

О.Д.Борович, Н.М.Каменева

**ІСТОРІЯ ЕКОНОМІКИ ТА ЕКОНОМІЧНОЇ
ДУМКИ**

НАВЧАЛЬНИЙ ПОСІБНИК

Харків 2010

**УКРАЇНЬСЬКА ДЕРЖАВНА АКАДЕМІЯ
ЗАЛІЗНИЧНОГО ТРАНСПОРТУ**

О.Д.Борович, Н.М.Каменева

**ІСТОРИЯ ЕКОНОМІКИ ТА ЕКОНОМІЧНОЇ
ДУМКИ**

НАВЧАЛЬНИЙ ПОСІБНИК

Харків 2010

УДК 330.83(075.8)

Борович О.Д., Каменева Н.М. Історія економіки та економічної думки: Навчальний посібник. – Харків: УкрДАЗТ, 2010. – 318 с.

Навчальний посібник на основі новітніх досягнень висвітлює головні питання історії економіки й економічної думки України та провідних країн світу від найдавніших часів і перших цивілізацій до сьогодення. Високий науковий рівень видання поєднується з доступним викладом фактичного матеріалу та лаконічною формою його подання.

Рекомендується для студентів факультету «Економіка транспорту» всіх форм навчання.

Іл. 2, табл. 10, бібліогр.: 144 назв.

Навчальний посібник розглянуто та рекомендовано до друку на засіданні кафедри «Економічна теорія та право» 5 березня 2009 р., протокол № 6.

Рецензенти:

доценти В.І. Удодова (ХНУ),
І.Є. Тимченко (ХЕПУ)

ISBN 978-966-2033-28-1

©Українська державна академія
залізничного транспорту, 2010.

О.Д.Борович, Н.М.Каменева

ІСТОРІЯ ЕКОНОМІКИ ТА ЕКОНОМІЧНОЇ ДУМКИ

НАВЧАЛЬНИЙ ПОСІБНИК

Відповідальний за випуск Борович О.Д.

Редактор Еткало О.О.

Підписано до друку 17.04.09 р.

Формат паперу 60x84 1/16 . Папір писальний.

Умовн.-друк.арк. 16,25. Обл.-вид.арк. 16,5.

Замовлення № Тираж 300. Ціна

Видавництво УкрДАЗТу, свідоцтво ДК № 2874 від. 12.06.2007 р.

Друкарня УкрДАЗТу,
61050, Харків - 50, майдан Фейєрбаха, 7

ЗМІСТ

Вступ	9
Розділ 1. Предмет і метод історії економіки та економічної думки	10
1.1. Предмет економічної історії	10
1.2. Функції економічної історії	12
1.3. Методи історико-економічного аналізу і періодизація економічної історії	13
1.4. Предмет, мета і завдання курсу історії економічної думки	15
Розділ 2. Господарство первісного суспільства та його еволюція на етапі ранніх цивілізацій	18
2.1. Основні етапи господарської еволюції первісного суспільства та їх характеристика	18
2.2. Господарське життя первісної людської доби	21
Розділ 3. Особливості господарського розвитку та економічної думки періоду формування світових цивілізацій (VIII ст. до н.е. – V ст. н.е.)	25
3.1. Особливості економіки та економічної думки держав Стародавнього Сходу	25
3.2. Антична система господарства. Утворення рабовласницької економіки	30
3.3. Господарство афінського поліса (Стародавня Греція)	33
3.4. Римський тип аграрного рабовласницького господарства	34
3.5. Зародження античної економічної думки	39
Розділ 4. Господарства та економічна думка суспільств європейської цивілізації в період середньовіччя (V-XV ст.)	44
4.1. Загальна характеристика феодалізму	44
4.2. Сутність феодальної економіки	46
4.3. Економіка феодального міста	53
4.4. Організація ремесел	55
4.5. Торгівля і кредит	57
4.6. Основні риси феодальної економіки Франції	61

4.7. Особливості феодальної економіки Англії, Німеччини і Японії	62
4.8. Становлення феодальної економіки в Росії	66
4.9. Розкладання феодалізму і зародження капіталістичної промисловості	67
4.10. Розвиток економічної думки середньовіччя	68
Розділ 5. Формування передумов ринкової економіки в країнах європейської цивілізації (XVI – перша половина XVII ст.)	70
5.1. Передумови і наслідки Великих географічних відкриттів	70
5.2. Меркантилізм	73
5.3. «Революція цін»	76
5.4. Фізіократія	77
5.5. Початок колоніалізму	78
5.6. Перша наукова революція XVI - XVII ст.	80
5.7. Первісне накопичення капіталу в Англії та особливості первісного накопичення капіталу в Голландії	83
5.8. Початок промисловості Росії. Особливості російського меркантилізму	86
Розділ 6. Розвиток ринкового господарства в період становлення національних держав (друга половина XVII ст. – перша половина XIX ст.)	89
6.1. Загальна характеристика епохи	89
6.2. Промисловий переворот в Англії	91
6.2.1. Виникнення класичної політичної економії	95
6.2.2. У. Петті як основоположник класичної політичної економії в Англії	96
6.2.3. Економічне вчення А. Сміта	98
6.2.4. Економічне вчення Д. Рікардо	101
6.3. Особливості соціально-економічного розвитку Франції	102
6.4. Причини економічного відставання Німеччини ...	106
6.5. Особливості індустріалізації США	109
6.6. Промислова революція в Україні	114

6.7. Еволюція класичної політичної економії в першій половині XIX ст.	121
6.7.1. Концепції, предмет і метод дослідження історичної школи в Німеччині	122
6.7.2. Нова історична школа в Німеччині в кінці XIX ст.	124
6.8. Критично-утопічний соціалізм у Франції. Концепції А. Сен-Сімона та Ш. Фур'є	125
6.9. Виникнення і розвиток марксистської економічної теорії	128
6.9.1. Історичні умови зародження марксизму	128
6.9.2. Структура і основні проблеми чотирьох томів "Капіталу" К. Маркса	129
Розділ 7. Ринкове господарство країн європейської цивілізації в період монополістичної конкуренції (друга половина XIX - початок XX ст.)	133
7.1. Основний зміст другої науково-технічної революції і її результати	133
7.2. Монополізація економіки	137
7.3. Висування США і Німеччини у провідні країни світу	139
7.4. Фактори промислового відставання Англії	146
7.5. Економічне відставання Франції та економічний розвиток Японії	148
7.6. Маржиналізм. Становлення неокласичної традиції в економічній теорії	154
7.6.1. Виникнення та основні риси маржиналізму	154
7.6.2. Австрійська школа граничної корисності. Теоретичні погляди К. Менгера, Є. Бем-Баверка, Ф. Візера	155
7.6.3. Кембриджська школа. Теорії А. Маршалла	157
7.6.4. Американська школа маржиналізму. Д. Кларк та його теорії	160

Розділ 8. Особливості розвитку ринкового господарства та основні напрямки економічної думки в Україні (друга половина ХІХ – початок ХХ ст.)	162
8.1. Аграрна реформа 1861 р. в Росії та її здійснення в Україні	162
8.2. Промисловий переворот в Україні	165
8.3. Економічна думка в Україні	167
Розділ 9. Господарство та економічна думка в період державно-монополістичного розвитку суспільства європейської цивілізації (перша половина ХХ ст.)	176
9.1. Періоди процесу етатизації. Економічні наслідки Першої світової війни	176
9.2. Економічна криза 1929 - 1933 рр.	180
9.3. Еволюція неокласичних ідей. Неолібералізм	181
9.3.1. Еволюція неокласичної теорії на початку ХХ ст. Теорії монополії та конкуренції	181
9.3.2. Виникнення і загальна характеристика неолібералізму. Неолібералізм у Німеччині	183
9.3.3. Неокласичний синтез: П. Самуельсон, Дж. Хікс, В. Леонтьєв. Неокласичні теорії економічного росту	185
9.3.4. Монетаризм. "Економіка пропозиції" та теорія "раціональних чекань"	188
9.4. Кейнсіанство та його особливості в різних країнах	192
9.4.1. Історичні умови виникнення кейнсіанства та його загальна характеристика	192
9.4.2. Теоретична система Дж. М. Кейнса. Макроекономічний аналіз	193
9.4.3. Економічна програма Дж. М. Кейнса. Державне регулювання економіки	194
Розділ 10. Розвиток національних економік країн європейської цивілізації в системі світового господарства під впливом науково-технічної революції (друга половина ХХ ст.)	196
10.1. Економічні наслідки Другої світової війни	196
10.2. Економічний зміст «холодної війни»	198

10.3. Економічні наслідки науково-технічної революції	198
10.4. Економічні наслідки розпаду колоніальної системи	200
10.5. Загальний ринок і Європейський Союз та тенденції розвитку економіки Заходу в другій половині ХХ ст.	203
10.6. Зміни економічної політики	206
10.7. Загальна характеристика інституціоналізму	210
10.7.1. Традиційний інституціоналізм	212
10.7.2. Неоінституціоналізм. Теорія трансакційних витрат	214
10.7.3. Нова інституціональна економіка	221
Розділ 11. Світове господарство та основні напрямки економічної думки на етапі інформаційно-технологічної революції (кінець ХХ – початок ХХІ ст.)	225
11.1. Динаміка і структура зміни господарського розвитку світу в другій половині ХХ ст.	225
11.2. Геоекономічна просторова структура сучасного світового господарства	238
11.3. Господарство країн, що розвиваються, і країн з перехідною економікою в другій половині ХХ ст.	250
Розділ 12. Економічний розвиток України в умовах радянської економічної системи та його трактування в економічній думці	256
12.1. Економічна політика «військового комунізму» ...	256
12.2. Економічна політика України 20-х рр. Нова економічна політика	259
12.3. Згортання політики непу. Перші «п'ятирічки»	264
12.4. Економіка України в 1939–1950 рр.	271
12.5. Господарський розвиток України в 50–80-ті рр. ХХ ст.	275
12.5.1. Україна в умовах кризи радянської тоталітарної системи	275
12.5.2. Господарська реформа 1965 р.	278
12.5.3. Застійні явища і наростання кризи в радянській економіці в 70–80-ті рр.	281

12.6. Розвиток економічної науки в Україні в радянський період	292
Розділ 13. Формування засад ринкового господарства в Україні (90-ті рр. ХХ ст.)	296
13.1. Спроби перебудови господарського механізму в 1985-1991 рр.	296
13.2. Головні завдання перехідного періоду	302
13.3. Економіка України в умовах незалежності	305
Бібліографічний список	309

ВСТУП

Навчальний посібник підготовлений у відповідності до діючої програми з історії економіки та економічної думки галузевого стандарту вищої освіти рівня “Бакалавр” напряму 0501 – “Економіка і підприємництво”. Автори ставили собі за мету у стислій формі викласти господарську діяльність людства в історичному розвитку та її наукове відображення в економічних поглядах і вченнях починаючи з первісного суспільства і до сучасності; основні явища і процеси матеріального виробництва; діяльність економічних організацій і установ; економічну політику провідних держав світу й України; дослідити загальні закономірності економічного життя, а також його особливості в окремих країнах.

Навчальний посібник складається з 13 розділів, у яких розкриваються найбільш складні питання курсу. Історія економіки та економічної думки є джерелом фактичного і теоретичного матеріалу для всіх економічних наук. Вона забезпечує тісний зв'язок історичних знань з економічної промисловості, сільського господарства з іншими галузевими і функціональними економічними науками.

Навчальний посібник з історії економіки та економічної думки стане в нагоді перш за все студентам економічних спеціальностей.

Розділ 1. ПРЕДМЕТ І МЕТОД ІСТОРІЇ ЕКОНОМІКИ ТА ЕКОНОМІЧНОЇ ДУМКИ

1.1. Предмет економічної історії

Важливою частиною загальноосвітньої і світоглядної підготовки сучасних фахівців - економістів є вивчення суспільних дисциплін, оскільки воно сприяє інтелектуальному розвитку особистості і виробленню творчого мислення. Однією з таких дисциплін є «Економічна історія України і закордонних країн». Ця дисципліна покликана формувати принципи економічного мислення, дозволяє бачити корені сучасних соціальних і економічних проблем; спираючись на накопичений в історії господарський досвід, адекватно оцінювати поточну економічну ситуацію і приймати правильні рішення.

Економічна історія (історія народного господарства), що виникла як наука в рамках політичної економії, бере свій початок від історико-економічних описів у знаменитій книзі А. Сміта «Багатство народів» (1776 р.). Але вже в першій половині XIX ст. у Західній Європі з'являється безліч праць, спеціально присвячених історії господарства. Цьому дуже сприяв розвиток державної статистики.

Наприкінці XIX — початку XX ст. у європейських університетах створюються кафедри історії господарства. Виникає цілий ряд спеціальних історико-економічних періодичних видань. Перший з них — німецький «Квартальник по соціальній і економічній історії» — вийшов у 1903 р. За ним пішли: французьке «Огляд соціальної й економічної історії» (1913 р.), голландський «Історико-економічний щорічник» (1915 р.), англійський «Огляд економічної історії» (1927 р.), американський «Журнал економічної і ділової історії» (1927 р.), французький «Щорічник економічної соціальної історії» (1929 р.) та ін. Перераховані вище видання — найвідоміші журнали з історії економіки, що виходять на Заході донині.

Результатом дослідницької роботи в цій галузі стало створення праць узагальнюючого характеру з історії господарства в масштабі окремих країн і континентів, з яких найбільшу популярність одержала «Кембриджська економічна історія Європи». Узагальнюючі праці присвячені економічній історії Англії, Франції, Німеччини, Голландії, Данії, СРСР та інших країн. У 1960 р. на конгресі в Стокгольмі створена Міжнародна асоціація істориків-економістів.

Економічна історія вивчає походження і розвиток різних *типів* господарства. Предметом її вивчення є господарське життя різних країн у різні історичні епохи, тобто в її історичній еволюції (від первіснообщинного ладу до сучасності).

Господарське життя різноманітне, тому економічна історія – багаторівнева наука. Структурними рівнями науки є:

- еволюція способів виробництва;
- історія господарських механізмів;
- історія галузей народного господарства;
- історія окремих економічних процесів (урбанізація, промисловий переворот, інтеграція та ін.);
- історія економічних інститутів (податки, ціни, кредит та ін.).

Економічна історія України і закордонних країн тісно пов'язана з іншими суспільними й економічними дисциплінами, у системі економічних наук вона є поряд з економічною теорією й історією економічної думки *фундаментальною*. Фундаментальність економічної історії обумовлюється тим, що вона забезпечує економічну теорію фактичним матеріалом про господарський розвиток людства, і від якості, кількості і повноти первинної загальноекономічної інформаційної бази в значній мірі залежать висновки економічної теорії і категорії.

Майбутньому економісту необхідне знання історії різних типів господарства — це прямо впливає з основного завдання вищої освіти — навчити майбутнього фахівця професійно мислити, оскільки тільки знання історії питання дозволяє приймати правильні рішення. Дійсно, у процесі пошуку правильного рішення професіонал насамперед шукає аналог, прецедент тієї чи іншої ситуації і, таким чином, усвідомлює він це чи ні, постійно звертається до економічної історії. Ігнорування уроків економічної історії призводить до жалюгідних результатів. Наприклад, у літературі давно і докладно описані методи пограбування людей з використанням так званих фінансових «пірамід», коли виплачуються великі відсотки по вкладах, але тільки доти, поки сума платежів перебивається сумою нових депозитів. За останні роки в нашій країні подібним чином пограбовано багато мільйонів людей. І це при тому, що засоби масової інформації попереджали про неминучий крах таких «пірамід», але люди не прислухались до уроків історії... Великим нещастям стала діяльність «пірамід» у маленькій Албанії, де в 1997 р. ошукані вкладники взялися за зброю, щоб повернути свої гроші. Тільки введення міжнародних сил запобігло громадянській війні в цій країні.

Іншими словами, економічна історія показує, що за будь-яким господарським рішенням стоять долі людей.

1.2. Функції економічної історії

У системі суспільствонавства в цілому економічна історія виконує ряд важливих, соціально значимих функцій:

1) *акумуюча* – збір, вивчення й узагальнення господарського досвіду людства;

2) *пропедевтична* – на конкретних фактах і прикладах з історії світової економіки (народного господарства) освоюється зміст базових економічних термінів (продуктивні сили, виробничі відносини, способи виробництва, власність, господарський механізм та ін.);

3) *світоглядна* – формування економічною історією наукової картини світового процесу господарської еволюції людства, показуючи безупинну зміну форм власності, господарських механізмів, керування, соціальної структури суспільства і т.д., а також їхнього розходження по країнах, регіонах, епохах, економічна історія надає економічному мисленню такі важливі характеристики, як історизм, масштабність, розуміння багатоваріантності розвитку;

4) *формування реалізму економічного мислення* – економічна історія вивчає, аналізує не тільки позитивний досвід господарського розвитку країн і народів, але й помилки, прорахунки і неспроможність економічної політики держав, що зумовлюють погіршення життєвого рівня народу, стагнацію і зниження темпів економічного росту і в остаточному підсумку – відставання тієї чи іншої країни на певному історичному етапі;

5) *методологічна* полягає в:

- *ілюстративній ролі* – прикладами з економічної історії підтверджується дія виведених економічною теорією законів;

- *критичній ролі* – економічною історією перевіряються науковість, правдивість політико-економічного аналізу; факти і матеріали з економічної історії визначають хронологічні межі дії тих чи інших економічних законів;

- *науковому обґрунтуванні нових економічних теорій* – виведення «всесвітніх законів економічного розвитку» без історичного методу неможливе (тут він є фундаментальним).

1.3. Методи історико-економічного аналізу і періодизація економічної історії

Методи, застосовані при історико-економічних дослідженнях, підрозділяються на традиційні і новітні. У систему традиційних методів входять:

1) *історичний* – заснований на послідовному аналізі фактів і процесів генезису еволюції об'єктів, досліджуваних наукою;

2) *системно-структурний* – вивчення цілого і його різних частин як взаємозалежної системи. Кожна система має свою будову, визначену структуру і функції. При цьому система в цілому має властивості, якісно відмінні від властивостей окремих складових її елементів;

3) *історико-порівняльний* – заснований на порівнянні об'єктів історико-економічного аналізу в часі і просторі. Завдяки цьому методу в економічній історії виділяється загальне, особливе й одиничне; шляхи, варіанти і моделі розвитку способів виробництва окремих країн, явищ, завдяки чому можливі побудова класифікації і типологія історико-економічних процесів;

4) *історико-типологічний* – заснований на виявленні однорідних властивостей і рис у різних явищах і подіях економічного життя;

5) *статистичні* – застосовуються для одержання, обробки, добору й аналізу історико-статистичної інформації, забезпечуючи об'єктивність історико-економічного дослідження.

До новітніх методів належать:

1) *кількісні* – застосовуються для вивчення закономірностей, тенденцій, факторів історико-економічного розвитку, типологічної класифікації явищ і процесів, аналізу внутрішньосистемних і міжсистемних взаємозв'язків. Кількісні методи ефективні для вивчення масових джерел, що містять як кількісно виражену, так і наративну інформацію. Перевага кількісних методів – їхня об'єктивність і можливість одержання принципово нової в порівнянні з іншими методами дослідження інформації;

2) *методи соціологічних досліджень і соціальної психології* мають особливе значення для аналізу історико-економічних ситуацій, оскільки народні маси

безпосередньо впливають на хід історичних і економічних процесів.

Періодизація – це установлення визначених хронологічно послідовних етапів в економічному розвитку суспільства.

У даний час існують три основних підходи до періодизації:

- економічна історія людства трактується як сходження від нижчого до вищого;
- теорія історичного круговороту;
- теорія цивілізацій.

Для упорядкування і презентації історико-економічного матеріалу найбільш адекватна періодизація за способами виробництва, в основі якої лежить формаційна теорія, розроблена К. Марксом. Відповідно до цієї теорії виділяється п'ять епох:

- 1) первісна епоха;
- 2) стародавній світ;
- 3) середньовіччя;
- 4) новий час;
- 5) новітній час.

І в розрізі цих епох розглянутий економічний розвиток різних країн.

1.4. Предмет, мета і завдання курсу історії економічної думки

Підготовка висококваліфікованого фахівця в галузі економіки і менеджменту припускає не тільки засвоєння системи знань і набуття певних навичок у вирішенні економічних завдань, але й глибоке розуміння логіки процесів, що відбуваються в цій сфері. Без цього економіст не зможе орієнтуватися у швидко мінливих умовах і приймати правильні й обґрунтовані рішення. Збагнення такої логіки у свою чергу неможливе без звернення до історії виникнення й еволюції ідей і

концепцій, що пояснюють механізми функціонування економічних систем. Сучасні економічні концепції мають глибокі корені, що йдуть у минуле, і знання історії ідей допомагає краще зрозуміти те, що відбувається сьогодні. Тому історія економічної думки є однією з базових дисциплін у системі сучасної економічної освіти. Історія економічної науки являє собою своєрідну лабораторію, у якій, аналізуючи погляди та уявлення різних шкіл і течій, ми вчимося економічно мислити. Зіткнувшись із яким-небудь явищем у господарському житті, грамотний економіст оцінює його, використовуючи той арсенал знань, що був накопичений у процесі розвитку науки. Такий підхід забезпечує більш глибоке розуміння того, що відбувається, можливість передбачення перспектив і прийняття кваліфікованих рішень. Знання історії економічної науки дозволяє знайти аналоги при вирішенні тих чи інших економічних завдань і використовувати їх у практичній діяльності. Це дає можливість переймати позитивний досвід минулого й уникати повторення зроблених помилок.

Предметом історії економічної думки є процес виникнення, розвитку і зміни економічних поглядів і їхніх теоретичних узагальнень на різних етапах історичної еволюції людського суспільства. При вивченні цієї дисципліни необхідно дотримуватися принципів невиключності і наступності. В економічній науці немає важливих і другорядних, поганих і гарних теорій. Кожна з них залишила свій слід у загальному процесі пошуку істини і посідає своє місце в ланцюзі послідовних спроб наблизитися до неї. Тому економічні ідеї стародавніх китайців чи середньовічних схоластів настільки ж значимі, як найсучасніші теорії грошей чи економічних циклів.

Варто також звернути увагу на наступність економічних теорій. В історії економічних ідей чітко прослідковуються найважливіші напрямки аналізу, що базуються на певних методологічних принципах. Тому, ознайомлюючись з ідеями меркантилістів, не слід думати, що ця школа належить винятково минулому. Їх ідеї оживають і в теоріях кейнсіанців, і в концепціях сучасних монетаристів, і в економічній політиці багатьох нинішніх урядів. А принципи класичної школи, сформульовані в XVIII ст., зберігають свою актуальність у найсучасніших теоріях неоліберальної течії економічної думки. Метою навчальної дисципліни «Історія економічної думки» є поглиблене вивчення і творче осмислення етапів і напрямків розвитку економічної думки, систематизація економічних знань. У її завдання входить формування розуміння основних закономірностей виникнення і розвитку економічних уявлень у залежності від конкретно-історичних ситуацій; вивчення особливостей економічних концепцій основних шкіл і напрямків економічної думки; ознайомлення з досягненнями видатних учених-економістів і їх внеском у розвиток економічної науки; уміння аналізувати економічні ситуації з позицій різних концепцій.

Вивчення історії економічних поглядів припускає поетапне простежування руху економічної думки від ранніх форм її прояву до сучасних течій в економічній науці. Такий підхід дозволяє глибше зрозуміти сутність проблем, що виникають в економічному житті, оцінити існуючі способи і методи їх вирішення, передбачати ймовірні перспективи і напрямки економічного розвитку.

Розділ 2. ГОСПОДАРСТВО ПЕРВІСНОГО СУСПІЛЬСТВА ТА ЙОГО ЕВОЛЮЦІЯ НА ЕТАПІ РАННІХ ЦИВІЛІЗАЦІЙ

2.1. Основні етапи господарської еволюції первісного суспільства та їх характеристика

Первісна доба – найтриваліша в історії людства. Вона тривала більш як 2 млн. рр. від появи перших людей до виникнення стародавніх цивілізацій (IV-III тис. до н. е.). Україна належить до тих регіонів, де людина з'явилась найраніше (1,5 млн рр. тому).

Вивчення історії первісного суспільства характеризується низкою специфічних рис:

1) це найтриваліший в історії людства період - від виникнення стародавньої людини до формування на Землі перших держав. У порівнянні з цим періодом усі інші епохи в часі мізерно малі;

2) у вивченні історії первісного суспільства дуже багато «білих плям», спірних і невирішених питань, що, можливо, до кінця і не будуть вирішені ніколи. Пояснюється це ось чим:

- не існує писемних джерел, що висвітлюють життя первісних людей – писемність було створено в епоху класоутворення;

- знахідки кісткових останків первісних людей одиничні й інтерпретувати їх важко;

- дані археологічних розкопок, як правило, подають інформацію лише про деякі сторони матеріального життя людей;

- екстраполяції сучасного етнографічного матеріалу на далеке минуле часто занадто суб'єктивні і непереконливі.

Результатом є принципові розбіжності істориків щодо кардинальних питань життя первісного суспільства:

- коли на Землі з'явилися перші люди (від 5 млн до 500 тис. рр. тому);

- коли з'явилася людина розумна (від 200 до 35 тис. рр. до н.е.);

- де і чому виникли люди.

Гіпотетичними є багато проблем розвитку господарства в палеоліті і мезоліті, виникнення пізнопервісної общини, становлення виробляючого господарства, складання господарського типу вищих мисливців, рибалок і збирачів – еволюції форм власності.

В економічній історії первісної епохи прийнято виділяти певні періоди.

У залежності від матеріалу, з якого переважно виготовлялися знаряддя праці, матеріальна культура первісної доби поділяється ученими умовно на такі періоди:

- *палеоліт* (давній кам'яний вік), який тривав 2 млн – 100 тис. рр до н. е. Для нього були характерними примітивні знаряддя праці, які зумовили і примітивні форми господарювання: збиральництво, мисливство, рибальство, які свідчили про привласнювальний характер господарства. Переломним моментом у розвитку господарської діяльності людей в цей період стало оволодіння вогнем з допомогою тертя. Добування вогню остаточно вирвало людину із світу тварин. З'явилися постійні житла. Палеоліт збігається із найважчим в історії людства льодовиковим періодом. Суспільною організацією була дородова община - первісне стадо, шлюбні зв'язки носили парно-груповий характер;

- *мезоліт* (середній кам'яний вік), який тривав 100 - 40 тис. рр. до н.е. У цей період величезні льодовики просувалися з півночі і досягли Північного Прикарпаття, вкрили все Придністров'я. Змінився рослинний і тваринний світ. З'явилися мамонти, носороги, північні олені, печерні ведмеді. Удосконалювалися знаряддя праці первісних людей: гостронаконечники, скребла для розбирання туш тварин, обробки дерева. Були винайдені лук і стріли, з'явився найдавніший транспорт – водний (плоти, човни). На зміну первісній общині приходять родова, або рід. Колективи склалися з двох-чотирьох сімей. Основним видом господарської діяльності стало полювання на дикого

звіра. Під час перехідного періоду від мезоліту до неоліту (протонеоліт 40 - 8 тис. рр. до н.е.) зароджуються відтворювальні форми господарювання у тваринництві. Першими прирученими тваринами були собака, свиня і бик. Виникає землеробство, перші постійні поселення людей;

- *неоліт* (новий кам'яний вік VIII - II тис. до н.е.). Для цього періоду притаманне утвердження відтворювальних форм господарювання.

Основні заняття людей – землеробство, тваринництво, гончарство. Спочатку розпушували землю ручними кістяними мотигами, згодом перейшли до дерев'яного рала. Як тяглову силу використовували волів, коней. Вирощували ячмінь, жито, пшеницю, просо. Жали дерев'яними або роговими серпами, зерно мололи на ручних зернотерках (жорнах) або товкли в ступах. Згодом з'являється наземний транспорт – віз, сани. Формується система обміну.

На Україні відомо біля 500 неолітичних поселень:

- *енеоліт* – мідний вік – перехідний період від неоліту до бронзового віку (III - II тис. до н.е.);

- *бронзовий вік* (III - I тис. до н.е.). Визначальними рисами мідно-бронзового віку були: існування відтворювального господарства, швидкий розвиток орного землеробства, тваринництва, посилення поділу праці на землеробство, скотарство, ремесло. Обмін набирає постійного характеру, стає регіональним;

- *ранній залізний вік* (I тис. до н.е. - IV ст. н.е. (375 р. – розгром готського союзу в Північному Причорномор'ї). Цей період характеризувався співіснуванням бронзових і залізних знарядь праці. Відбувається перехід від мотиги до сохи та плуга, з'являються залізні ножі, серпи, лемеші, круглі жорна. Дуже швидко розвиваються ремесла – ковальство, гончарство. Зростає продуктивність сільського господарства, розвивається птахівництво. Все це сприяло розвитку торгівлі.

2.2. Господарське життя первісної людської доби

Основні риси економіки первісної доби. Основними рисами економіки первісної доби, як можна стверджувати, посилаючись на вищевикладений аналіз, є :

1) колективна власність на природні ресурси й знаряддя праці;

2) колективне виробництво та споживання;

3) відсутність майнової нерівності;

4) господарство носило натуральний характер;

5) головною господарською формою була община – колектив із повною або частковою спільною власністю на засоби виробництва та узвичаєними формами самоуправління;

6) примітивність знарядь праці визначили і примітивність форм господарювання;

7) розвиток продуктивних сил відбувається по висхідній лінії, але нерівномірно, в одних регіонах швидше, в інших – повільніше, але на певних етапах і в певних суспільствах співіснували історично послідовні явища;

8) у межах первіснообщинної формації існувало два великих суспільних поділи праці:

- відокремлення скотарства від землеробства в III - II тис. до н.е., що призвело до значного підвищення продуктивності праці, появи додаткового продукту, який, набувши споживчо-вартісної форми, свідчив про зародження станово-класових інтересів;

- відокремлення ремесла від сільського господарства в II - I тис. до н.е., що сприяло виникненню металургії, як самостійної галузі виробництва, спричинило значні зміни в економічній та суспільній структурі.

Удосконалення знарядь праці, суспільний поділ праці, торгівля привели до розпаду первісної господарської системи. Відбувся поступовий перехід від родової до сусідської, територіальної общини. Створюються передумови для виникнення державних утворень – центрів світової цивілізації.

Виникненню людини сучасного типу (*Homo sapiens* – «людина розумна») передувала епоха *первісної людського стада*. Назва ця не випадкова: людина в той час ще практично ніяк не виділялася з тваринного світу. Господарський побут пралюдей і їхні суспільні відносини були такі, що майже цілком уклалися в порядки, що існують в інших суспільних тварин, зокрема мавп. Початок *антропогенезу* – становлення людини і людського суспільства – найбільш реально відноситься до 2,5 млн. років тому. Завершується ця епоха виникненням людини сучасного типу приблизно 100 тис. рр. тому.

У цей період на Землі послідовно змінювали один одного найдавніші пралюди:

- *пітекантроп* – істота прямоходяча, руки були здатні робити найпростіші знаряддя праці, насамперед кам'яні. Камінь як основний матеріал для виготовлення знарядь праці, буде використовуватися дуже довго – аж до IV - III тис. до н.е., тому епоху первісності прийнято називати *кам'яним віком*;

- *синантроп* – з'явився на Землі приблизно 300 тис. рр. тому. Припускають, що синантроп уже був здатний до звукової мови. Кам'яні знаряддя більш різноманітні, синантроп навчився полювати на великих тварин, вів кочовий спосіб життя, віддаючи перевагу берегам рік і озер. Добування вогню ще невідоме, але підтримувати природний вогонь уже навчився, що виділило його з природного світу;

- *неандерталець* – сформувався приблизно 200 тис. рр. тому. Кам'яна техніка поступово удосконалюється, а самі знаряддя набувають більш правильної форми. З'являються складені знаряддя: частина знаряддя виконана з каменю, частина – з кістки чи дерева. Господарське життя ґрунтується на збиранні, рибальстві і полюванні. Розподіл здобичі був, імовірно, *рівнозабезпечуючим*.

Господарство епохи середнього і пізнього палеоліту. Приблизно 100 тис. рр. тому сталася подія виняткової важливості для всієї світової історії – на Землі виникла «людина розумна» (*Homo sapiens*).

Кроманьйонська людина істотно відрізнялася від неандертальця і, практично, нічим не відрізнялася від сучасної людини. Кроманьйонці володіли не просто звуковою, а членороздільною мовою, що істотно прискорило темпи розвитку людського суспільства. Найбільше відкриття кроманьйонців – штучне добування вогню.

У період середнього палеоліту на Землі існували паралельно два види людей – тупиковий вид – неандертальці і перспективний – кроманьйонці. Ера неандертальців наближалася до завершення наприкінці середнього палеоліту. У пізньому палеоліті вже склався первіснообщинний лад, сформувалася родова община періоду *матріархату*.

У період пізнього палеоліту вже існують суспільні заборони (екзагамія – шлюби між дітьми і батьками, братами і сестрами). Більш чіткою стає соціальна організація общини: виділяються групи дорослих чоловіків, жінок і дітей.

Тип господарства – просте привласнювальне господарство нижчих мисливців, рибалок і збирачів.

Праця в пізньому палеоліті була простою кооперацією, тобто співробітництвом без розвинутих форм суспільного поділу праці (поділ тільки за статтю і віком).

Переважно кочовий спосіб життя поступово переходить до часткової осілості. Територія, на якій жила й у межах якої пересувалася община, знаходилася в її колективному користуванні – у колективній власності. Знаряддя праці, побутове начиння, прикраси – у нестрогій особистій власності. У тих общинах, у яких люди стали одержувати надлишковий продукт, поступово складається трудовий розподіл – при поділі здобичи враховується не тільки стать і вік, але й особиста участь кожного в процесі праці. У майбутньому це стане однією з основ інституту приватної власності. Регулярне одержання додаткового продукту привело до виникнення обміну.

Економічний розвиток мезолітичних племен.

Хронологічні рамки мезоліту – XII - VIII тис. до н.е. Закінчення льодовикового періоду, потепління клімату, а отже, й зміна флори і фауни привели до істотних змін в умовах життя людей. Удосконалюються кам'яні знаряддя праці, але структура господарства продовжує залишатися колишньою: привласнювальне господарство нижчих мисливців, збирачів і рибалок. Основа життя суспільства – принципи колективізму. Відбуваються зміни в суспільних відносинах: роди поєднуються в племена (крок на шляху до утворення держав). З'являються перші парні родини, на зміну материнській родовій общині приходять батьківська – мезоліт став початком епохи патріархату.

Неолітична революція. Наступний після мезоліту період називають неолітом – новим кам'яним віком – VIII - IV тис. до н.е. Принципове значення цього щабля економічного розвитку – перехід від привласнювального господарства до виробляючого. Структура виробляючого господарства принципово відрізнялася від структури привласнювального господарства: основними галузями економіки стали землеробство, скотарство і ремесла. Цей перехід в історико-економічній літературі одержав назву *неолітичної революції*.

Завдяки виробляючому господарству:

- стало можливим регулярне одержання додаткового продукту;

- змінився характер праці і сама структура людського суспільства;

- відбулися глибокі зміни в способі життя і психіці людей.

У самому кінці неоліту винайдені колесо і з'явилася перша в історії людства писемність – це стало рубежем, що відокремлює первісну епоху від епохи цивілізації.

Розділ 3. ОСОБЛИВОСТІ ГОСПОДАРСЬКОГО РОЗВИТКУ ТА ЕКОНОМІЧНОЇ ДУМКИ ПЕРІОДУ ФОРМУВАННЯ СВІТОВИХ ЦИВІЛІЗАЦІЙ (VIII ст. до н.е. – V ст. н.е.)

3.1. Особливості економіки та економічної думки держав Стародавнього Сходу

Щодо економічного розвитку перших цивілізацій, то мова йде про період з IV тис. до н.е. до падіння Західної Римської імперії у V ст. н.е.

У той час склалися два типи господарської організації:

- 1) східне рабство;
- 2) античне рабство.

Історія давньосхідних держав, що виникли в IV тис. до н.е. у Месопатамії, Єгипті, Китаї, дозволяє вивчити найважливіший етап у розвитку людства:

- розпад родового ладу;
- виникнення класів і стародавніх рабовласницьких суспільств;
- створення держав;
- початок цивілізацій і економіки, як організаційної сфери діяльності людини.

Відділення скотарства від землеробства, розвиток сільського господарства і виділення з нього ремесел, виникнення металургії викликали потребу в додатковій робочій силі. Нею ставали, головним чином, полонені, яких перетворювали в рабів. Зростання виробництва дало надлишковий продукт, що став об'єктом обміну, з'явилася торгівля, а потім і гроші.

Родова община поступово розкладається. Війни і торгівля збільшували майнове розшарування. Виникає перший розподіл суспільства на класи - рабовласників і рабів. Для охорони інтересів власників, майна, рабовласників і захисту від зовнішньої небезпеки створюється держава.

Країни Стародавнього Сходу (Стародавній Єгипет, державні утворення Межиріччя (Шумер, Ура, Вавилонське

царство), Стародавня Індія, Стародавній Китай) були розташовані у вигідних географічних та кліматичних умовах. Ці умови сприяли інтенсивному розвитку землеробства на поливних землях долини Ніл у Єгипті. Єгиптяни винайшли соху, виливали з міді ножі, сокири, наконечники стріл, посуд. Найбільшим їх досягненням стала зрошувальна система землеробства, виплавлення бронзових виробів, виробництво тонкого м'якого полотна, прикрас із золота і срібла. Високого рівня розвитку досягли обробка каменю і будівельна справа, свідченням чого є єгипетські піраміди, які збереглися до наших днів. На півночі Єгипту переважало тваринництво, а на півдні землеробство, між цими регіонами розвивалася жвава торгівля. Єгипетські купці торгували зерном, золотом, сріблом, міддю, оловом, шкурами, слоновою кісткою, деревиною. На невольничих ринках торгували рабами.

У Межиріччі в долинах рік Тигр і Євфрат займалися землеробством, споруджували греблі, канали. Найпоширенішими сільськогосподарськими культурами були ячмінь, просо, льон, горох, цибуля, часник, огірки, виноград, яблуні. З ремісничих професій поширеними були каменярі, ковалі, теслярі, металурги, пекарі. Вавилонські купці вивозили фініки, інжир, зерно, вовну, ремісничі вироби, а ввозили рабів, предмети розкоші, ліс, метали, камінь.

У Стародавньому Китаї та Індії у долинах рік Хуанхе і Янцзи, Інд і Ганг панівним було зрошувальне землеробство. Урожаї бавовни, цукрової тростини, рису, пшениці, проса, льону збирали по два рази на рік. Розвиненими були ремесла – ковальство, ткацтво, гончарство, ювелірна справа. Швидко розвивалася торгівля.

Як було відзначено вище, ці країни належали до східного рабства, особливістю якого було те, що :

- основною продуктивною силою тут були селяни-общинники, вільні ремісники;

- раби становили незначний відсоток населення, належали державі, використовувалися як домашня прислуга, на будівництві пірамід;

- сільськогосподарське виробництво було поза рабовласницьким впливом;

- головними джерелами рабства були війни, піратство, заборгованість селян общинам;

- у країнах Стародавнього Сходу рабство мало патріархальний характер;

- сільська община була панівною в економіці.

У першій половині I тис. до н.е. колись могутнє Вавилонське царство і Єгипет внаслідок внутрішніх і зовнішніх обставин занепадають, цей господарський режим відродився в країнах Середземномор'я, що проявилось в економічному піднесенні Стародавньої Греції й Античного Риму. У світовій історії розпочався новий період – античний, хронологічно I тис. до н.е. – перша половина I тис. н.е.:

- рабство перетворилося у класичне;

- з'явилося боргове рабство;

- була знищена община;

- більш різнобічно і продуктивно використовувалася рабська праця.

Економічна наука з'являється зі становленням ринкової економіки, але корені її ідуть у далеке минуле. Аналіз окремих сторін економічної діяльності існував ще в країнах Стародавнього Сходу. Народи цих країн у силу сприятливих природних і географічних умов раніш інших досягли високого економічного, політичного і культурного рівня розвитку. У IV тис. до н. е. на Стародавньому Сході виникають держави, основними рисами господарського укладу яких були натуральне господарство і рабовласництво. Світ господарства не міг не стати предметом міркувань стародавніх проповідників, філософів, правителів. Спочатку предметом економічного аналізу було доведення – керування храмовим господарством і царським двором.

Характерними рисами економічної думки Стародавнього Сходу були:

- прагнення зберегти натуральне господарство і засудити з позицій уявлень, моралі того часу розвиток товарно-грошових відносин;

- донауковий характер економічних поглядів, що ще не виділилися в окрему систему знань із суспільної думки і найчастіше виявлялися в «економічній» частині законодавства, «висловах», писаннях, трактатах царів, їхніх радників і релігійних діячів (Кодекс Хаммурапи, трактат Артхашастра, Біблія та ін.).

Найвідомішим з ранніх пам'яток економічної думки Стародавнього Сходу є кодекс законів правителя Хаммурапи (XVIII ст. до н.е.). У 1902 р. при розкопках на території сучасного Іраку французькі вчені знайшли діоритову стелу з клинописними записами законів Хаммурапи. У них відбиті відомості про те, що у Вавилоні існували товарно-грошові відносини, суспільство поділялося на рабів і рабовласників, що визнавалося явищем природним і вічним, охоронялася приватна власність. Основна тема законів – створення умов, щоб «сильний не пригноблював слабого». Так, наприклад, заборонявся продаж і відчуження за борги земельних ділянок царських воїнів; лихварський відсоток обмежувався 20% у рік при грошовій і 33% при натуральній позичці; боргове рабство не повинно було перевищувати трьох років. За порушення законів передбачалася система покарань – штрафи, компенсація потерпілим і навіть страта.

У суспільній думці Стародавнього Китаю можна простежити два основних напрямки: «традиційний», представлений філософом Конфуцієм і його послідовниками, і «тоталітарний», представлений Шан Яном та іншими легістами («законниками»). Конфуцій (551-479 рр. до н.е.), автор збірника «Лунь-юй» («Бесіди і судження»), обґрунтовував ідеї «природного» порядку і «розуму», згідно з яким бог створив світ, але потім відсторонився від втручання в розвиток життя на землі.

Конфуцій створив прецедент для розуміння об'єктивності законів господарського життя. На основі «розуму», тобто розуміння кожним свого місця в суспільстві, філософ обґрунтував класове суспільство. З метою стабілізації соціально-економічного ладу Китаю Конфуцій запропонував програму морального удосконалювання людини: «Піднімайте праведних, ставте над несправедливими, – і люди будуть слухняні». Повагу до старших Конфуцій вважав характерною рисою «шляхетної людини». Він розглядав державу як велику родину, а правителя як «батька народу»: «Секрет мудрого правління в тім, щоб відбирати на службу чесних людей». На думку Конфуція, необхідно більш рівномірно розподіляти багатство, полегшити тягар податків; залучати народ до виконання трудових повинностей, не порушуючи циклу землеробських робіт.

Інтереси сформованої в IV-III ст. до н.е. тоталітарно-бюрократичної системи в Стародавньому Китаї захищали легісти. Найбільш відомий серед них – Шан Ян (390-338 рр. до н.е.), правитель області Шан, що відкидав державне керування на основі гуманності і був прихильником твердої централізованої влади. Легісти виступали за сильну державу і накопичення багатства в скарбниці, за розвиток, головним чином, землеробства і військової справи, за максимальне обмеження торгівлі і контроль над цінами; за примус до суспільних робіт «ледарів, гульвіс і нахлібників». Цікаво, що дискусії між прихильниками цих напрямків зберігають актуальність і для сучасного Китаю [21, Т.1].

Найдавнішою пам'яткою суспільної думки Індії є «Закони Ману» (IX ст. до н.е.), у якій висвітлено улаштування розподіл суспільства на касты, правила наймання на роботу, оплати праці, контролю над цінами, накладення штрафів [21, Т.1]. Наприкінці IV ст. до н.е. створено трактат Артхашастра («Наука про досягнення корисного»), автором якого був царський радник Каутильья [21, Т.1]. У документі зафіксовані правила, якими повинні були керуватися правителі держави. Кастова нерівність у

трактаті визначається божественним призначенням. Поряд з охороною власності рабовласників гарантувалося збереження майна рабів. У статті про торгівлю вперше в історії економічної думки поставлене питання про вартість. Розрізнялася «дійсна» вартість, що визначалася кількістю днів праці, витраченою на виробництво товару, і «ринкова» – як результат купівлі-продажу. Держава повинна наглядати за торгівлею: продавати можна було тільки перевіреними вагами, а надмірна погоня за прибутком припинялася законом («ринкова» вартість не могла перевищувати «дійсну» більш ніж на 5-10%); торговці повинні були платити мито в скарбницю.

Приблизно в XIII ст. до н.е. у Стародавньому Ізраїлі створюється Старий Завіт. Ці п'ять книг одержали назву Пятикнижжя Моїсеєве чи Тори («Навчання») [21, Т.1]. Ідеологічною основою правових норм у Старому Завіті було поняття «правди» і «справедливості». Поняття справедливості, сформульоване три тисячі років тому, полягало у визнанні недоторканності шести основних прав людини: на життя («не убий»), власність, одяг, житло, працю, відпочинок. Ідеї Тори, особливо господарсько-економічні, сприйняті християнством, вплинули на розвиток західної цивілізації, а відбиті в Корані – на мусульманський світ.

3.2. Антична система господарства. Утворення рабовласницької економіки

Античні країни, як і країни Стародавнього Сходу традиційно називають рабовласницькими, однак типи виробництва в цих державах значно розрізнялися.

В античних країнах спочатку існувало патріархальне рабство, але в міру розвитку виробництва, товарно-грошових відносин воно поступилося місцем класичному рабству, що характеризується високим ступенем експлуатації рабів, прагненням одержати максимальну вигоду від їхньої праці.

Особливості класичного рабства:

- на відміну від патріархальних рабів, за якими визнавалися деякі права людської особистості, раби класичного типу були позбавлені всіх прав, вважалися живими знаряддями праці;

- в античному суспільстві саме праця рабів була основою виробництва;

- ще однією особливістю античної економіки було існування полісної власності на землю, що була своєрідним сполученням общинної і приватної власності.

Даний тип господарства заснований на виробничій праці рабів-іноземців, захоплених на війні (рабство одноплемінників виключалося). Антична економіка сформувалася в масштабах невеликих міст-держав (полісів) Середземномор'я (прибережних чи острівних). Окремі поліси істотно розрізнялися між собою за екологією і характером економіки: одні тяжіли більше до сільського господарства, інші – до промисловості. Однак утворення рабовласницької економіки скрізь виходило з тих самих передумов. Формування античної економіки, як правило, починалося з військово-економічних реформ, що розділяли всіх громадян на майнові розряди для несення військової служби. В Афінах, за реформою Солона (594 р. до н.е.), стало чотири розряди, у Римі, за реформою Сервія Туллія (середина VI ст. до н.е.) – шість. Ці і подібні реформи створили античний військовий лад – фалангу – колону піхотинців, озброєних двометровими списами. Удар колони завжди приносив успіх проти військ, що не знали ладу. Функціонування фаланги забезпечувало функціонування і рабовласницької економіки. А процвітання фаланги у свою чергу залежало від процвітання господарств піхотинців – людей середнього статку.

З військовим типом відтворення робочої сили пов'язане основне правило рабовласницького господарства: домогтися в раба максимуму продуктивності в найкоротший термін, після чого замінити його новою військовою

здобиччю, тому що утримання дітей рабів являло б собою накладні витрати на капітал.

Античне виробництво базувалося майже винятково на залізній техніці. Залізний сільгоспінвентар I тис. до н.е. (сокири, лопати, заступы, вила, кирки, мотики, коси, ножиці, дворучні пилки та ін.) дозволив збільшити посівні площі за рахунок розчищення лісових масивів, поліпшити обробку ґрунту, увести стрижку овець (до цього овечу вовну вискубували), трипільну сівозміну (озимі – ярові – пари), пилораму. Удосконалені ковальські міхи (гармоніка), залізні кліщі, зубила, свердла, кілька видів молотів – усе це підвищило рівень металообробки. У гірничій справі широко застосовувалися обвалення породи, піднімальні ручні коловороти. Плавлення металу здійснювалося в муфельній печі (муфель – вирізана в печі коробка), обертання млинарських жорен – за допомогою водяного колеса. Технічний прогрес відбувався тільки у військово-промисловому комплексі чи там, де не можна було застосувати дешеву працю рабів (коли раби подорожчали, на полях подекуди з'явилися жниварка, навіть механізована молотарка – візок із зубами, що вибивали зерно з колосся). Переважна частина металу йшла на створення озброєння. З'явилися складні металеві механізми. Предмет особливої турботи античних держав – військово-морський флот – винятково дорогий. Найбільшим військовим тоннажем володіли Афіни і Рим, але навіть невеликі середземноморські поліси мали десятки трієр – двощоглових, трипалубних парусно-гребних суден. Господарство афінського поліса мало невеликі сільськогосподарські площі, але досить щільне населення і являло собою тип промислової рабовласницької економіки. Афінам не вистачало свого хліба, і в обмін на хлібний імпорт вони експортували непродовольчі товари. Основну масу товарів виробляли дрібні рабовласницькі ремісничі майстерні (ергастерії) у складі 3-12 рабів при відсутності поділу праці. У VI ст. до н.е. Афіни стали головним центром ремісничого виробництва в античному світі (основні галузі – обробка

металів і кераміка, попит на які визначався більше не технічними, а естетичними якостями – гармонією форм, лаковою обробкою поверхні, секрети якої дотепер не відкриті). Завдяки своїй високій якості продукція афінського ремесла в VI-V ст. до н.е. витіснила вироби східних країн на ринках Середземномор'я, залишивши їм монополію лише на полотнину (Єгипет), парфумерію і скло.

3.3. Господарство афінського поліса (Стародавня Греція)

У середині V ст. найбільшою торговою гаванню Середземномор'я стає афінський аванпорт Пірей. Через нього йде афінський експорт – маслинова олія, вино, мідь, свинець, мармур, вовна, металеві вироби, кераміка та ін., і імпорту – найважливіші статті – хліб і раби, а також риба, худоба, шкіра, вовна, парусина, прядиво, корабельний ліс та ін. Хлібний імпорту являв собою найбільш вразливе місце афінського господарства. Невелика затримка ввозу хліба негайно викликала паніку на ринку. Тому держава регламентувала імпортуні ціни. Не меншу роль відігравала работоргівля: великі розпродажі військовополонених, а в перервах між війнами – людей, захоплених піратами чи проданих царьками невеликих держав і вождями племен на Балканах, у Малій Азії, Сирії.

Товарне виробництво афінського поліса не могло обходитися без грошей – і як посередника обміну, і як об'єкта торгівлі (лихварство). Розмаїтість валют, що утворилися в античному світі, викликала нестаток в обміні, за що міняли (трапезити) брали плату. З розширенням зовнішньої торгівлі Афін з'явився безготівковий розрахунок (переписування з рахунка на рахунок), а міняльні пункти – трапези – перетворилися в банки, що приймали вклади і робили розрахунки за товари, куплені вкладниками. Гроші, що зібралися в банках, надавалися в кредит торговцям. Операції афінських банкірів були досить великими. Наприклад, трапеза деякого Пассіону на початку IV ст.

оперувала (у перерахуванні на російську валюту початку ХХ ст.) майже 100 тис. золотих руб. Але не слід тішитися відносно високим рівнем давньогрецького товарно-грошового господарства: досить було припинити постійний приплив нових рабів на ринок, щоб порушити відтворення і привести найрозвинутішу економіку в рабовласницькому світі в стан колапсу. Так і сталося з господарством Афінського поліса в VI – IV ст. до н.е., коли внаслідок занепаду його військової могутності, викликаної важкою боротьбою за гегемонію серед грецьких держав, число рабів, зайнятих у промисловості, стало різко скорочуватися. Афіни, як і інші поліси Стародавньої Греції, стали порівняно легкою здобиччю іноземних завойовників.

Причини розквіту Греції:

- 1) широке використання праці величезної кількості рабів;
- 2) поповнення рабів відбувалося за рахунок постійних війн, а також несплати боргів;
- 3) експлуатація рабів сприяла досягненню високого економічного і культурного розвитку.

Але не дивлячись на те, що Стародавня Греція досягла величезних успіхів у господарському розвитку, у 338 р. до н.е. її завоювала Македонія.

Причинами госуодарського занепаду були:

- 1) зниження продуктивності рабської праці;
- 2) поразки грецьких військ у війнах, внаслідок чого припинився приплив нових рабів;
- 3) постійні конфлікти між грецькими містами;
- 4) боротьба демосу з аристократією, рабів з рабовласниками паралізувала економічне життя країни.

3.4. Римський тип аграрного рабовласницького господарства

Історія Стародавнього Риму підрозділяється на три великих періоди: Царський період (VIII - VI ст. до н.е.), період Республіки (близько 510 - 31 рр. до н.е.) і період

Імперії (31 р. до н.е. - 476 р. н.е.). При вивченні економіки Риму варто мати на увазі ряд факторів:

- сприятливі кліматичні і географічні умови, родючі землі сприяли розвитку сільського господарства;

- повноводний Тибр і близькість морського узбережжя давали можливість швидкому розвитку мореплавання і торгівлі;

- багатство лісових матеріалів і будівельного каменю забезпечувало умови для будівництва житла, культових будинків, палаців знаті;

- економічна могутність Риму зміцнювалася за рахунок численних війн, що поставляли в Рим рабів, багатство з переможених країн;

- римляни надавали особливого значення транспортним комунікаціям;

- у період розквіту Риму його господарство набуло географічну спеціалізацію.

Значний вплив на формування Римської цивілізації зробили інші народи: греки, що колонізують береги Південної і Середньої Італії; карфагеняни (вихідці із північноафриканської колонії фінікійців) і етруски (що населяли північний захід Аппенінського півострова).

Створення піхотної фаланги, найбільшої на той час (кілька десятків тисяч вільних громадян), забезпечило Римському полісу панування в Італії, а з підпорядкуванням Італії – у всьому Середземноморському басейні. У результаті безперервних загарбницьких воєн Рим у середині II ст. до н.е. перетворився в центр колоніальної рабовласницької держави, що включає велику частину стародавнього світу. Значна частина населення завойованих країн перетворювалася в рабів і безупинно поповнювала контингент робочої сили Риму. В II - I ст. до н.е. в Італії було зосереджено 10 - 12 млн. рабів.

У Стародавній Італії був створений закінчений тип приватновласницького сільського господарства, що обслуговується працею рабів. В античності існували й общинні рабовласницькі господарства. Вони виникали в

результаті повного завоювання одного родинного племені іншим, наприклад, греків-ахеян (переможців Трої) греками-дорянами. Закінчений тип общинно-рабовласницької економіки склався в полісі Спарта на півострові Пелопоннес: завойовані спартіатами аборигени стали рабами всієї спартанської громади (ілотами) і утримували своєю працею завойовників, що так і залишилися навечно в режимі окупаційної армії, не працюючи. Чоловіки день проводили спільно – у казармах, із загальними трапезами і невгамовною бойовою підготовкою. Чисельність ілотів регулювалася спартіатами за допомогою масових убивств (криптії). Знаменитий спартанський стиль життя зробив, мабуть, неперевершений в історії усереднений тип професійного солдата, але не створив високої духовної культури, чим прославилася Стародавня Греція.

У період утворення і початку зовнішньої експансії Римського поліса в економіці італійського села головну роль відігравав звичайний селянський двір, що обслуговувався працею вільного селянина, його родини й одного-двох рабів. Вільні селяни, що складали основу фаланги, своєю кров'ю забезпечили гегемонію Риму. Виявилось, що це приречло їх на руйнування і витіснення з виробництва. Праця дрібних селянських господарств не могла конкурувати з дешевою працею рабів. Селяни залишали свої земельні ділянки, ішли в Рим та інші міста і ставали пролетарями, що живуть за рахунок держави, яка забезпечує їх безкоштовними хлібом і видовищами (циркові бої рабів-гладіаторів). До кінця I ст. до н.е. в Італії проживало 500-600 тис. пролетарів. Селянські землі рабовласники приєднували до своїх володінь. Так виникли латифундії – великі плантації, що обслуговуються працею рабів, що жили в казарменому режимі. Спочатку перебудова на рабовласницький лад відбилася благотворно на стані сільського господарства Італії. Працею мільйонів рабів вводилися в сільськогосподарський оборот великі земельні площі, італійські оливки, фрукти, овочі стали кращими в Середземномор'ї, були виведені нові

продуктивні породи худоби. Однак панування латифундій приховувало в собі всі умови кризи й занепаду рабовласницької економіки.

Руйнування італійського селянства неминуче повинно було привести і привело до ослаблення римської фаланги. Вона все більше ставала найманою, а це у свою чергу настільки ж неминуче вело до підриву рабовласницького відтворення. Рабська праця поступово перестала бути рентабельною, число рабів, що здобуваються на війні, почало скорочуватися, тоді як потреба в робочій силі зростала. У результаті різко підвищилися ціни на рабовласницьких ринках. Вже в середині I ст. н.е. сільське господарство стало економічно не вигідним: виноградники давали 6,5% доходу, поля – 4,5%, а звичайний відсоток з капіталу складав близько 6%. Не тільки луки і пасовища, а й навіть ліси (листя з дерев зривали для корму худобі) стали кращими для власників, ніж виноградники. Аграрії прагнули до здешевлення сільськогосподарського виробництва – скорочували число працівників, застосовували поверхневу обробку полів і т.д. – це називалося «поганий спосіб, що гарний».

Змінилася соціальна організація багатьох латифундій: там узагалі відмовилися від застосування рабської праці, а плантації почали розбивати на невеликі ділянки (парцели), які віддавали в оренду рабам чи вільним селянам, що одержали назву колонів. Поступово колони втрачають свою свободу і з орендарів перетворюються в людей, прикріплених до землі, що можуть бути продані разом із усією парцелою. Так, у надрах рабовласницького господарства виник маєток (сальтус), що обслуговується працею залежних хліборобів – попередників середньовічних кріпаків. А багато рабів, наділені «пекулієм» – ділянками землі й інвентарем, – розглядалися як «майже колони». З часом становище колонів і «майже колонів» усе більш зближалося: зароджувалося залежне селянство – компонент феодальної економічної структури. Антична система господарства остаточно загинула з розпадом

Римської держави. У XVI - XVII ст. в американських колоніях європейських країн знову виникло плантаційне господарство, яке обслуговується працею рабів, що вивозяться з Африки. Від античного цей тип господарства відрізнявся великою роллю сімейного відтворення рабів. Існувала досить розвинена грошова система. Римляни відливали мідні монети. Однофунтова монета називалася асом, 1/2 - фунтова – сомісом, 1/12 – унцією. Поруч з римськими використовувалися срібні монети – драхми грецької чеканки з римською печаткою. В III ст. до н.е. з'явився римський срібний денарій вартістю 10 асів. Найпоширенішою грошовою одиницею був сестерцій, який дорівнював 2,5 аса. В останній період існування Римської держави в обіг були введені золоті монети ауриси та соліди. Фінансова система Риму була добре розвинена і трималася на експлуатації римських провінцій, в першу чергу неіталійських.

Економічні причини розквіту Риму:

- 1) Рим підкорив собі Грецію, Єгипет, успадкував їхню культурну спадщину;
- 2) зовнішні завоювання ще більше посилили його;
- 3) внутрішні фактори: тривале існування правової системи, республіканського устрою, сильної держави, які гарантували права і свободи населення, перш за все право приватної власності;
- 4) зміцненню держави сприяла освіта та наука;
- 5) експлуатація рабської праці вивільнила певну частину людей від важкої праці, що дало змогу їм займатися наукою, освітою, мистецтвом, літературою, поезією.

Але не дивлячись на високий економічний розвиток, в III-IV ст. н.е. господарство Риму почало занепадати.

Причини занепаду:

- 1) вичерпала себе рабовласницька система господарювання, знизилась продуктивність праці рабів;
- 2) масові виступи рабів;

3) малоефективна праця рабів стримувала технічний прогрес;

4) витіснення з господарського життя дрібних власників підривало економічні засади суспільства;

5) різко зросла кількість паразитуючих елементів з вільного населення з міського плебсу, що вимагало додаткових витрат держави, а це посилювало додатковий прес;

6) криза рабовласницького господарства в аграрному виробництві виявилась у зменшенні площ оброблюваних земель, в більшості вілл та латифундій поширились екстенсивні форми ведення господарства;

7) обмежувалась абсолютна власність рабовласника над рабами;

8) занепад охопив ремесло і торгівлю, зменшилось населення міст, ремесла поступово переміщалися з міст у села. Скоротилась зовнішня і внутрішня торгівля, грошовий обіг;

9) зазнала краху завойовницька політика Риму, внаслідок чого припинилося регулярне поповнення господарств рабами;

10) поступово почав проявлятися сепаратизм провінцій, ставало дедалі важче ними управляти, збирати податки;

11) посилювався натиск варварів. Стародавні греки і римляни залишили людству величезну спадщину, якою уміло скористалася перш за все Європа.

3.5. Зародження античної економічної думки

Античну економічну думку умовно можна розділити на три напрямки:

1) діяльність законодавців і реформаторів (Лікурґ, Драконт, Солоній, брати Гракхи та ін.);

2) «політико-економічний» напрямок (Ксенофонт, Платон, Аристотель), що стосується проблеми

«макрорівня»: ідеальна держава, соціальний устрій, «справедлива» ціна, суспільний поділ праці, природа і функції грошей;

3) «агрономічний» напрямок представлений працями суспільних і державних діячів Стародавнього Риму: Катона, Варрона, Колумелли, Цицерона, що розглядали переважно практичні проблеми організації і функціонування великого (латифундії) і середнього (вілли) господарства (мікрорівень).

Перший напрямок у розвитку античної економічної думки було відбито в діяльності правителя Спарти Лікурга (VIII - VII ст. до н.е.). Йому приписується встановлення строгих законів, відповідно до яких земля була колективною невідчужуваною власністю спартіатів. Вона оброблялася скореним населенням – ілотами, що виплачували власникам (спартіатам) натуральний оброк. Гроші виготовлялися із заліза важкими (десятки кілограмів ваги), щоб утруднити торгівлю й уникнути іноземного впливу.

Правитель Афін Драконт у 621 р. до н.е. на противагу Спарті провів закони, що захищають приватну власність на землю і сімейне майно, і встановив строгу «дракон(т)івську» систему покарань за зазіхання на неї.

Закони, установлені правителем Афін Солоном у 594 р. до н.е., забороняли боргове рабство, скасовували накопичені борги, вводили вільне розпорядження майном, встановлювали однаковість грошової і вагової систем, заохочували розвиток ремесел (чужоземним умільцям могли надати афінське громадянство). Батько-ремісник, що не навчив сина ремеслу, позбавлявся права вимагати від нього підтримки в старості. Перші спроби теоретично осмислити економічний устрій суспільства були зроблені представниками другого напрямку в розвитку античної економічної думки давньогрецькими мислителями V - IV ст. до н.е. Ксенофонт, Платон, Аристотелем.

Ксенофонт (430 - 454 рр. до н.е.) – військовий, філософ, політик, автор першої спеціальної роботи з економіки «Домогосподарство» («Економікс»), уперше застосував термін «економіка», під яким розумів науку про ведення домашнього господарства. Домогосподарство включало керування рабами, різноманітні сільськогосподарські і ремісничі роботи. Джерелом збагачення Ксенофонт вважав землеробство – «мати і годувальницю всіх мистецтв». До ремесла ставився негативно, вважав, що воно відривається від землеробства і друзів. Поділ праці він розглядав у тісному зв'язку з рабством, суспільство поділяв на рабів, що повинні займатися фізичною працею, і рабовласників – представників розумової й управлінської праці. Ксенофонт уперше висунув положення про матеріальне і моральне стимулювання рабів (подарунок, дозвіл одружитися, похвала). Ксенофонт близько підійшов до ідеї про переваги подетального поділу праці, що виявилася затребуваною лише двадцять століть потому, у мануфактурний період. Ксенофонт висунув таке положення: «чим більший ринок, тим більше спеціалізованою може бути праця» [21, Т.1]. Іншими словами, був сформульований економічний закон: розвиток поділу праці веде до росту ринку. Незважаючи на те, що Ксенофонт був ідеологом натурального рабовласницького господарства, він вважав корисним для суспільства розвиток торгівлі, грошового обігу, визнавав гроші як засіб обігу і рекомендував накопичувати їх як скарби: «Грошей ніхто не має стільки, щоб не бажати мати їх ще більше» [21, Т.1]. У нього намітилося двоє розуміння речі: як споживчої вартості, з одного боку, і як мінової вартості – з іншого. Цінність речі ставилася в залежність від корисності, а ціна визначалася взаємодією попиту та пропозиції.

Платон (427-347 рр. до н.е.) – найбільший філософ, засновник Академії вищої школи філософії, політики і права, у своїх роботах розглядав і економічні проблеми. У творі «Закони» Платон виступав за розподіл земель,

заборону продажу земельних наділів, розвиток дрібного селянського господарства, колонізацію, що повинна звільнити державу від надлишку населення і бідності, пом'якшити класові протиріччя. Таким чином, Платон економічною основою суспільства вважав землеробство і натуральне господарство, хоча і допускав існування торгівлі. Платон одним з перших порушив питання про підставу і фактори, що впливають на рівень цін: за основу повинна братися ціна, що забезпечує компенсацію витрат і одержання «помірного прибутку», рівень якої (як і ціна) повинний установлюватися державою. Платон не розумів товарної природи грошей і вважав їх «штучним винаходом людей». У роботі «Держава» Платон розробив програму виходу античного суспільства з кризи шляхом створення моделі ідеальної держави, у якій буде знищена приватна власність для правителів і воїнів. Філософи (правителі) не повинні мати не тільки власності, землі чи будинку, але навіть родини і дітей, тому що власність – джерело заздрості і конкуренції між правителями. Вони ні про що інше не повинні піклуватися, крім як про «суспільну користь». Не маючи власних дітей - спадкоємців, вони будуть думати про передачу влади гідним спадкоємцям з числа «загальних дітей». Що стосується селян і ремісників, то вони можуть бути приватними власниками, для селян і ремісників приватна власність – стимул до трудової діяльності.

Аристотель (384-322 рр. до н.е.) по праву вважається найбільш видатним філософом стародавності, він написав біля тисячі книг. Широко відомі «Никомахова етика» і «Політика» [21, Т.1]. Економічне вчення Аристотель засновував на передумові, що рабство – явище природне і завжди повинне бути основою виробництва. На відміну від Платона, він був прихильником приватної власності. Міркуючи про шляхи набуття багатства, Аристотель розділив економіку і хрематистику. Мета економіки – набування споживчих вартостей, необхідних для життя і ведення господарства, а хрематистика – знехтуване

мистецтво наживати гроші шляхом торгівлі. Заняття лихварством він вважав суперечним природі (єству), оскільки «гроші не можуть приносити грошей», а виступають у ролі сумірника (міри вартості) при обміні. Аристотель трактував сутність грошей як «річ цілком умовну», тобто договірну і виділяв такі функції грошей, як міра вартості і засіб обігу, а використання грошей як засобу накопичення відносив до хрематистики. Аристотель сформулював поняття «справедлива ціна» – це ціна, установлювана за взаємною згодою учасників обміну, що не є монополістами. Цікаво, що це трактування ціни близьке до сучасного. Аристотель порушив питання про обґрунтування ціни. Що лежить в основі обміну різних споживчих вартостей? Аристотель вважав, що це «потреба в тому, чого немає в кожного з учасників торгу».

Однією із заслуг Аристотеля є виведена з таких філософських узагальнень, як «краще – міра» і «істина – посередині», концепція подолання соціальних антагонізмів шляхом створення деякого «середнього класу», який є фундаментом ідеальної держави [21, Т.1]. Інша заслуга Аристотеля полягає в розвитку теорій споживчої і мінової вартостей і аналізі розвитку форм торгівлі. Він показав, як від мінової торгівлі за схемою: Товар-Товар (Т-Т), здійснюється перехід до товарного обігу за схемою: Товар-Гроші-Товар (Т-Г-Т), а потім і до обігу капіталу: Гроші-Товари-Гроші (Г-Т-Г). Праці Аристотеля є вершиною економічної думки епохи античності.

Третій «агрономічний» напрямок економічної думки Стародавнього Риму представлено роботами Катона Старшого (234-149 рр. до н.е.), Варрона (116-27р. до н.е.), Цицерона (107-44 рр. до н.е.), Колумелли (I ст. н.е.), братів Грахів (II ст. н.е.), що багато уваги приділяли проблемам ефективного керування сільськогосподарськими маєтками і питанням земельної власності.

Розділ 4. ГОСПОДАРСТВА ТА ЕКОНОМІЧНА ДУМКА СУСПІЛЬСТВ ЄВРОПЕЙСЬКОЇ ЦИВІЛІЗАЦІЇ В ПЕРІОД СЕРЕДНЬОВІЧЧЯ (V-XV ст.)

4.1. Загальна характеристика феодалізму

Італійські гуманісти епохи Ренесансу період між кінцем Римської імперії і їхньою сучасністю назвали «Середні століття» (*medium aevum* – середній вік). У XVII ст. цей термін почав вживатися й істориками, що поділяли всесвітню історію на Античність, Середні віки і Новий час. Надалі в історіографії установився чіткий асоціативний зв'язок Античності – з рабством, Середньовіччя – з феодалізмом, а Нового часу – з буржуазним розвитком.

До середніх століть історики відносять V - XVII ст. Цей період, хронологічні рамки якого значно менші, ніж стародавня історія, був більш прогресивним. Це позначилося насамперед у більш високій продуктивності суспільної праці і головне – у створенні передумов подальшого господарського розвитку людства. Особливо інтенсивно в цей період розвивалися держави Західної Європи. Саме в Середні віки склалася більшість сучасних європейських держав і визначилися їхні границі; на зручних торгових шляхах, біля стін замків і монастирів виникло багато сучасних міст; сформувалися мови, на яких сьогодні говорять народи Європи. Середньовічна Європа завдяки розвитку продуктивних сил перевершила східні імперії, що мали більш давню історію. У результаті Великих географічних відкриттів сформувалися світовий ринок і колоніальна система. Нарешті, у надрах середньовічного феодального суспільства зародилася нова соціально-економічна система – капіталізм.

Середні століття – це період зародження, панування і розкладання феодалізму («феодалізм» від пізньолатинського *feod* – маєток). Прийнято вважати, що класичним варіантом є західноєвропейський феодалізм, що формувався в результаті взаємодії двох процесів:

- розпаду античного суспільства;
- розкладання первісно-общинного ладу в племенах, що оточували Римську імперію (германців, кельтів, слов'ян та ін.)

У залежності від співвідношення варварських і античних начал розрізняють типи феодального синтезу:

1) приблизно рівне співвідношення варварських і античних елементів (Франкська держава, частина південних слов'ян);

2) перевага пізньоантичних елементів (країни Середземноморського регіону);

3) незначний вплив античності і перевага варварських елементів (Північно-Західна Німеччина, скандинавські країни, ряд держав східних і західних слов'ян).

Хронологія феодалізму: початок феодалізму в Західній Європі прийнято співвідносити з падінням рабовласницької Західної Римської імперії (V в.), а закінчення – Англійська буржуазна революція (1642-1649 р.).

Розвиток середньовічного суспільства супроводжувався значними зрушеннями в економіці, соціальному і політичному ладі. З урахуванням сукупності змін виділяють три періоди:

- раннє Середньовіччя – час формування феодального способу виробництва (V - X ст.);

- класичне Середньовіччя – період розвинутого феодалізму (XI - XV ст.);

- пізнє Середньовіччя – період розкладання феодалізму і зародження капіталістичного способу виробництва (кінець XV – середина XVII ст.).

Типовою формою феодальної держави була монархія. Середньовіччю відома і республіканська форма правління, що встановилася в містах-республіках Італії, Німеччини, а також на Русі – Великий Новгород, Псков. Але вони не становили великих етнічних державних утворень, а були тільки місцевими політичними формуваннями, що склалися в умовах феодальної роздробленості.

В епоху Середньовіччя держава переживає складну еволюцію, у якій виділяють такі етапи:

- ранньофеодальна держава (V - IX ст.);
- феодально-роздроблена держава (X - XIII ст.);
- централізована феодальна держава у формі станової монархії (XIII - XV ст.);
- феодально-абсолютистська монархія (XVI - XVIII ст.).

В історії продуктивних сил важливе місце займають демографічні процеси. Населення Європи в 1450 р. складало приблизно 55 млн чоловік, а в 1680 р. – до 100 млн чоловік з річним приростом до 6,2%. Жіноче населення в містах перевищувало чоловіче на 20-30%, що було пов'язано з частими війнами.

Щорічно смерть забирала не менше 1% населення. Середній термін життя європейця складав не більше 40 - 45 років; а в Східній Європі – 34 - 39 років. Середній вік жінок був на чверть коротше чоловічого.

З XVI ст. починається новий стійкий і могутній приріст населення, переборюється тенденція до скорочення народжуваності; був перевершений рівень чисельності населення середини XIV ст. (до спаду після «чорної смерті»): до 1500 р. воно обчислювалося вже у 80 - 100 млн чоловік, через сто років – 100 -180 млн.

4.2. Сутність феодальної економіки

На відміну від рабовласницької, феодальна система господарства стала майже універсальною для Євразії: більшість народів цього материка пройшли через систему феодалізму або знаходяться ще й зараз на його різних стадіях. Безпосередній виробник при феодалізмі ніби щось середнє між рабом і вільним фермером, він невільний, як раб, але має власне господарство, як фермер.

Позаекономічний примус виражений у феодальній ренті: відробітковій (панщина), продуктами (оброк) чи грошима. Однак розмір ренти встановлений раз і назавжди:

узявши із селянина зайве, можна, зменшити насінний фонд, поставити під загрозу врожай майбутнього року. Твердо обумовлений розмір ренти надавав безпосередньому виробнику певну свободу при веденні власного господарства. Це особливо позначалося при комутації – переході до грошової ренти, коли селянин сам продавав продукцію свого господарства на ринку.

У цих умовах був потрібен не тільки примус, але й моральне стимулювання праці. Моральний стимул давала монотеїстична релігія (єдинобожжя), яка у різних формах практично повсюдно панувала при феодалізмі. У Європі – християнство, що проголошує вищою цінністю не матеріальне, а духовне багатство, внутрішній світ людини: чесним, правдивим і скромним життям, любов'ю до ближнього людина може заслужити вічне блаженство душі (врятуватися) у потойбічному світі. При стовідсотковій щирій релігійності населення господарська етика релігійних культур серйозно впливала на економічне життя. Наприклад, християнська заборона мати приплід з неживого (у тому числі грошові відсотки) привела до того, що лихварство в Західній Європі спочатку зосередилося в руках нехристиян, зокрема, євреїв. Чекання всесвітньої катастрофи («кінця світу») у 1000 р. вело до господарської пасивності людей і т.д. і т.п.).

Але і сама церква зобов'язана була показувати приклад життя, гідного порятунку. Тому в монастирях – гуртожитках релігійних професіоналів для молитви і праці – постійно боролися дві тенденції: до бідності і до багатства. Аскетичне, справді святе життя християнських подвижників неминуче породжувало дорогі матеріальні дарунки (у тому числі земельні) з боку віруючих, які прагнули таким шляхом забезпечити заступництво святих людей у порятунку своєї душі. Ці дарунки перероджували все монастирське життя, перетворюючи ченців у лицемірних дармоїдів. Але виникали нові аскети і подвижники, з'являлися нові, більш строгі монастирські статути, і все починалося спочатку.

Феодальне господарство було побудовано на більш твердому функціональному поділі праці, ніж рабовласницьке, де селянин був одночасно і воїном. Тут військова справа була монополією феодала, а монополією селянина була праця. Молитва була монополією духівництва. Цей твердий поділ праці був оформлений у суспільстві у вигляді співіснування трьох станів : дворянства, духівництва і селянства (пізніше до цього стану приєдналися городяни).

Станові перегородки були нездоланими: людина вже від народження вважалася шляхетною (феодал) чи підлою (тобто такою, яка несе повинності).

Кожен стан точно знав свої права й обов'язки, але в цих межах людина була вільною, більшого, ніж належало, від неї ніхто не міг вимагати. Це давало безпосередньому виробнику визначену соціально-економічну захищеність і психологічну стійкість: хоча він і залежав від феодала, але був захищений своєю становою приналежністю від сваволі. Усвідомлення цього сприяло формуванню у феодальному суспільстві особистостей, хоча і пригноблених, але сповнених людською гідністю. У цьому полягала дуже важлива умова того, що феодалізм зумів забезпечити господарський прогрес.

Керування феодальним господарством носило, як правило, децентралізований характер. Феодальний маєток мав функції не тільки економічного, але й державного керування. Феодал (сеньйор – глава маєтку) сам творив суд над підвладним населенням, санкціонував шлюбні відносини і т.д. Юридичне становище маєтку у феодальній системі могло бути різним:

- а) цілком незалежне спадкоємне володіння (вотчина);
- б) довічне володіння за умови несення військової служби (бенефіцій, у Росії – маєток);
- в) спадкоємне, за умови прийняття васальної присяги сюзерену вищому феодалу (льон, ф`еф чи феоду-, присяга ставила за обов'язок васалу воювати під командою сюзерена, але звичайно не більше 40 днів на рік, і

викупувати його при необхідності з полону. Єдиною економічною базою була феодальна рента.

Виробнича сфера маєтку складалася, як правило, із двох запашок: панської (домен) і селянської. Коли додатковий продукт вироблявся в селянській сфері, застосовувалася в основному рента продуктами (оброк). Якщо він згодом комутувався, феодальна залежність селян звичайно слабшала чи зовсім ліквідувалася (за викуп). Подібного типу господарства переважали в більшості країн Західної Європи.

У господарствах з виробництвом додаткового продукту переважно в панській сфері (домені) звичайно превалювала відробіткова рента (не тільки польова панщина, але й обслуговування панських млинів та інших підприємств – аж до вотчинних мануфактур чи навіть машинних фабрик, як це було в Росії в ХІХ ст.), і феодальна залежність доходила до прикріплення селян до землі (кріпацтва). Для цього потрібні були відповідні економічні і політичні умови, у першу чергу вигідне для феодалів постачання місцевої сільгосппродукції (найчастіше хліба) на більш-менш віддалений ринок, а також могутня централізована держава, здатна прикріпити селянство до землі. Господарства подібного типу переважали в країнах Східної Європи, де ці умови були в наявності.

Феодалізм як система затвердився як в тих народів, що входили в рабовласницьку Римську імперію, так і в тих, які ніколи не знали рабовласницької економіки. Антична система сформувалася в середині I тис. до н.е., феодальна – приблизно через тисячу років. За цей час у господарському і духовному житті народів з'явилося багато важливих нововведень. Серед них було два, володіючи якими будь-який народ міг перебудувати свій суспільний лад на феодальний лад: у матеріальному житті – важке (лицарське) озброєння, у духовному – єдинобожжя (християнство, іслам). За цих умов можна було перейти і від античного рабовласництва, і від общинного ладу до

такої системи, де одні працюють, інші воюють, а треті моляться, тобто до феодалізму.

Саме ці досягнення античності – важке озброєння і християнство – запозичили в Римській імперії німецькі і слов'янські народи, що заселили в I тис. до н.е. значну частину Європи. Вони створили цілий ряд держав: королівства франків (сучасна Франція), англо-саксів (Британія), лангобардів (Італія), слов'ян – західних (Польща, Чехія) і східних (Київська Русь) та ін. У рамках цих держав і відбувалося становлення феодальної економіки.

Працювали тут головним чином вільні селяни - члени сільських общин (у Британії таких селян називали керлами, у Київській Русі – смердами), а керували королі (на Русі – великі князі), що спиралися на військову дружину, яка відігравала роль і гвардії, і генштабу, і уряду. Жили дружинники спочатку при дворі, на повному королівському постачанні, а для цього збиралися податі (на Русі у формі полюддя, різних повинностей і судових штрафів (на Русі – вири) за правопорушення (убивства, побої, образи та ін.)). Найбільша стаття державних видатків – придбання для дружини дефіцитного і дорогого важкого (лицарського) озброєння. У державі франків повне озброєння одного кавалериста (шолом, суцільнометалеві лати (кольчуга), поножі, щит, меч, спис та ін.) коштувало стільки, скільки череда худоби цілого села. Відомі випадки, коли тільки за коня і меч (найскладніший предмет кавалерійського озброєння внаслідок сполучення оптимальної довжини, міцності і профілю) віддавали велику ділянку землі. У Київській Русі в X ст. мінімальна ціна кольчуги становила приблизно 20 кг срібла. Стремено, що з'явилося до VIII ст. в Європі, з'єднало вершника і коня в єдиний ударний бойовий агрегат, невразливий для пішого воїна з холодною зброєю (приблизно як танк для піхотинця). До появи артилерії (XIV ст.) важка кіннота була основним родом військ. У XV - XVIII ст. рушничний і артилерійський вогонь зробив лицарську зброю анахронізмом, наче озброєння Дон Кіхота, і на зміну

феодалському ополченню прийшла масова, регулярна армія, що складається з найманих солдатів.

Яким же чином державні повинності і данини перетворилися у феодалну ренту? Головним чином шляхом створення служивого війська, коли воїни служать не за натуральний, а за земельний пайок (королівським дружинникам дарують землі і права на повинності і данину проживаючого там населення). Цей процес значно підштовхнула необхідність захисту від навал VII - X ст.: арабів – у державу франків, скандинавів – у Британію, угорців – у Німеччину. Для відбиття навал королівська влада повсюдно створювала важкоозброєну кінноту шляхом переведення дружинників на земельний пайок. У державі франків цей пайок спочатку (VIII ст.) являв собою довічний бенефіцій (дослівно «благодіяння»). Поступово бенефіції перетворилися у феоди; бенефіціарії – у феодалів; вільні селяни – у залежних; данини і штрафи – у панщину й оброк.

У Німеччині для відбиття навали угорців чинили ще простіше: з кожних 10 селян у визначених селах одного робили воїном, а 9 інших повинні були утримувати його своєю працею. Західна Європа відстояла себе від чужоземних вторгнень, але ціною селянської волі. На Русі в силу ряду причин (можливо, дефіциту важкого озброєння) створення служивого війська значно запізнилося і відбулося тільки в XV ст. У цьому варто бачити одну з важливих причин того, що країна не змогла в XIII ст. відбити татаро-монгольську навалу (необхідно було виставити одночасно кілька десятків тисяч захищених залізом вершників, що було не під силу Володимиро-Суздальській Русі).

Поряд з масовим, державним методом покріпачення існував і індивідуальний (на Заході – прекарій, коменданція, на Русі – закупництво), що загалом полягав у тому, що вільний селянин, іноді за позичку, добровільно вручав великому землевласнику (найчастіше монастирю) свою волю і землю і ставав залежною від нього людиною.

Нерідко тут спостерігалось приховане насильство, оформлене у вигляді добровільного акта, але головну роль відігравала тотальна релігійність людей, які мріяли таким шляхом забезпечити упокій душі в загробному світі. Тим більше, що це відбувалося на Заході в I тис. н.е. під знаком чекання всесвітньої катастрофи (друге пришествя Христа і Страшний суд над живими і мертвими, напророчені Новим Завітом). Церква офіційно прогнозувала катастрофу в 1000 р. (на Русі – 1492 р.). Масова катастрофічна свідомість людей (есхатологія – чекання кінця світу) на практиці допомагала формуванню феодальної економіки.

Основу феодального землеробства складала обов'язково індивідуальна польова праця селянської родини, а випас худоби міг бути і колективним, і індивідуальним. У залежності від цього застосовувалися три види землекористування:

а) відкритих полів (найпоширеніший вид, при якому існували орні масиви, з межовим поділом на ділянки і колективний випас);

б) середземноморська (компактне, хутірське розташування ріллі і пасовищ у розрізі кожного господарства, з індивідуальним випасом худоби);

в) кельтська чи атлантична (перевага пасовищ для колективного випасу при поділі полів на внутрішні – власне ріллю і зовнішні – щось подібне до потенціалу, що приєднується до орного ареалу шляхом підсічи).

Найбільшу економічну свободу надавав хліборобу середземноморський (хутірський) тип землекористування, а найбільшу економічну роль общини уособлював тип відкритих полів. Але при будь-якому типі землеробства європейська община докорінно відрізнялася від азіатської: у Європі панувала індивідуальна праця, а община була співтовариством не працезобов'язаних людей, а сільських сусідів і вирішувала питання справедливого користування колективними угіддями. На практиці в масштабі однієї країни могли застосовуватися всі перераховані системи.

Прогресивна тенденція феодального землеробства полягала в повільному, але неухильному наступі з півночі на південь континенту давно відомої в Азії трипільної сівозміни (озимі – ярові – пари; перевага перед первісним двопільним оборотом полягала в більшій площі під посівами і меншим ризиком неврожаю). Відповідно до цього відбувався і розподіл ґрунтообробних знарядь: на півдні й у гірських місцевостях європейських країн застосовувалася в основному соха (легкий плуг), на півночі, особливо при системі відкритих полів — важкий колісний плуг із запряжкою до чотирьох пар биків. Поступове поліпшення технології рослинництва дозволило підняти трохи врожайність злаків (1-10 при розквіті римського господарства, 1-1,5 при його занепаді, приблизно 1-5 у XI - XIII ст.).

4.3. Економіка феодального міста

Після катастрофи Римської імперії в Європі відбулася глибока аграризація життя. Міста спорожніли чи перетворилися в села, а ремесло – у придатак до сільського господарства (помісні ремісники були на оброку). У XI ст. ремесло виділилося з аграрної сфери. Ріст продуктивності сільського господарства створював відомий надлишок продуктів у селі, отже, виникала можливість виділення групи людей, що займалися винятково ремісничою діяльністю і обмінювали свою продукцію на продукти сільського господарства. Крім того, підвищився попит на ремісничі вироби. Якщо в IX ст. навіть вища феодальна знать одягалася в домоткані лляні тканини й овчину, то в X ст. вона носить переважно вовняний одяг. Але виробництво навіть найпростішого сукна в значних розмірах вимагає певних технологічних умов – спеціального місця, устаткування і професіоналів. Поступово обсяг, технічний рівень і галузева спеціалізація ремісничого виробництва перестали відповідати його

положенню придатка до сільського господарства. Сільські, помісні ремісники перетворювалися в професіоналів і починали працювати на все більш широке замовлення.

Але для цього границі феодального маєтку вже були тісні. Оптимальне місце для виробничої діяльності і збуту ремісничої продукції повинне було забезпечити принаймні безперешкодну зустріч замовників і покупців з виконавцем замовлень, а також водопостачання. Недарма усі великі міста стоять на ріках чи озерах, а їхня топоніміка містить слово «міст» (Кембридж, Понтуаз, Брюгге та ін.), «міцність» (Манчестер, Ланкастер, Страсбург та ін.). Нові міста звичайно виникали там, де були мости і стіни. У XI ст. буквально ожили римські міста – Рим, Венеція, Генуя, Флоренція, Марсель, Тулуза, Париж, Кельн, Аугсбург, Лондон і т.д. Нове життя досить швидко розсунуло старі римські стіни. Наприкінці XII ст. міська площа Кельна в Німеччині вже в три рази перевершувала площу римської міцності Колонія, на місці якої обґрунтувався Кельн.

Але переважна більшість європейських міст була побудована заново. Урбанізація проходила в Західній Європі досить високими темпами. Тільки в Німеччині в XIII-XIV ст. виникло близько 700 нових міст. У XV ст. відстань між містами на континенті не перевищувала в середньому 20-30 км (щоб селянин до найближчого ринку міг дістатися протягом дня).

Незважаючи на те, що далеко не всім містам удалося домогтися незалежності від феодальних сеньйорів, незважаючи на антисанітарію, скупченість населення, незахищеність від пожеж і епідемій, вони відразу ж одержали вирішальну перевагу перед феодальним селом. Ця перевага була виражена головним чином двома міськими пристроями – стінами і ринком. Стіни створювали відому гарантію від феодальної сваволі. Людина, що прожила в місті один рік і один день, звичайно вважалася вільною від феодальної залежності.

Ринок забезпечував місту економічне керування феодальним селом: він установлював ціни, за якими відбувався товарообмін. Феодальний маєток був змушений пристосовуватися до міського ринку.

4.4. Організація ремесел

Місто почало керувати економікою феодального села, але феодалізм визначав керування самим містом і його господарством. Основна галузь міської економіки – ремесло – одержала позаекономічну цехову організацію. Цех насильно поєднував ремісників тієї чи іншої галузі в межах даного міста. Система майстрів, підмайстрів і учнів створювала в цехах стану ієрархію, подібну до ієрархії сільського населення.

Щоб стати майстром-членом цеху, потрібно було пройти етап учнівства (приблизно 7 років), пробути кілька років підмайстером, після чого виготовити як іспит самостійно виріб, внести вступний внесок і організувати гулянку для членів цеху. Позаекономічний примус у цеху мав, однак, економічний зміст: мета виробництва дрібних товаровиробників полягала не в одержанні прибутку, а лише в добуванні засобів до існування в умовах обмеженого попиту місцевого ринку. Тому тут панувало просте відтворення, а отже, рівність виробничих потужностей і режимів (звідси – заборона будь-якого прогресу техніки, наприклад, самопрядки, винайденої ще в XI ст.), строга регламентація постачання і збуту: у кожного майстра тільки одна майстерня, 1-2 підмайстри і 2-3 учні, однакова оплата праці, рівномірний розподіл сировини, заборона роботи при штучному освітленні, однакові для даного цеху якість, нижній рівень цін і умови збуту (заборона реклами). У таких умовах головним елементом виробництва було винятково високе особисте мистецтво самого ремісника. Спробною роботою для ковалів у німецьких цехах звичайно служило виготовлення кінської

підкови без зняття мірки (перед підмайстром, що экзаменується, два-три рази проїжджали на коні, підкову для якого він повинен був викувати).

Як асоціація, подібна феодалській, цех керував не тільки робочим, але і неробочим часом, а також свідомістю ремісників: загальноцехові церква, каса взаємодопомоги, загін у військовому ополченні міста, суд і кодекс поведінки, навіть місце проживання і поховання (у багатьох європейських містах можна знайти вулиці Хлібні, М'ясницькі, Ножові та ін. – тут селилися ремісники визначених цехів).

У XV ст. цехова організація, спрямована на збереження дрібного виробництва, вже значно сковувала техніко-економічну сферу. Вона не дозволяла збільшувати майстерні і вводити поопераційний поділ праці між працівниками, що забезпечував у багато разів більшу продуктивність праці. Іншими словами, цехове ремесло стало одним з головних перешкод на шляху капіталістичної промисловості. Подолати його було неможливо: цехи в силу своєї чисельності складали основу ополчення і тому панували в містах. І перші капіталісти, наприклад, у виробництві вовняних тканин, що користувалися особливо великим попитом, застосовували обхідні маневри: наймали селян, що мали прялки, і роздавали їм вовну чи комбінували найману працю на простих операціях з цеховим ремеслом на випуску готової продукції (у Флоренції).

Ремісниче виробництво того чи іншого міста, як правило, задовольняло попит місцевого ринку на більшість промислових товарів, однак деякі виробництва одержали загальноєвропейське значення. Це виробництво вовняних тканин (Фландрія, Північна Італія), морських суден (середземноморські порти), кольорового скла (Венеція) і металообробки, головну роль серед яких відігравав випуск зброї (Мілан, Золінген та ін.).

4.5. Торгівля і кредит

На організацію торгівлі, як і ремесла, феодалізм наклав свій відбиток у вигляді замкнених асоціацій-гільдій, що поєднували купців даного міста, які торгують певним товаром (хлібом, сукном) з метою монополії на місцевому ринку. Гільдії регламентували товарний рух і правила торгового обігу, залишаючи середньовічному купцю порівняно невелику свободу вибору.

Велика міжнародна оптова торгівля в Європі обслуговувала в основному два види потреб:

- а) у предметах розкоші і пряностях Сходу;
- б) в обміні основними продовольчими і промисловими товарами між європейськими країнами.

Тому і склалися два основних потоки європейської торгівлі. *Перший потік* – через Середземне море. Імпорт: пряності, предмети розкоші, шовкові і бавовняні тканини та ін. Експорт: вовна, полотно, металовироби (але головним чином срібна і золота готівка). Сальдо – пасивне. Це було пов'язано зі стійким попитом на східні товари. Пряності – особливо перець – відігравали роль асептичних і навіть консервуючих засобів як приправи до блюд і напоїв (перець нерідко заміняв гроші при різних платежах), шафран та інші рослини застосовувалися як барвники. Бавовняні тканини, оксамит, парча, шовк, пахощі, ладан, кольорове скло – усе це піднімало престиж знатних людей. Європейський експорт на Схід стримувався заборонаю Ватикану на постачання мусульманським державам стратегічних товарів – хліба і зброї. Східні товари потрапляли до європейського споживача через безліч посередницьких актів. З Китаю, Індії, Індонезії товари йшли караванним шляхом до середземноморських чи чорноморських портів, де були факторії купців з Генуї і Венеції – головних торгових міст Середземномор'я (Венеція найбільше населення і найбільший морський флот у Європі – більше 3 тис. суден). Там проходив обмін східних товарів на

європейські, а також на живий товар – захоплених у регулярних набігах кримських ханів на слов'янські землі і проданих італійським купцям людей, особливо жінок, яких відвозили на Схід і продавали в гареми. Італійські купці транспортували східні товари в Європу для оптових продажів. Через цілий ряд наступних перепродажів товар доходив до роздрібного європейського споживача. Ціна, природно, щораз «накручувалася», і кінцевий покупець уже переплачував надзвичайно. Посередництво італійських купців, пов'язане з відливом золота і срібла з Європи, породжувало прагнення до встановлення прямих зв'язків зі Сходом, особливо після того, як турецькі султани в XV ст. поширили свою владу на все Південне Середземномор'я й Азово-Чорноморський басейн. Збільшені витрати феодалів на східні предмети розкоші вели до комутації ренти, розкладання феодального господарства.

Другий основний торговий потік проходив по Північному і Балтійському морях. До XIV ст. господарство країн Північної Європи вже могло викидати на ринок значну кількість дорогих і транспортабельних товарів (льон, прядиво, олія, сало, сукна і т.д.). Центральну роль у цьому торговому потоці відігравала цехова сукняна промисловість міст Фландрії. Місце головного ринку займало місто Брюгге («Північна Венеція»).

У середині XIV ст. для охорони і регламентації торгівлі в північному районі була створена ганза – міжнародна купецька гільдія, куди ввійшло до 150 торгових північноєвропейських міст. Головну посередницьку функцію виконувало купецтво північнонімецьких міст – Гамбургу, Любека, Бремена, що займали проміжне положення в Північному басейні. Ганза була не господарським об'єднанням, а військово-політичним союзом (спорядження й охорона торгових експедицій, торгові факторії, монополії і привілеї, торгове право і режими і т.п.). Центр Ганзи знаходився в Любеку, найважливіші факторії – на кінцевих пунктах ганзейських

шляхів – Новгород (як і Псков, це місто було асоційованим членом Ганзи), Берген (Норвегія), Лондон і Брюгге. Ганзейська торгівля мала більше виробниче значення, ніж торгівля зі Сходом, але особливого динамізму не несла, обслуговуючи застійне цехове ремесло. Крім того, вона сприяла пізньому кріпацтву в країнах Східної Європи шляхом вивезення на Захід хліба, зробленого в маєтках німецьких, польських, балтійських феодалів. Динамізм європейської торгівлі зі Сходом, хоча там оберталися головним чином екзотичні товари, був набагато значнішим.

У сухопутних центрах, де зустрічалися товари північного і південного потоків, виникали ярмарки (найбільша у французькій Шампані) – цілорічні торги.

На базі міняльної справи (міняли відомі з X ст.) у феодальному, як колись в античному, господарстві закономірно розвинувся кредит. При відсутності портативних паперових грошей і криміногенній обстановці на дорогах (феодальний грабіж) виникла практика безготівкового переведення грошей (відома з XII ст.). Функцію переведення, природно, узяли на себе міняли. Роль готівки почала відігравати розписка міняли (вексель), за якою його агент у визначеному місці видавав тій чи іншій особі суму, рівну внесеній раніше. Міняльні контори почали називатися банками (італійською банк – ослін, де звичайно знаходилися вуличні міняли), а їхні хазяїни – банкірами.

Банки накопичували значні суми, що, природно, давали в борг під дуже високий відсоток. Однак кредит тільки в самому мінімальному ступені потрапляв у виробничу сферу, стиснуту цехами. Лихварський капітал кредитував престижні витрати феодалів (придбання предметів розкоші) і, головне, військові витрати держав. Багаті банківські контори заводили власні торгові і промислові підприємства (рудники й ін.), а великі купці направляли вільний капітал у кредитно-лихварську сферу. Так виникали торгово-банкірсько-лихварські фірми, що

відігравали важливу економічну і політичну роль у феодалній Європі. Наприклад, операції французької купецької фірми братів Бонн (м. Монтобан, XIV ст.) включали видачу позичок під векселі, рухоме майно, заставу землі, приймання вкладів під відсотки, відкуп податків, церковної десятини, торгівлю тканинами, взуттям, ювелірними виробами, прянощами, зброєю і т.д., а також виробництво ліків, воскових свічок, кондитерських виробів, прокат коней, улаштування похоронних процесій і т.д. Настільки ж перепліталися торгіві і кредитно-лихварські операції в діяльності найбільших банкірських будинків середньовіччя – Медичі (Італія), Фуггерів, Вельзерів (Німеччина) та ін. На позичені у Фуггерів гроші іспанський уряд організував трансатлантичне плавання Колумба (на сучасну валюту воно коштувало всього кілька тисяч доларів).

Соціально-економічна роль лихварського капіталу дуже неоднозначна. Лихварський кредит середнім і дрібним феодалам сприяв їхньому руйнуванню, а отже, звільненню селян. Позики державам, навпаки, зміцнювали феодалну систему. Відкривши і захопивши Америку, – на гроші, позичені в банкірів Фуггерів з міста Аугсбурга, – економічно нерозвинена Іспанія стала в XVI ст. наддержавою і принаймні на ціле сторіччя загальмувала ліквідацію феодалної системи в Західній Європі. Як говорилося вже, євангельська заборона християнам одержувати приплід з неживого привела до того, що банківська і взагалі лихварська справа в значній мірі зосередилася в руках євреїв. Ця обставина драматично позначилася на становищі єврейського населення Європи. Ненависть і презирство, якими були оточені євреї – біженці з Палестини, що завзято зберігали віру у свого Бога, одержали економічне обґрунтування – можливість одержання кредиту дуже спокушала європейців, а повне безправ'я євреїв-кредиторів нерідко витлумачувалося як необов'язковість повернення боргу. Такі економічні фактори єврейських погромів і вигнань –

постійних супутників європейської історії; дуже характерний приклад – відкривши на гроші єврейських банкірів Фуггерів Америку, королівський уряд Іспанії одночасно вигнав євреїв із країни і під погрозою смерті заборонив іудейську релігію.

4.6. Основні риси феодальної економіки Франції

Францію часто називають класичною країною феодалізму, але це стосується не стільки економіки, скільки державного устрою. Тут одержала закінчене вираження характерна для феодалізму ієрархія у вигляді васальних сходів, економічний зміст якої полягав у перерозподілі феодальної ренти між шарами пануючого стану. Очолювалася держава королем (вважався васалом Бога). Королівськими васалами були найбільші феодалі – герцоги і графи, їх васалами вважалися середні і дрібні феодалі, власники маєтків – лицарі (на кшталт знаменитого д'Артан`яна). Васал підкорявся тільки своєму безпосередньому сюзерену (за принципом: васал мого васала – не мій васал). По команді сюзерена того чи іншого масштабу всі його васали за свій рахунок збиралися в ополчення, що і охороняло свої межі від зовнішніх ворогів, і являло собою апарат позаекономічного примусу селянства.

Ця система нерідко давала збої, і територія Франції ставала театром руйнівних внутрішніх феодальних і національних воєн. Особливо важкі економічні наслідки мали походи південнофранцузьких феодалів на південь країни (альбігойські війни XIII ст.), а також періодичні спалахи Столітньої війни між Францією й Англією (XIV - XV ст.), що велася на французькій території. Щоб урезонити феодалів, військовий розгул яких під час невдалої для Франції фази Столітньої війни (середина XIV ст.) перевершив звичайні рамки, потрібні були повстання селян («жакерія») і парижан. Важкий удар нанесла країні і

загальноєвропейська пандемія бубонної чуми, що вибухнула в 1347 р. Тому, хоча Франція і була найбільш населеною країною в Західній Європі, за 500 років, що пройшли після 1000 р., коли очікувався напрозорчений Апокаліпсисом кінець світу, темпи росту її населення (з 9 до 15,5 млн чоловік) були нижче, ніж в Англії, Німеччині, Італії. Разом з тим Столітня війна об'єктивно прискорила звільнення французьких селян від феодалної залежності. Для звільнення країни від англійців французьким королям була потрібна масова наймана армія з артилерією, а необхідним ресурсом для такої армії (і як солдатів, і як податкоплатників) могли стати тільки вільні селяни. Тому королівська влада всіляко заохочувала звільнення селян за плату, і до XV ст. більшість населення південнофранцузького села вже складалося з особисто вільних хліборобів. Некономічне становище селян навряд чи покращилося, оскільки викупні платежі і податки з успіхом зайняли місце феодалної ренти. Земля приносила вільному французькому селянину дохід, що не перевищував 10% її продажної вартості, з цього 20% ішло на користь церкви і держави. До XIV ст. уже почали виділятися головні зони сільськогосподарської спеціалізації: Північна і Центральна Франція – основна житниця, Південна – база виноробства та ін. У цей час чітко проявилася економічна перевага Північної Франції, що виражалася, зокрема, в утвердженні трипільної системи. Однак головна причина носила не стільки економічний, скільки політичний характер – саме Південна Франція служила в основному театром воєнних дій.

4.7. Особливості феодалної економіки Англії, Німеччини і Японії

Особливість феодалної економіки Англії полягала в набагато більшій, ніж у Франції, централізації керування. Причиною тому було завоювання (1066 р.) країни зібраними з усієї Франції феодалами під керівництвом герцогів

Нормандії, що зайняли англійський престол. Завойовники провели загальний перепис («Книга страшного суду»), який показує, що до цього часу створення системи феодальних маєтків (манорів), що обслуговуються працею залежних селян, у країні вже завершилося. Але на відміну від континентальних феодалів власники англійських маєтків були васалами не великих феодалів – графів і герцогів, а безпосередньо короля. Інша особливість стосувалася технологічної бази англійського маєтку. Завдяки приморській екології там процвітало вівчарство і вироблялася велика кількість сирової вовни. Вовна поліпшувала побут англійських селян (одяг, матраци та ін.) і служила важливою промисловою сировиною. Найбільший попит на сиру вовну пред'являли міста Фландрії (сучасна Бельгія) – головного центра виробництва вовняних тканин у середньовічній Європі. Тому англійські королі всіляко заважали спробам королів Франції поширити на Фландрію свою владу (у цьому і причини початку Столітньої англо-французької війни).

Торгівля вовною, яку вели не тільки феодали, але й селяни, підривала фортечне господарство: до кінця XIII ст. панщина і натуральні оброки усе більше замінюються грошовою рентою, а праця кріпаків – найманою працею. Середні і дрібні феодали (на відміну від континентальних лицарів) почали перетворюватися просто у великих сільських господарів, центром інтересів яких була не війна, а вивіз вовни. Цей процес трохи затримала феодальна реакція в середині XIV ст.: після чуми («чорна смерть»), яка забрала не менше третини населення Англії, власники манорів (лорди), бажаючи закріпити за собою робочі руки, почали повертатися до панщини. «Феодальна реакція» лордів, посилена тяготами нескінченної війни з Францією, викликала широке народне повстання під керівництвом Уотта Тайлера (1381 р.). Після повстання в англійському селі настає майже повна комутація, а потім і викуп селянами феодальних повинностей. У XV ст. практично всі англійські селяни стали особисто вільними: кошгольдерами, зобов'язаними за свої земельні наділи

сплатою грошової ренти, чи фригольдерами – цілком вільними власниками землі.

У XV ст. виникає нове дворянство (джентри), що веде своє господарство уже винятково на найманій праці. І хоча для англійського селянина феодальна залежність уже була позаду, залишалася небезпека, що при збільшенні попиту на вовну, джентри пред'являть свої права на землі копигольдеров, щоб розширити пасовища. Це і сталося в XVI ст.

Особливості феодальної економіки Німеччини:

- по-перше, це більш пізньє, ніж в Англії і Франції, становлення феодальної системи господарства;
- по-друге, Німеччина, до складу якої входили французькі, слов'янські, італійські регіони, не була національним комплексом;
- по-третє, окремі частини країни були відірвані економічно одна від одної;
- по-четверте, у Німеччині так і не склалася єдина держава;
- по-п'яте, рух німецьких феодалів на схід і захоплення земель західних слов'ян, що живуть по ріці Лаба (Ельба), дало значне збільшення посівних площ.

Розгорнулася внутрішня селянська колонізація територій на схід Ельби (на дуже пільгових умовах при мінімальній залежності від феодалів). Але в XV ст. почався масовий вивіз хліба через балтійські порти в Голландію й Англію. І феодали Східної Німеччини зуміли взяти це у свої руки. Вони провели повне покріпачення селян (учорашніх пільгових колоністів) і створили великі панські запашки, зігнавши нових кріпаків із землі і перевівши їх на панщину. Це явище набуло масового характеру у XVI ст. Пізніше кріпацтво, пов'язане з далеким вивозом панського хліба, затвердилося в цілому ряді країн Східної Європи. Поняття «земля за Ельбою» стало ніби символом пізнього феодалізму. Різке погіршення матеріального і юридичного становища торкнулося селян усієї країни і викликало в

1525 р. велику селянську війну – по суті, повстання всього німецького народу. Після придушення великого повстання у всій Німеччині запанували самі тверді форми кріпацтва.

Господарство феодальної Японії багато в чому відрізнялося від європейського.

По-перше, воно обходилося без панської (доменіальної) запашки, а отже, без кріпацтва і панщини. Переважало дрібноселянське господарство, засноване на спадкоємному триманні землі, що належала феодалу, рента являла собою натуральний (рисовий) оброк.

По-друге, японське народне господарство функціонувало в рамках багатовікової феодальної роздробленості, що породила унікальну численність феодального класу: кожен володар феодального князівства мав власне служиве військо, що складалося з лицарів – самураїв, яких у середині ХІХ ст. нараховувалося 400 тис. а разом з родинами – більш 2 млн чоловік, що складало приблизно 7% від 30-мільйонного населення Японії (селянство складало 80%, інші 13% – міські ремісники і торговці). Унікальним був і спосіб винагороди лицарів. На відміну від європейських феодалів, багато самураїв не мали своїх маєтків і одержували від князів рисовий пайок. Господарство і японських, і європейських міст мало феодальний устрій: ремісники поєднувалися в цехи (дза), а купці – у гільдії (кабунакама), строго регламентуюча виробнича діяльність і побут. Мануфактури знаходилися фактично в зародковому стані, феодальна роздробленість перешкоджала створенню всеяпонського ринку. До середини ХІХ ст. Японія була закрита для іноземців, незважаючи на всі старання західних країн залучити цю країну у сферу світового господарства і відкрити японський ринок для своїх товарів і капіталів. Першими прорвали ізоляцію Японії Сполучені Штати Америки. У 1854 р. під погрозою бомбардування з моря відбулося підписання нерівноправного американо-японського договору, відповідно до якого Японія відкривала для американських

купців порти Симоду і Хакодате. Незабаром пішли подібні договори Японії з Англією, Францією, Росією й іншими країнами. Насильницьке входження Японії у сферу світового ринку, нееквівалентна торгівля із Заходом важко відбилися на економіці країни, тому що ремісничі японські вироби не могли конкурувати з фабричними імпортними товарами, а японська сировина вивозилася за кордон за безцінь. Наслідком стало масове руйнування японських виробників і торговців. Важка зовнішньополітична поразка, що перетворила країну фактично в напівколонію, закономірно привела до насильницької перебудови японського народного господарства наприкінці 60-х рр. XIX ст.

4.8. Становлення феодальної економіки в Росії

Становлення феодальної економіки в Росії відбулося значно пізніше. Служиве військо з'явилося в Московській державі тільки в XV ст. і складалося з поміщиків (дворян), що володіли маєтком (звичайно 300 - 900 дес.) і поки служили – були на службі кожне літо за свій рахунок – кінними, збройними і з підсобним персоналом, а по осені розпускалися по домівках. Після смерті служивої людини маєток передавався його синам. У країні склалася помісна система: за Соборним укладенням 1649 р. селяни безстроково прикріплювалися до маєтків, на території яких проживали. Таким чином, російські селяни стали кріпаками в той момент, коли їх колеги в Західній Європі вже були в основному вільними. Уся велика доступність російських міських, а потім і закордонних ринків для збуту продукції маєтків вела до посилення кріпацтва, панування відробіткової ренти – панщини, що доходила в XVII ст. до чотирьох днів у тиждень. Так склалася соціально-економічна відсталість країни.

У XV-XVI ст. дворянська кіннота стала основним видом збройних сил на Русі, силами яких Московське князівство вирішило ряд найважливіших геополітичних завдань – звільнення від татаро-монгольського ярма, збирання всіх російських земель, створення російської колоніальної імперії в Євразії – приєднання народів Поволжя, завоювання і колонізація суверенних Казанського, Астраханського і Сибірського ханств, оволодіння Волгою по всій її довжині, колонізація Чорноземного Центру і т.д. За все це заплачено ціною селянської волі. Однак вирішити геополітичні проблеми на Заході (вихід до моря через Балтію) силами дворянського кінного ополчення виявилось неможливим без регулярної масової стріляючої армії. Така армія на базі феодальної фортечної економіки була створена на початку XVIII ст.

4.9. Розкладання феодалізму і зародження капіталістичної промисловості

Торгово-лихварський капітал Флоренції (знаменита фірма Медичі, що мала відділення в багатьох містах Європи) кредитував вовняну промисловість міста. Володіючи значними коштами, флорентійські оптові торговці сукном мали можливість закуповувати сиру вовну в Англії і збувати готові тканини на далеких ринках. Оптові скупники підкорили собі ремісниче виробництво вовняних тканин і фактично перекроїли його значною мірою на найманокапіталістичний лад, залишивши цехову ремісничу вивіску.

Усі підготовчі операції – очищення, промивання і чесання вовни, включаючи ткання, – робили винятково наймані робітники за поденну оплату, прядіння – сільські надомниці, яким скупники надсилали вовну. А фарбарі і майстри, що займалися остаточною обробкою сукон, були справжніми ремісниками, вони працювали на замовлення у своїх майстернях. Таким чином, ремісничі майстерні тут

з'єднувалася з капіталістичним підприємством (мануфактура), заснованим на найманій праці і поопераційному поділі праці. У XIV ст. середнє підприємство флорентійського сукнороба, що обслуговувалося 40 найманими робітниками, робило 70 штук сукна в рік (цехова майстерня давала ледь половину). Така ж прихована капіталістична організація була в шовковій промисловості Італії і Франції, виробництві металовиробів у Нюрнберзі, але особливо у позаміських галузях промисловості – гірничорудній та ін. Так, членами виробничих товариств (начебто цехів) з розробки руд здебільшого були люди, які самі не працювали, а, наймали робітників і одержували свою частку у видобутку. Функціонування капіталістичного підприємства під видом цехового ремесла пов'язане, як правило, з наявністю таких спеціальних економічних умов, як безперебійний кредит, сировина, привезена здалеку, і широкий ринок збуту і робочої сили. Торгово-лихварський капітал Північної Італії створив перше в історії капіталістичне промислове виробництво.

4.10. Розвиток економічної думки середньовіччя

Подальший розвиток економічної думки відбувався в середні століття, але цей процес ішов повільно. Причини цього полягали в тому, що: по-перше, господарство середньовічної епохи переважно було натуральним; по-друге, духовне життя у вирішальному ступені визначалося християнською ідеологією, учені прагнули не стільки вивчити навколишній світ, скільки зрозуміти, яким він був у відповідності до Божественного задуму, якому повинна відповідати і господарська практика. Умовно економічну думку середньовіччя можна розділити на «світський» і «духовний» напрямки.

До світського напрямку можна віднести Кодекси, Правди, Укладення, покликані надати господарській практиці правові норми, захистити форми власності, що існували, упорядкувати розподільні і перерозподільні відносини. Найбільш відомі «Салічна правда» (початок VI ст.), «Капітулярій про вілли» (закони про маєтки) кінця VIII ст. у королівстві франків. Видатною пам'яткою періоду ранньофеодальної держави Київська Русь є «Руська правда» (XI-XII ст.) – кодекс законів, спрямований на зміцнення феодальної власності. До духовного напрямку можна віднести роботи «отців» християнської церкви (у тому числі і неортодоксального напрямку), Коран.

Фома Аквінський (1225-1273) – видатний християнський теолог – у працях «Сума філософії», «Сума теології» обґрунтовував природність і правомірність сучасного йому суспільного устрою, у тому числі рабства і кріпацтва, використовуючи посилання на Аристотеля і Біблію. «Справедливою ціною» Ф. Аквінський вважав таку, котра забезпечує відшкодування витрат і помірний прибуток, що дозволяє жити продавцю відповідно до його соціального статусу [1, Т.1]. Будучи прихильником натурального господарства, він віддавав перевагу «природним» формам багатства, а золото і срібло вважав багатством штучним; засуджував лихварство, думаючи що «гроші не можуть породжувати гроші», тобто відсоток. Християнська мораль того часу засуджувала торгівлю, але товарно-грошові відносини існували і розвивалися, тому була потрібна хоча б часткова їхня реабілітація. Ф. Аквінський сформулював випадки виправдання комерційного підходу: необхідність забезпечити собі засоби існування, добродійність, помірність прибутку, поліпшення продаваної речі, розходження цін у різних місцях, ризик.

Отже, у період середньовіччя оцінка економічних дій з погляду християнських норм моралі і справедливості фактично стала вирішальним фактором формування економічних поглядів.

Розділ 5. ФОРМУВАННЯ ПЕРЕДУМОВ РИНКОВОЇ ЕКОНОМІКИ В КРАЇНАХ ЄВРОПЕЙСЬКОЇ ЦИВІЛІЗАЦІЇ (XVI – перша половина XVII ст.)

5.1. Передумови і наслідки Великих географічних відкриттів

Фактором, що значно прискорив розпадання феодалізму, стали великі географічні відкриття кінця XV - початку XVI ст. Найважливішими з них стали:

- відкриття Америки Христофором Колумбом у 1492 р.;
- відкриття морського шляху в Індію – Бартоломео Діасом (1486-1487 рр.), Васко да Гамою (1497-1498 рр);
- відкриття Північної Америки Дж. Каботом (1497-1498 рр);
- перше кругосвітнє мореплавання Ф.Магеллана (1519- 1522 рр).

Наприкінці XV – початку XVI ст. за допомогою цілої серії океанських експедицій (Великі географічні відкриття) уперше були встановлені прямі стабільні економічні зв'язки між Європою й іншими частинами світу. У відносно короткий термін в економіку ряду європейських держав були влиті величезні, ще небачені в історії матеріальні ресурси з Америки, Азії, Африки.

Великі плавання були обумовлені насамперед кризою середземноморської торгівлі внаслідок завоювання Туреччиною Південно-Середземноморського й Азово-Чорноморського басейнів, що спонукувало європейців шукати вихід у встановленні прямих зв'язків зі Сходом. Пливучи на Захід, Колумб вважав, що Індія знаходиться на західному березі Атлантики. У XV ст. дефіцит дорогоцінних металів унаслідок пасивної торгівлі Західної Європи зі Сходом ще більш загострився через виснаження срібних рудників Німеччини. «Спрага золота» (своєрідна фетишизація капіталу) штовхала європейців на пошуки нових шляхів на Схід через океан.

Відігравав роль і фактор політичного характеру — завершення державного об'єднання ряду країн Західної Європи. Це особливо стосується Іспанії, об'єднання якої (кінець XV ст.) збіглося із закінченням багатовікової війни за відвоювання країни в арабів, що колись заволоділи нею. Численний феодално-військовий стан залишився не при справах. Економіка Іспанії була розвинута занадто слабо для того, щоб феодали перетворилися у великих сільських господарів, як в Англії (крім війни, вони нічого не вмiли і не хотіли). Іспанська корона направила небезпечну усередині країни енергію безробітних феодалів на завоювання земель за океаном, і це зумовило пріоритет Іспанії у відкритті й освоєнні Центральної і Південної Америки. Велике значення мав прогрес європейської науки і техніки, особливо кораблебудування, навігації і космогонії. У XV ст. створений перший тип океанського судна — каравела з трьома робочими щоглами (попередні типи суден мали лише одну) і ярусним розташуванням прямокутних вітрил. Це дозволяло йти потрібним курсом при будь-якому напрямку вітру.

Успіхи навігаційної науки полягали насамперед в удосконаленні компаса, що у XV ст. вже одержав фактично свій сучасний вигляд: магнітна стрілка на вістрі під скляним ковпаком. Теоретично можливість трансатлантичного плавання була обґрунтована вченням про кулястість Землі.

Але все це був лише потенціал. Можливості його здійснення, у кінцевому рахунку, залежали від психологічної готовності живих людей, тобто від соціально-психологічного клімату в Західній Європі на зламі XV і XVI ст. Наприклад, саме по собі створення каравели не означало автоматично успіху. З трьох кораблів експедиції Колумба було тільки дві каравели. У наш час Атлантику перепливають на гумовому човні (причому без їжі і прісної води), на кораблі з папірусу, у ванні і навіть просто вплав, тобто таке плавання являє собою наукову чи спортивну подію, тоді як у той час це був прорив у вічність!

Щоб самостійно здійснювати вибір цілей і засобів, знаходячись у віддаленні від батьківщини, необхідна була поява в європейських країнах особистостей самодіючих. Феодалізм за півтори тисячі років свого існування завдяки властивому йому вибору поведінки виховав навички самодії людей. І це у вирішальні моменти перших океанських плавань породило потрібну енергію, ініціативу, гнучкість, що призвело до Великих географічних відкриттів.

До кінця XVI ст. відома європейцям поверхня земної кулі збільшилася в 6 разів. Торгівля стала світовою. Розширилися не тільки територіальна сфера обігу, але й торговий асортимент за рахунок нових товарів (тютюн, какао, кава, чай та ін.), різко зріс обіг відомих, але рідкісних раніше рису і цукру й особливо азійських пряностей. У XVI ст. річний ввіз пряностей у Європу перевищував обсяг венеціанського і генуезького імпорту більш ніж у 30 разів – зріс з 200 до 7 000 т. Боротьба за оволодіння новими ринками привела до створення в ряді країн монопольних торгових об'єднань (замість союзів ганзейського типу). Найбільш могутніми з таких об'єднань були англійська і голландська Ост-Індійські компанії, що боролися між собою за індійський ринок тими ж методами, що і Генуя з Венецією до географічних відкриттів (війни, морський розбій і т.д.). Оскільки відбулося переміщення торгових шляхів із Середземноморського і Північноморського басейнів на океани, центральна роль від міст Італії перейшла спочатку до портів Піренейського півострова (Лісабон, Кадіс – аванпорт Севільї та ін.). Італійські міста змінили торгівлю спеціалізацію (ввіз у Європу східних тканин – вивіз на Схід англійського сукна). Німецькі міста також виявилися осторонь від світової торгівлі. Зате першорядного значення набули міста Атлантичної системи, у першу чергу Антверпен у Нідерландах. Якщо значення Лісабона, Севільї ґрунтувалося лише на ввозі товарів з Америки й Індії, то Антверпен став справжнім центром світової торгівлі – як ввозу, так і вивозу з Європи. Істотно змінилася і техніка торгівлі. У XVI ст. обсяг товарної маси настільки збільшився,

що при здійсненні оптових угод огляд всього обсягу запродажів був замінений оглядом тільки зразків товарів. Але для цього було потрібно спеціальне місце, і в XVI ст. засновується антверпенська біржа. Поступово роль центру світової торгівлі і кредиту переходить до Амстердама, а потім до Лондона.

5.2. Меркантилізм

Виникнення меркантилізму (від італ. mercante – купець) – першої школи політичної економії належить до останньої третини XV - середини XVI ст. Це пов'язано з тим, що в XV ст. у країнах Західної Європи подальшого розвитку набули товарно-грошові відносини, почався процес формування національних держав, а як наслідок – ускладнилися суспільні відносини. Ідеї цілісного відтворення цих подій знайшли реальне втілення в поглядах меркантилістів.

Великі географічні відкриття (кінець XV - початок XVI ст.) привели до збільшення обсягів зовнішньої торгівлі провідних країн і відповідно сприяли економічному і політичному піднесенню торгової буржуазії, що формується. Королівська влада абсолютистських держав відігравала важливу роль в економічному розвитку, вона створювала торгові компанії, заохочувала розвиток мануфактурної промисловості; через систему державного запозичення й інших заходів сприяла поглибленню процесу первісного накопичення капіталу. Гроші необхідні були королям для утримання армії, флоту, королівського двору і т.п. У результаті цих економічних і політичних процесів, як відзначає М. Блауг, фахівець в галузі економіки й історії економічної науки, формуються основні ідеї меркантилізму: золото і скарби будь-якого роду як вираження суті багатства; регулювання зовнішньої торгівлі з метою забезпечення припливу в країну золота і срібла; підтримка промисловості шляхом імпорту дешевої сировини; протекціоністські тарифи на імпортовані промислові товари;

заохочення експорту готової продукції; збільшення населення для підтримки низького рівня заробітної плати.

Меркантилізм – це теоретична концепція, що з'ясовує можливості і закономірності збільшення багатства і є відбиттям інтересів торгового капіталу. Меркантилізм послужив теоретичною основою для вироблення економічної політики докапіталістичного протекціонізму. Епоха меркантилізму охоплює період більше трьохсот років. Відомі більше двох тисяч авторів трактатів і памфлетів у різних країнах, що були прихильниками меркантилізму. На всіх етапах меркантилізм мав загальні ознаки: як вища форма багатства розглядалися гроші, а збільшення багатства – як збільшення суми грошей, ввезених у країну в результаті зовнішньої торгівлі, пріоритет сфери обігу, розгляд виробництва лише як одного з факторів збільшення грошового багатства в зовнішній торгівлі. Для методології меркантилізму характерне використання методу емпіризму. Обмеженість емпіризму як методу пізнання виявляється в тому, що описується зовнішня форма економічних явищ і процесів, а не їхня сутність. Однак представники меркантилізму зробили крок вперед у порівнянні з попередниками, звільнивши економічне мислення від релігійно-етичних оковів і сформулювавши каузальний підхід до вивчення економіки. Економічні трактати, памфлети того часу носили нормативний характер: автори прагнули наказувати, якою повинна бути економічна реальність.

У своєму розвитку меркантилізм пройшов два етапи: ранній меркантилізм, що одержав назву система грошового балансу (XV - середина XVI ст.), і пізній меркантилізм чи система торгового балансу (кінець XVI - XVII ст.).

Зміст раннього меркантилізму (його ще називають монетаризмом) виразив флорентійський банкір Б. Даванзатті (1529-1606), що у трактаті «Читання про монету» (1582) метафорично порівнював монету (гроші) з «кров'ю людського організму», що забезпечує його нормальну життєдіяльність. «Будь-яке багатство з'являється як обернене в гроші», – цей висновок Даванзатті

показує, що сутність меркантилізму – не примітивне ототожнення багатства з грошима, а відкриття істотного зв'язку між усіма продуктами і послугами, що складають багатство, і одним предметом, що піддається точному виміру, – грошима. Для практики раннього меркантилізму характерне прагнення твердими адміністративними заходами підтримувати грошовий баланс: обмежити і навіть заборонити вивіз благородних металів із країни при їхньому максимальному ввозі. Так, наприклад, прийняті в Англії закони про «витрачання» зобов'язували іноземних купців витрачати виторг від продажу завезених товарів на придбання англійських товарів.

Наприкінці XVI ст. для меркантилізму настає період зрілості, що виразився в переході від концепції грошового балансу до доктрини активного торгового балансу, сформульованої англійцем Т. Меном (157-1641) у трактаті «Багатство Англії в зовнішній торгівлі» (1664) [10, с. 8-11]. Головний принцип для даної політики – побільше продавати і поменше купувати – реалізовувався заходами економічного порядку, серед яких: необмежений розвиток внутрішньої торгівлі і вивіз готових товарів із країни; розширення посередницької торгівлі з метою збільшення маси вигідних угод; свобода грошового обігу, що не виключає вивіз золота і срібла; розвиток галузей виробництва, що експортують товари за кордон; скорочення надмірного споживання іноземних товарів за рахунок високих митних платежів.

Представник меркантилізму француз Антуан де Монкретьєн (1575-1621) ввів у науковий обіг термін «політична економія». З виходом його книги «Трактат з політичної економії» (1615) економічна теорія розвивалася і дотепер розвивається як політична економія. Це дослівно перекладається як закони господарювання в рамках держави.

У Франції меркантилізм одержав розвиток при активній державній підтримці. Міністр фінансів Ж. Б. Кольбер (1619-1683) збільшення багатства держави пов'язував

насамперед з активним торговим балансом. Політика кольберизму сприяла розвитку мануфактури. Спочатку це дало відчутний ефект, але потім економічне відставання Франції від Англії підсилювалося у зв'язку з пануванням феодальних порядків.

5.3. «Революція цін»

У Європі географічні відкриття відгукнулися насамперед інфляцією: з відкритих земель вивозилася величезна кількість золота і срібла, добутого дешевою примусовою працею тубільного населення. Ціни протягом XVI ст. виростили втричі. Цю інфляцію наївні люди XVI ст., що вперше зіткнулися з даним явищем, прозвали «революцією цін». Вони і не підозрювали, що через кілька століть світ побачить такі інфляції, при яких ціни зростуть у сотні, а то й тисячі разів. Подорожчання предметів широкого вжитку призвело до падіння реальних доходів людей, що жили на заробітну плату, зростання якої не встигало за ростом цін. Так, в Англії за XVI ст. ціни на товари в середньому підвищилися на 155%, а заробітна плата найманих робітників – тільки на 30%. Зате від «революції цін» багато виграла буржуазія, що народжувалася: робоча сила подешевішала, а продукція, що випускається, навпаки, подорожчала.

«Революція цін» виявилася вигідною і залежному селянству, оскільки з падінням купівельної сили грошей зменшувалися реальні розміри грошового оброку, а ціни на селянські сільськогосподарські продукти надзвичайно виростили. Зате в результаті підвищення цін серйозно програвали феодали – розмір їхньої грошової ренти був раз і назавжди фіксований, а життя значно подорожчало.

Таким чином, головні соціально-економічні підсумки великої інфляції XVI ст. полягали в загальному зниженні суспільного становища феодалів і такому ж піднесенні капіталістів. Тим самим «революція цін» відіграла велику роль у формуванні капіталістичного господарства.

5.4. Фізіократія

У Франції класична економічна школа була представлена теорією фізіократів. Франція тих часів була аграрною країною, в якій 90% населення було сільським.

Теорія фізіократів ("фізіо" – природа, "кратос" – влада) виходить з того, що єдиним джерелом багатства країни є праця людей, зайнятих в сільському господарстві. Саме природа, земля примножує це багатство, оскільки здатна плодоносити і давати нові врожаї. В усіх інших галузях виробництва, вважали фізіократи, нічого нового не створюється, а лише переробляється те, що створено в сільському господарстві. Найвидатнішим представником школи фізіократів у Франції був Франсуа Кене (1694-1774). Його основна праця має назву "Економічна таблиця" (1758).

Найголовніші ідеї Ф.Кене:

1. Ф.Кене критично ставився до теорії меркантилістів, вважаючи їх погляди поверхневими. Він намагається створити цілу систему економічних ідей, які б склали певну економічну концепцію.

2. Ф.Кене вважає, що в економічному житті суспільства діють такі ж об'єктивні економічні закони, як і в природі. У той же час Ф.Кене ще не бачить різниці між законами природи та економічними законами.

3. Ф.Кене поділяє все суспільство на три великі класи:

- виробничий клас, до нього належать фермери, селяни;
- клас земельних власників (феодалів);
- безплідний клас, до якого він відносить ремісників, купців, банкірів, лихварів.

4. Найважливіша заслуга Ф.Кене полягає в тому, що у своїй "Економічній таблиці" він проводить першу в історії економічної науки спробу розглянути процес суспільного відтворення і те, як відбувається обмін виробленої продукції між цими трьома класами, реалізується вироблена продукція і створюються умови для початку нового виробничого процесу.

5. Ф. Кене один з перших вводить в економічний обіг поняття "чистий продукт" як різницю між повною вартістю сільськогосподарської продукції і витратами на її виробництво. Але "чистий продукт", за Кене, створюється лише в сільському господарстві.

6. Ф. Кене поділяє вкладений капітал на основний та оборотний. Основний капітал (Кене називає його "початкові аванси") – це витрати на знаряддя праці, сільськогосподарські споруди, придбання худоби, на те, що використовується протягом декількох років.

Оборотний капітал ("річні аванси", за Кене) – це витрати на посівний матеріал, робочу силу.

Таким чином, Ф. Кене вводить багато правильних категорій і проводить їх досить ґрунтовний аналіз. Але його погляди обмежуються лише сільським господарством і це дало підставу для критичного ставлення до теорії фізіократів з боку найвидатнішого представника англійської класичної економічної школи Адама Сміта.

5.5. Початок колоніалізму

Географічні відкриття, настільки сприятливі для європейців, обернулися для корінного населення відкритих земель справжнім пеклом. Методом функціонування світового господарства став колоніалізм, відомий ще античній системі господарства. Наприклад, грецький полягав у створенні переселенських полісів на середземноморському чи чорноморському узбережжі (так виникли Неаполь, Марсель і багато інших міст, у тому числі й у нашій країні), що, розрядивши перенаселення метрополій, знаходилися з ними в основному у відносинах еквівалентного обміну (туди – продовольство, звідти – промислові товари). Римський колоніалізм був побудований головним чином на позаекономічному примусі римської метрополії, що висмоктує з колоній усі соки. Головним

засобом колоніалізму XVI ст. став нееквівалентний обмін (якщо не можна було застосувати прямий грабіж).

Першими створені португальська й іспанська колоніальні імперії. Португальська колоніальна система в основному була побудована методом «крапкової» колонізації, тобто шляхом створення на океанському узбережжі військово-торгових факторій, звідки відправлялися в Європу награвовані чи придбані нееквівалентною торгівлею прянощі. По-іншому була організована величезна колоніальна імперія Іспанії, що склалася до середини XVI ст. у Центральній і Південній Америці. Захопивши величезні території, іспанці, природно, спробували відтворити там єдиний відомий тип господарства, який знали, – феодалний. Тубільців масами зганяли для важкої роботи на золотих і срібних рудниках, плантаціях цукрової тростини, що привело до їхнього масового вимирання. Наприклад, у Перу і Чилі за другу половину XVI ст. корінне населення скоротилося в п'ять разів – з 1,5 млн до 300 тис. чоловік.

Проблема робочої сили для колоній у Новому Світі вирішувалася чисто насильницьким шляхом – перекиданням туди захоплених чи куплених задешево африканців. Фізично більш витривалі африканці стали робочим контингентом розбитих у Новому Світі плантацій з виробництва цукру, кави, тютюну, бавовни. Так, у світі відродилося рабовласницьке господарство. Його головна відмінність від античної економіки полягало в тому, що які б не дешеві були раби-африканці, вони обходилися господарям у багато разів дорожче рабів стародавності. Тому відтворення рабовласництва в колоніях носило в основному домашній, а не насильницький характер.

У XVI - XVII ст. склалася прибуткова «індустрія» постачання африканців в американські колонії. Рейси работоргових суден щорічно доставляли на американські ринки 4-6 тис. африканських рабів. Завдання полегшувалося племінним ладом африканських народів: вожді племен порівняно недорого продавали своїх підданих, особливо охоче змінювали їх на спиртні напої (у середньому людина

обходилася торговцям у 12 гульденів, а продавалася в Америці за 300). Монопольне право на постачання африканських рабів в іспанську Америку («асієнто») опротестовувалось у XVI - XVIII ст. Португалією, Голландією, Англією. Работоргівля по суті являла собою метод експлуатації величезних іспанських колоній. Але це був не єдиний метод. Англія, Голландія і Франція широко розгорнули піратство. Карибський басейн буквально кишів флібустьєрами, які грабували іспанський флот, що відвозив золото і срібло з Америки в метрополію (такі судна піднімають із дна моря дотепер). Так, іспанський колоніалізм працював на більш розвинуті економічно європейські країни. Колоніальні захоплення продовжувалися й у наступних століття (найбільші – англійські в Північній Америці, Азії і на Тихому океані). Поступово установився головний принцип колоніального господарства європейських країн:

- вивіз дешевої сировини і продовольства;
- ввіз промтоварів;
- ввіз капіталу (використовуючи дешеву колоніальну робочу силу).

Головною силою в колоніях стали компрадори – місцеві купці, що продають і перепродують експортно-імпортні товари.

5.6. Перша наукова революція XVI - XVII ст.

XVI - XVII ст. стали найважливішим етапом розвитку науки. Визначальну роль у цьому відіграли потреби капіталізму, що народжується. У цей період було підірване панування релігійного мислення, і як провідний метод дослідження затвердився експеримент/дослід, що поряд зі спостереженням розширив сферу пізнаваної дійсності.

У цей час теоретичні міркування почали з'єднуватися з практичним освоєнням природи, що різко підсилило пізнавальні можливості науки. Це глибоке перетворення науки, що відбулося в XVI - XVII ст., вважають першою науковою революцією. Вона дала світу такі імена, як

Г. Галілей, Дж. Бруно, І. Кеплер, У. Гарвей, Р. Декарт, Х. Гюйгенс, І. Ньютон, З. Торрічеллі та ін.

Наукова революція XVII ст. пов'язана з революцією в природознавстві. Розвиток продуктивних сил вимагав створення машин, упровадження хімічних процесів, знання законів механіки, точних приладів для астрономічних спостережень, плавання через океани.

Початок наукової революції покладений Н. Коперником, польським ученим, що опублікував у 1543 р. книгу «Про обертання небесних сфер», у якій відкинув геоцентричну систему Птолемея, виступивши з визнанням того, що Земля не є нерухомим центром, а обертається разом з іншими планетами навколо Сонця. Його погляди були розвинуті німецьким астрономом І. Кеплером, що сформулював закони руху планет. Дж. Бруно ж визнавав, що світ нескінченний, Всесвіт не має краю, і що Сонце – це лише одна з нескінченного числа зірок, що як і Сонце мають планети, подібні до Землі.

Галілею належать найбільші досягнення в галузі фізики – кінематика, динаміка, опір матеріалів, акустика, гідростатика. Ще велику популярність він одержав як астроном: уперше сконструював телескоп. Він відкрив чотири найбільших супутники Юпітера з 13 відомих у даний час.

Найвидатніший учений в історії людства – англієць І. Ньютон. З його ім'ям пов'язані найважливіші етапи в розвитку оптики, астрономії, математики. Він створив основи механіки. Відкрив закон всесвітнього тяжіння. Розробив на його основі теорію руху небесних тіл.

Д. Кадано, Ф. Вієт, Р. Декарт, Н. Ферма та інші зробили внесок у швидкий розвиток математики. До середини XVII ст. у загальний вжиток ввійшли спеціальні знаки для запису алгебраїчних дій – знаки додавання, піднесення до степеня, добування кореня, рівності, дужок та ін., створена аналітична геометрія, успішно розроблена проблема числення нескінченно малих величин.

Перша наукова революція заклала основи сучасного знання не тільки в галузі природних і точних наук, а також у

сфері гуманітарної і політичної думки, філософських поглядів. Наука повстала проти релігії, відкривши перед людством неосяжні простори для вивчення і пояснення світу.

Змінюється також організація науки і наукових досліджень – утворюються наукові гуртки, а на їх основі створюються національні академії, насамперед в Англії і Франції.

У Європі в цей період відбувалися дуже серйозні техніко-економічні зміни. Насамперед різко збільшився попит на хліб, метал і вовняні тканини, пов'язаний в основному з корінними перетвореннями у військовій організації, що пішли за застосуванням вогнепальної зброї і створенням у країнах Західної Європи масових постійних армій. Відповідно зросла потреба в металі для гарматних і рушничних стволів, куль і ядер, у продовольстві й одягу для солдатів та ін. Масові наймані армії і безупинні війни безповоротно вилучали з господарства багато людей. У XVI-XVII ст. темпи росту населення у всіх країнах Європи помітно знизилися. У цих умовах нововведення в промисловій і аграрній технології того часу набули особливого економічного значення.

Насамперед – це технічні зрушення в енергетиці і металургії. Наприклад, вітряний двигун знайшов найширше застосування в млинарській справі і дозволив різко збільшити вихід борошна. Верхньобійна конструкція водяного колеса із системою жолобів дозволила встановлювати його на деякій відстані від водяних потоків. Особливо великий ефект дало застосування такого колеса в металургії: завдяки безупинній дії міхів для дуття, температура плавки різко зросла і несподівано замість ковкої маси стала давати рідкий метал – чавун.

При повторному нагріванні з деревним вугіллям він перетворювався в сталь. Так емпірично був знайдений переділ, що став основою сучасної чорної металургії. У металообробці почали застосовувати спонукувані водою кувальні молоти, найпростіші види токарських, свердлильних і шліфувальних верстатів і т.д. Гірничорудна

промисловість оснастилася водовідливними насосами, підйомниками, поглибилися шахти, підвищився видобуток.

Зростання попиту на текстиль привів, нарешті, у дію давно відому самопрядку, що робила одночасно крутку і намотування, а грубий, чисто ручний ткацький верстат оснастили ножним педальним апаратом, що дозволило звільнити руки ткача.

Величезне значення мав винахід друкарства й організація першого поліграфічного виробництва – майбутньої основи величезної індустрії масових комунікацій.

Технологія сільського господарства розвивалася значно повільніше, однак і тут відбулися деякі поліпшення в галузі продуктивності худоби, сортності плодових дерев і злаків; значно збільшилися посівні площі шляхом подальшого розчищення землі, лісу, осушення боліт і навіть відвоювання землі в моря (Голландія).

При використанні нових технологій, що обслуговуються винятково найманою працею, обсяг виробництва визначався не цеховими правилами, а тільки попитом на продукцію, що випускається. Але для цього потрібні були такі дві умови:

по-перше, щоб майбутні підприємці накопичили досить грошей для спорудження будинків, покупки техніки і наймання робітників;

по-друге, щоб робітники були вільні особисто і не мали свого господарства, тобто наймалися на підприємства з чисто економічного примусу.

5.7. Первісне накопичення капіталу в Англії та особливості первісного накопичення капіталу в Голландії

Накопичення грошей, природно, вимагало від підприємців ощадливості (особливо нею відрізнялися підприємці, що належали до протестантських конфесій, що з'явилися саме в цю епоху. Свобода майбутніх робітників від засобів виробництва нерідко досягалася шляхом

насильства – вигнання селян із землі. Класичним прикладом протікання процесу первісного накопичення служить економічний розвиток Англії в XVI - XVII ст.

До XVI ст. Англія була невеликою, зовні типовою аграрною країною з населенням 3-3,5 млн чоловік (у 4 рази менше, ніж у Франції), у т.ч. лише 20% міського. Міська цехова промисловість була розвинута слабше, ніж на континенті, а торговий флот набагато поступався голландському. Але саме XVI ст. стало початком різкого піднесення економіки, завдяки якому Англія через три століття стала промисловим гегемоном світу. Це пояснюється, у першу чергу, потужним розвитком сукняних мануфактур. Якщо в XIII - XIV ст. англійська сира вовна вивозилася для обробки на континент, то з XV ст. виробництво сукна і вовняних тканин розвивається всередині країни. У XVI ст. у вовняній промисловості виявилася зайнятою ледве чи не половина англійського населення. У середині XIV ст. з Англії щорічно вивозилося близько 30 тис. мішків сирої вовни, а через 200 років – тільки 5-6 тис. мішків, але за цей же час вивіз англійського готового сукна зріс з п'яти до 122 тис. шматків. Виробництво сукна охопило спочатку сільські місцевості, вільні від цехового режиму – у цьому і полягав секрет «сільського виду» Англії.

Попит на вовну підвищувався, і розведення овець стало надзвичайно прибутковою справою. Але для розширення пасовищ було потрібно звільнити землі від дрібних селянських господарств, огородивши нові пасовища частоколами, ровами, огорожами. Цей процес збезземелювання селян одержав назву «обгородження». Колишні селяни, позбавившись засобів до існування, змушені були найматися на підприємства.

Накопичення великих грошових сум не обходилося без насильства – грабежу колоній, работоргівлі, піратства. На початку XVIII ст. англійці військовим шляхом домоглися монополії на постачання рабів з Африки і за півстоліття вивезли в Америку близько 3 млн чоловік. У метрополії

доходи від работорівлі і морського розбою перетворювалися в капітал – закуповувалася сировина, устаткування, наймалися робітники.

Держава, що постійно потребувала коштів на війну, позичала гроші в англійських купців під високі відсотки. Державний борг оплачувався платниками податків, але відсотки одержували купці, що відкрили на ці кошти підприємства. Крім того, Англія в XVI - XVII ст. увела високі мита на імпорт готових виробів. Такий протекціонізм дозволяв підприємцям утримувати високі ціни на свої товари. У результаті до кінця XVIII ст. в Англії накопичилося величезне на той час багатство – біля одного мільйона фунтів благородних металів.

Особливості первісного накопичення капіталу в Голландії. Іншою країною, у якій первісне накопичення капіталу привело до економічного піднесення, була Голландія. У середині XVII ст. із приблизно 20 тис. кораблів сумарного європейського флоту 15-16 тис. належало Голландії.

Голландська столиця Амстердам зайняла місце Антверпена як світовий центр торгівлі і кредиту (голландські банкіри вперше знизили кредитні ставки і тим самим різко розширили ринок цінних паперів). У процесі первісного накопичення в Голландії ще більшу, ніж в Англії, роль відігравав державний борг. В жодній країні в той час не було такої кількості прямих і непрямих податків, таких високих цін на предмети першої необхідності, але і таких високих прибутків, як у Голландії. Але торгове панування Голландії далеко не відповідало рівню її промислового розвитку, і наприкінці XVII ст. країна поступово почала втрачати світову гегемонію в торгівлі. На це місце висувалася Англія, що перевершувала Голландію в розвитку промислового виробництва. Англо-голландські війни XVII - XVIII ст. закінчилися поразкою Голландії, і її капітал усе більше почав переливатися у сферу іноземних позик.

5.8. Початок промисловості Росії. Особливості російського меркантилізму

У XVII ст. у Росії відбувалася, образно кажучи, «в`ялотекуча» вестернізація збройних сил і побуту. Однак коли на зламі XVII - XVIII ст. були створені регулярні сухопутна армія і військово-морський флот, для їхнього обслуговування держава організувала перший військово-промисловий комплекс (ВПК), що складається з цілого ряду мануфактур (металургія і металообробка, кораблебудування, вироблення парусини й т.ін). Розходження із Заходом полягало в тому, що і нові збройні сили, і працюючі для них мануфактури були засновані не на найманій, а на примусовій праці. В армії і на флоті служили рекрути, здані поміщиками і сільськими громадами кріпаки, а на підприємствах працювали кріпосні чи приписані («посесійні») робітники (мануфактури з найманою працею, що виробляли предмети народного споживання, складали меншість). Іншими словами, відбувалася вестернізація невільного соціального середовища і це стало аж до наших днів змістом численних проектів відновлення економіки, заснованих на «особливому» шляху Росії.

Вестернізація XVIII ст., оплачена небаченим ростом податків (подушна подать), виявилася досить ефективною. Споряджені вітчизняними кріпацькими мануфактурами рекрутські збройні сили (їхня перевага перед західними, найманими, полягала в однонаціональному складі, а отже, більш високій дисципліні) зуміли завоювати Прибалтику і Причорномор'я, а на початку XIX ст. – розтрощити гегемонію наполеонівської Франції, звільнити Європу від її панування і забезпечити Росії майже на півстоліття становище наддержави. Однак заснований на невільній промисловості ВПК не міг перебороти технічну відсталість, і знаменитий суворівський принцип «куля — дура, багнет — молодець», що приніс Росії безліч великих перемог, виявився неспроможним у Кримській війні, де зіткнулися нарізна зброя і металевий паровий флот Заходу і

гладкоствольна зброя і дерев'яний вітрильний флот Росії. Чому Росія не здійснила переозброєння своєї армії вчасно, у першій половині XIX ст.? Мабуть, справа полягала в психологічному захопленні становищем наддержави, але головне у феодальній економіці, перебудови якої російська еліта не хотіла. У Росії ідеї меркантилізму почали поширюватися в XVII ст. у період формування всеросійського ринку. Завданням уряду було залучення в країну дорогоцінних металів у зв'язку з відсутністю рудників з їх видобутку, тому виникла необхідність проведення економічної політики, заснованої на ідеях меркантилізму. З теоретичним обґрунтуванням меркантилізму виступили ряд державних діячів, що пропонували для ліквідації економічного відставання країни проведення економічних реформ. Серед них А. Л. Ордин-Нащокін (1605-1680), що провів ряд заходів у сфері торгівлі, промисловості, державного керування. Йому належить розробка «Новоторгового статуту» (1667), що закріплював ідеї меркантилізму; він був ініціатором розвитку металургійних, паперових і скляних мануфактур. З його ім'ям пов'язані перші кроки зі створення російського флоту. Практично меркантилізм у Росії був реалізований у реформах Петра I (1672-1725). У результаті проведення відповідної фіскальної політики поповнилася державна скарбниця, що послужило матеріальною основою для будівництва флоту і розвитку промисловості. Одним з перших російських меркантилістів, що створили струнку систему економічних поглядів, був І.Т. Посошков (1652-1726), автор «Книги про убогість і багатство» (1724) [39]. Книга належить до числа видатних здобутків світової економічної літератури меркантилізму, містить проекти, що спрямовані до економічного життя, державного устрою, церковного життя й освіти. І.Т. Посошков вважав важливим завданням економічної політики досягнення «усенародного збагачення». Він стверджував, що багатство втілюється не тільки в дорогоцінних металах, але й у матеріальних благах, виділяв «нематеріальне багатство» – законність,

правові умови, необхідні для господарського розвитку. На відміну від багатьох меркантилістів, І.Т. Посошков вважав, що джерелом багатства є не тільки торгівля, але й виробництво. Розглядаючи торгівлю як основу державного устрою, він закликав робити всіляке заступництво вітчизняній зовнішній і внутрішній торгівлі. Відзначалося також, що розвиток великої вітчизняної промисловості буде сприяти «стриманню» грошей у країні. Виходячи з виняткової ролі державної влади в розвитку продуктивних сил, І.Т. Посошков був прихильником номіналістичної теорії грошей. В галузі державних фінансів він закликав до скорочення податків із селян і введення оподаткування дворянства. У його особі російська економічна думка кінця XVII - початку XVIII ст. була гідно представлена на світовому рівні.

Риси меркантилізму були властиві й українській соціально-економічній думці кінця XVII - початку XVIII ст. Закріплення Б. Хмельницьким принципу активного втручання держави в господарське життя, заохочення вивозу товарів і обмеження вивозу цінностей, установа захисних мит, пільги місцевим підприємцям і купцям (указ «Про охорону купецьких прав») свідчили про прояв елементів меркантилізму в економічній політиці. Така політика сприяла пожвавленню економічного життя країни, розвитку товарно-грошових відносин, процесу первісного накопичення капіталу, встановленню економічних зв'язків з іншими країнами. Одним з послідовних прихильників реформ Петра I в галузі економіки, освіти, державного керування був ректор Київської академії професор Ф. Прокопович (1681-1736).

Теорія і практика меркантилізму показала, що сфера обігу – лише сфера реалізації багатства. Подальша логіка розвитку економічної думки привела до необхідності дослідження сфери виробництва, позначивши новий етап у розвитку економічної думки – формування класичної школи політичної економії.

Розділ 6. РОЗВИТОК РИНКОВОГО ГОСПОДАРСТВА В ПЕРІОД СТАНОВЛЕННЯ НАЦІОНАЛЬНИХ ДЕРЖАВ (друга половина XVII ст. – перша половина XIX ст.)

6.1. Загальна характеристика епохи

У другій половині XVII ст. у Західній Європі усе ще продовжували панувати феодальні відносини, але завершення переходу до капіталістичного господарства було близьке й очевидне. Головними подіями цієї епохи в соціально-економічній сфері стали:

- зародження і становлення буржуазних економічних відносин;
- панування конкуренції при бурхливому зростанні промисловості;
- промислова революція в Англії;
- зростання економічного і політичного значення буржуазії;
- посилення антифеодального руху;
- підпорядкування села містом;
- майже повна заміна традиційних зв'язків між людьми грошовими відносинами;
- поширення просвітительських ідей суспільної рівності й особистої свободи.

XVIII ст. стало століттям розуму й освіти. Саме в цей період середньовічні релігійні уявлення і сформовані традиції піддалися сумніву. Прагнення до знання почало спиратися на розум, а не на віру. Вільна думка – головний засіб соціально-економічного і суспільно-політичного прогресу в цей час.

Ідеї суспільної рівності й особистої свободи опановували насамперед третім станом. Саме буржуазія, яка не користувалася ніякими спадкоємними соціальними привілеями (на відміну від дворянства і духівництва), виступила не тільки проти самих привілеїв, але і проти підтримуючої їх державної системи. Ідеї освіти закріплювали в характері людей такі необхідні для ділової

людини якості, як заповзятливість, винахідливість, практицизм.

В економічних відносинах Західна Європа в XVIII ст. являла собою зразок щодо швидких темпів промислового розвитку. Уже на початку століття європейська мануфактура ввійшла в завершальну стадію свого розвитку й у ряді країн (Англії, Голландії, деяких галузях виробництва у Франції) почала переважати над ремеслами. У більшості ж інших європейських країн (Франції, Німеччині) розвиток мануфактури стримувався пережитками феодалізму, цеховими привілеями, вузькістю внутрішнього ринку та ін.

Найбільшої зрілості досягла англійська мануфактура. І до середини XVIII ст. в Англії склалися необхідні соціально-економічні і політичні умови для проведення промислового перевороту. Основним змістом процесу став перехід від мануфактури до фабрики. Від дрібного виробництва, що спирається на ручну працю, до великої машинної індустрії, спочатку в легкій промисловості.

Корінна революція торкнулася:

- техніку, технологію й організацію виробництва. Система машин із загальним двигуном забезпечувала безперервність трудового процесу. Більш дешева і якісна фабрично-заводська продукція витісняла вироби промислів, ремесла і мануфактур; - відбулося остаточне відділення промисловості від сільського господарства;

- виникли великі міста і капіталістичні промислові центри;

- остаточно оформився клас буржуазії – фабрикантів і найманих робітників – промислового пролетаріату.

XVIII ст. було століттям торгівлі з перевагою до останньої третини сторіччя зовнішніх економічних зв'язків. Переважною залишалася ідея меркантилізму, захисту активного торгового балансу. При цьому капітал верхівки буржуазії найчастіше був зосереджений не в промисловій сфері, а в торгівлі, суднобудуванні, банківській справі.

І все-таки Європа XVIII ст. у значній мірі – аграрна. Сільськогосподарське виробництво визначало необхідні

умови існування і функціонування суспільства. У цій сфері було зайнято від 75% в Англії до 80-85% у Франції. Переворот в галузі сільськогосподарського виробництва в Європі в XVIII ст. зводився до переходу на інтенсивне землеробство, заміну дво- і трипільної сівозміни багатопільною і багатоплодонасінневою. На допомогу ручній праці прийшли сільськогосподарські машини.

6.2. Промисловий переворот в Англії

Наприкінці XVII ст. в Англії після революції, що остаточно покінчила з феодалізмом, установився буржуазно-демократичний політичний лад, що продовжує в основному існувати й у наш час. А сама Англія, що перемогла в боротьбі за панування на морях у XVI ст. Іспанію, у XVII ст. – Голландію, у XVIII ст. – Францію, перетворилася у світову наддержаву. Залишаючись невеликою країною, вона стала центром величезної колоніальної імперії, куди входила майже вся Північна Америка, Індія й інші регіони. Це означало приплив нових капіталів в англійську промисловість і зростаючий попит на англійські промислові товари. Небачені в історії масові європейські армії і морські флоти, де служили сотні тисяч чоловік, породили специфічний масовий попит на англійські стандартизовані вироби (тканини визначених сортів для уніформованого одягу солдатів різних родів військ, формені ґудзики, чоботи, каски, стандартні багнети, рушниці і боєприпаси однакового калібру і т.д.). Особливо збільшився попит на бавовняні тканини для пошиття білизни. Англійська бавовняна промисловість, породжена британською колоніальною імперією (бавовна з англійських колоній – Індії і Північної Америки), у завзятій конкурентній боротьбі з вовняною галуззю, одержала перемогу завдяки більш високому попиту і низьким цінам.

Невідповідність ручної технології підвищеному попиту на бавовняні тканини була вирішена з впровадженням машин. Спочатку механізували процес бавовнопрядіння

(тюль – машина С. Кромптона, 1783 р.). Оскільки пряжі стало більше, терміново потрібен був механічний ткацький верстат, що був винайдений у 1785 р. З. Картрайтом. Новий верстат, що заміняв до 40 ткачів, потребував більш 30 років для свого широкого впровадження у виробництво, що визначалося високою початковою його ціною й опором ткачів, працю яких він замінив.

Після механізації прядіння і ткацтва виникла потреба у створенні універсального двигуна, що не залежить від сил природи (як, наприклад, водяне колесо). Таким двигуном стала парова машина, створена Дж. Уаттом (патент 1784 р.). У тому ж році побудували першу прядильну парову фабрику. Парова машина одержала дійсно універсальне застосування в промисловому виробництві, а трохи пізніше і на транспорті.

Застосування машин викликало різке підвищення попиту на метал. Розвиток металургії стримувався недостатністю деревного вугілля, а при використанні кам'яного вугілля виходив метал низької якості. У 1784 р. Корт винайшов пудлінгову піч, що давала сталь з чавуну за допомогою мінерального палива, а винайдені ним же прокатні вальці дозволили одержувати металеві вироби потрібної конфігурації. Продуктивність праці в металургії завдяки цим винаходам підвищилася в 15 разів.

Прогрес металургії у свою чергу сприяв швидкому розвитку англійської кам'яновугільної промисловості. У шахтах з'явилися рейкові колії («трамвай») для кінного вивезення вугілля. Сполучення рейок і парової машини дало залізницю. Перший локомотив був створений Дж. Стефенсоном у 1814 р., залізниця – у 1824 р., а механізований водяний транспорт на базі винайденого американцем Р. Фултоном пароплава з'явився ще раніш. Поява залізниць і створення на їх основі стабільних комунікацій між різними економічними районами і галузями промисловості викликали докорінний перелом у господарському житті країни.

Однією з останніх проблем промислового перевороту стало фабрично-заводське спорудження самих машин: виникла зовсім нова галузь промисловості – машинобудування. Цьому сприяло створення основних типів металорізальних верстатів – токарського (Г. Моделі, 1798 р.) і стругального (Брам, 1802 р.). Створенням фабричного машинобудування (перша половина XIX ст.) і завершився переворот у технологічній сфері економіки Англії. Якщо в 1800 р. в Англії працювало 320 парових машин, то через чверть століття – уже 15 тис. Переворот відбувся не тільки в технологічній сфері: в Англії утворилася структура буржуазного індустріального суспільства. За допомогою дешевих промислових товарів буржуазія зруйнувала ремісниче виробництво. Виникли нові промислові центри й у середині XIX ст. майже половина Англії була зайнята в промисловості. Основним виробником став промисловий робітник, а місце купця на чолі буржуазного суспільства зайняв фабрикант. Промисловий переворот, як перехід від мануфактурної до машинної, фабричної, стадії виробництва, став справжньою революцією.

Перша в історії людства англійська фабрично-заводська індустрія зайняла надзвичайний стан у світовому господарстві. У період наполеонівських воєн і континентальної блокади Англії з боку Франції і залежних від неї держав доступ на континент англійських машин практично припинився, і тому технічне переозброєння європейської промисловості дуже затрималося. Після розгрому Наполеона, коли континентальні країни повернулися до мирного розвитку економіки, англійська промисловість швидко пішла вперед і конкуренція з нею поки що виключалася. Вартість англійських промислових товарів, зроблених машинами, безупинно знижувалася. Фунт бавовняної пряжі, що у 1788 р. коштував 35 шилінгів, у 1800 р. уже коштував 9 шилінгів, а в 1833 р. знизився до трьох шилінгів. Подібне зниження цін, природно, забезпечило англійській продукції найширший, справді

глобальний, ринок. Найбільш вразливим місцем англійської економіки була залежність від хлібного імпорту. Завдяки обгородженню Англія перетворилася в країну необмеженого панування великого землеволодіння, і хоча велика частина землі здавалася в оренду фермерам-підприємцям, потреби країни в хлібі не покривалися. Проте англійське землеробство знаходилося під охороною аграрного протекціонізму, вигідного великим землевласникам. Згідно з «хлібними» законами від 1815 р., ввіз хліба в країну дозволявся, якщо тільки внутрішня ціна перевищувала 82 шилінга за квартал. Це «било» і по робітниках, і по буржуазії, оскільки здорожувало робочу силу і не сприяло експорту англійських промислових товарів, що у відповідь на хлібні мита обкладалися закордоном високими митними зборами. Ненависні англійському народу хлібні закони скасували в 1846 р. Скасування хлібних законів лягло в основу нової, ще небаченої у світі господарської політики необмеженої свободи торгівлі, що через сто років стала фундаментом європейської економічної інтеграції.

Свобода торгівлі (фритредерство) полягала в зустрічному звільненні від митних зборів майже всього реєстру ввезених в Англію товарів і товарів, що вивозяться, а також скасуванню обмежень для іноземного фрахту. Хоча взаємне сприяння було взаємовигідним, але на практиці Англія мала користі більше, тому що забезпечувала як безмитний збут за кордоном своїх виробів, так і дешеву імпорتنу сировину і продовольство на внутрішньому ринку.

За принципом взаємного сприяння в 60-х рр. XIX ст. Англія уклала взаємні угоди із Францією, Бельгією, Італією, Австрією, Швецією, Митним союзом німецьких держав. Показовий у цьому сенсі англо-французький договір 1860 р., здавалося б, більш вигідний для Франції: Англія зовсім скасовує мита на французькі шовки і продовольство, а Франція – тільки знижує тариф на англійські машини, вугілля, вовну та ін. Однак навіть частково оподатковувані митами англійські товари коштували дешевше і заповнили

французький ринок. Вже через 2 роки англійський експорт у Францію подвоївся. Свобода торгівлі допомогла Англії зайняти домінуючі позиції у світовій промисловості, торгівлі, кредиті, морському транспорті. У 1850 р., коли загальний оборот світової торгівлі складав 14,5 млрд марок, на частку Британської імперії припадало 5,24 млрд марок, а в 1870 р. ця частка складала вже 14 млрд із загальної суми 37,5 млрд марок (загальна частка Франції, Німеччини і США за цей час підвищилася з 4,9 до 12 млрд). Утворення Англійського банку датується 1694 р., а в середині XIX ст. Лондон перетворився у світовий кредитний центр. Англійський банк поступово стає «банком банків», що кредитує не тільки промисловість і торгівлю, а всю кредитну систему країни і навіть світу.

6.2.1. Виникнення класичної політичної економії

Загальна характеристика класичної політичної економії. Дійсно, наукова-економічна школа виникає дещо пізніше теорії меркантилістів. Її батьківщиною стала Англія - країна, де почалася перша у світі технічна революція, країна, яка дала світу систему фабричного виробництва з використанням системи машин, країна, яка в кінці XIX ст. виготовляла 50% світового промислового виробництва і займала перше у світі місце за обсягом міжнародної торгівлі.

Для розуміння ідей класичної школи треба детально розглянути праці її найвидатніших представників: У. Петті, А. Сміта і Д. Рікардо в Англії, П. Бугагільбера та Ф. Кене у Франції. Даючи ж їй загальну характеристику, треба відзначити такі найважливіші риси:

1) економісти цієї школи перенесли аналіз джерел багатства суспільства із сфери обміну (торгівлі) у сферу виробництва;

2) якщо меркантилісти описували лише видиму частину економічних явищ, то класики намагаються знайти сутність

економічних процесів, проникнути в їх глибину, знайти їх певні закономірності;

3) в основі економічного світогляду представників цієї школи лежить розуміння об'єктивності економічних законів, які не залежать від волі або бажання людини, але впливають на її економічну поведінку;

4) саме економісти класичної школи відокремили економічну теорію від інших наук, створили таку науку, як політична економія;

5) економісти класичної школи створили теорію трудової вартості і показали, що справжнім джерелом багатства суспільства є праця людей, зайнятих у сфері матеріального виробництва.

6.2.2. У. Петті як основоположник класичної політичної економії в Англії

У. Петті (1623-1687) - англійський економіст, який заклав основи класичної школи політичної економії.

Його праці: "Трактат про податки і збори" (1662), «Політична анатомія Ірландії» (1672), «Політична арифметика» (1676), «Різне про гроші» (1682).

Основні теоретичні ідеї У. Петті

У. Петті намагається проникнути в суть економічних явищ і процесів, знайти причинно-наслідкові зв'язки між ними, внутрішні закономірності їхнього розвитку.

1. У. Петті в історії економічної науки почав використовувати математичний і статистичний аналіз.

2. У пошуках відповіді на питання про джерела суспільного багатства У. Петті вводить у науковий обіг широко відомий вислів: «Труд – батько багатства, а земля – його мати». Він вважає, що джерелами багатства країни виступають насамперед праця людей, а також природа, земля, що дає ресурси для виробництва.

3. У. Петті ввів поняття ринкової і природної ціни. Він показав, що природна ціна товарів залежить від витрат праці на їх виробництво, а ринкова ціна (У. Петті називав її «політичною» ціною) – це ціна ринку і вона змінюється разом зі змінами в природній ціні, а також зі змінами ринкової ситуації.

4. У. Петті не був послідовним у своїй теорії трудової вартості. Його погляди ще знаходилися під впливом меркантилізму. Він вважав, що праця є джерелом багатства не у всіх галузях виробництва, а тільки в галузях видобутку золота і срібла. Тобто золото і срібло (гроші) мають вартість тому, що на їх видобуток було витрачено багато людської праці. Всі інші товари мають вартість лише тому, що вони обмінюються на золото і срібло, що і визначають їхню вартість.

5. У. Петті ще не розрізняє між собою такі фактори товару, як вартість і споживча вартість. Звідси він змішує абстрактну працю, як джерело вартості, з конкретною працею, як джерелом споживчої вартості. Дійсно, у створенні споживчої вартості беруть участь і праця, і земля. Однак джерелом вартості, відповідно до теорії трудової вартості, може бути тільки праця.

6. У. Петті аналізує також такі категорії, як заробітна плата, земельна рента, банківський відсоток. Він вважає, що заробітна плата – це ціна праці працівника, і пропонує підприємцям платити мінімальну заробітну плату, яка б забезпечила мінімум засобів існування працівника.

Земельну ренту У. Петті розглядає як різницю між вартістю сільськогосподарської продукції і витратами на її виробництво. Ціна землі тим більша, чим більшу земельну ренту вона приносить. Банківський відсоток, відповідно до поглядів У. Петті, залежить від величини земельної ренти.

У цілому погляди У. Петті ще носять суперечливий характер, хоча він і намагається з'ясувати сутність економічних явищ.

6.2.3. Економічне вчення А.Сміта

Адам Сміт (1723-1790) – один з найвідоміших і найшанованіших економістів світу і хоча його ідеї були розроблені більш ніж 200 років тому, вони й зараз ще не втратили своєї актуальності.

Головна праця А.Сміта має назву "Дослідження про природу та причини багатства народів" (1776), або просто "Багатство народів". Вона складається з п'яти великих книг і має таку структуру:

- 1-а книга – аналіз вартості товару і додаткової вартості, а також її конкретних форм – прибутку та земельної ренти;
- 2-а книга – аналіз природи капіталу, його накопичення та функціонування;
- 3-я книга – аналіз розвитку економіки Західної Європи в епоху феодалізму та становлення капіталізму;
- 4-а книга – аналіз та критика теорії меркантилістів та фізіократів;
- 5-а книга – аналіз фінансів держави, її видатків та доходів.

Основні теоретичні ідеї А.Сміта

1. Політична економія у А.Сміта формується в цілісну систему наукових поглядів, як закінчена система, в якій одне положення логічно впливає з іншого.

2. А.Сміт поглиблює і розвиває *теорію трудової вартості*: по-перше, на відміну від У.Петті та фізіократів, Сміт підкреслює, що праця є джерелом багатства в усіх галузях суспільного виробництва; *по-друге*, він розрізняє споживчу вартість товару та його мінову вартість і показує, що в основі пропорції обміну одного товару на інший лежать витрати праці на їх виробництво; *по-третє*, А.Сміт розглянув дію закону вартості, хоч і вважав, що цей закон діяв лише до капіталізму.

3. В той же час теорія трудової вартості А.Сміта носить суперечливий характер. Відкривши дію закону вартості, А.Сміт не зміг пояснити на основі цього закону створення додаткової вартості (прибутку). Якщо робітник продає підприємцю свою працю, то, згідно із законом вартості, він має отримувати таку заробітну плату, яка б дорівнювала вартості його праці. Але якщо віддати робітникові всю вартість товару, створеного його працею, то підприємець не буде мати прибутку. Звідси А.Сміт робить висновок, що закон вартості діяв лише до капіталізму. При капіталізмі закон вартості вже не діє, а вартість товару визначається як сума доходів трьох основних класів суспільства: робітників, підприємців та землевласників.

*Вартість товару – заробітна плата + прибуток +
+ земельна рента*

Ця формула отримала в економічній літературі назву "догма Сміта".

Як бачимо, А.Сміт не включає у вартість товарів вартість засобів виробництва, оскільки вважає, що вартість останніх також складається із заробітної плати, прибутку та земельної ренти. Це пояснюється тим, що А.Сміт не розумів подвійного характеру праці, а саме того, що конкретною працею робітник переносить вартість засобів виробництва на товар і створює його споживчу вартість, а абстрактною працею створюється нова вартість.

Недоліком теорії трудової вартості А.Сміта є також те, що він не розрізняв індивідуальну та суспільну вартість товарів.

В той же час теорія трудової вартості А.Сміта мала величезне значення, оскільки Сміт розумів під багатством країни продукт, який створюється працею людей в усіх галузях матеріального виробництва. Виходячи з цих теоретичних поглядів, А.Сміт створює систему практичних рекомендацій, спрямованих на економічний розвиток країни.

Практичний аналіз в теорії А.Сміта

1. У своїх практичних рекомендаціях А.Сміт виходив з того, що головний мотив економічної діяльності людини – це її *своєкорисний інтерес*, егоїзм суб'єкта, який веде своє господарство, щоб задовольнити свою жадобу до багатства.

Завдання держави полягає в тому, щоб створити всі умови для реалізації цих особистих інтересів, для свободи підприємницької діяльності. При цьому держава не повинна втручатися в процес підприємницької діяльності, виконуючи лише роль *"нічного сторожа"*.

2. Коли підприємець отримує можливості для організації своєї виробничої діяльності, він діє як *"економічна людина"*, оскільки виробляє ті товари та послуги, які задовольняють потреби всього суспільства і роблять багатшими і підприємця, і суспільство в цілому.

3. Сміт вважає, що стихійне виробництво товарів та послуг багатьма підприємцями не приведе до їх перевиробництва або недовиробництва, оскільки в економічному житті діє *"невидима рука"* економічних законів, які скеровують дії людей в потрібне русло і роблять непотрібним втручання держави.

4. Створення умов для свободи підприємницької діяльності передбачає:

- *вільну купівлю-продаж на ринку всіх видів ресурсів: землі, робочої сили, засобів виробництва;*

- *відміну всього, що обмежує мобільність робочої сили, і перш за все відміну кріпацтва;*

- *повну свободу зовнішньої торгівлі, проведення політики фритредерства (вільної торгівлі);*

- *повну свободу торгівлі всіма видами товарів та послуг, відміну будь-якої державної регламентації в діяльності промисловців та торговців.*

5. А.Сміт вважав, що в основі зменшення вартості товарів лежить збільшення продуктивності праці. А в основі зростання останньої велике значення має поглиблення

суспільного розподілу праці, спеціалізації виробників на виготовленні окремих видів товарів та послуг.

На сьогодні ідеї А.Сміта звучать дуже актуально для України, де йде процес формування ринкової економіки, свободи підприємництва і де завдання держави полягає в проведенні такої економічної політики, основи якої були закладені ще в працях Адама Сміта.

6.2.4. Економічне вчення Д.Рікардо

Давид Рікардо (1772-1823) виступає як завершувач англійської класичної політичної економії. Головна праця Д.Рікардо "Начала політичної економії та податкового обкладення".

Теоретичні ідеї Д.Рікардо

1. Д.Рікардо значно поглибив теорію трудової вартості:
  - розрізнив поняття споживчої вартості та вартості товару;
  - показав, що *мінова вартість* – це лише форма вираження вартості товару;
  - ввів поняття величини вартості товару і показав, що величина вартості товару прямо пропорційна продуктивності праці;
  - на відміну від А.Сміта показав, що закон вартості діє і при капіталізмі і визначає пропорції, в яких одні товари обмінюються на інші у відповідності до суспільно-необхідних затрат праці.

2. Д.Рікардо, як і А.Сміт, вважає, що заробітна плата – це ціна праці робітника. Він показав, що сума заробітної плати і прибутку в кожний даний період – величина стала. Тому збільшення заробітної плати не приведе до збільшення вартості товару, а лише зменшить прибуток капіталіста. Тому він рекомендує підприємцям для збільшення їх прибутків зменшувати заробітну плату.

3. Позичковий відсоток банкіра та земельну ренту землевласника Д.Рікардо розглядає як форми прибутку підприємця, який віддає частину свого прибутку банкіру чи земельному власнику за використання позичкового капіталу або землі.

4. Д.Рікардо, розглядаючи природу грошей, виходить із кількісної теорії грошей і вважає, що купівельна спроможність грошей залежить від кількості грошей, які знаходяться в обігу.

5. Д.Рікардо, аналізуючи процес суспільного відтворення та реалізацію виробленої продукції, приходять до висновку, що економічні кризи при капіталізмі не можливі, оскільки ця система забезпечує повну реалізацію товарів та послуг на основі суспільного розподілу праці, коли продукція одних підприємств є лише вихідною сировиною для інших.

6. В сучасній економічній літературі Д.Рікардо найчастіше згадується як автор теорії "порівняльних економічних переваг" у світовій торгівлі. Аналізуючи процес світової торгівлі на прикладі Англії та Португалії, Д.Рікардо показав, що багатій країні вигідно торгувати з бідною або менш економічно розвиненою при умові, якщо кожна країна буде спеціалізуватися на виробництві тих товарів та послуг, альтернативна вартість виробництва яких у неї нижча.

6.3. Особливості соціально-економічного розвитку Франції

Завершення промислового перевороту відбулося у Франції тільки в 60-ті рр., тобто значно пізніше, ніж в Англії. Сформована до XIX ст. структура французького буржуазного суспільства не сприяла промисловій революції. У французькій економіці головну роль відігравали не промисловці, як в Англії, а банкіри (згадаємо «Людську комедію» Бальзака), чия економічна політика виходила винятково з прагнення до високого облікового відсотка, непосильного для середнього підприємця. Тому в країні, що

буяла банками, не розвивався вкрай необхідний для виробництва промисловий і сільськогосподарський кредит.

Не сприяла промислового перевороту і зовнішня політика Франції. Особливо важкі економічні наслідки для французької промисловості мала континентальна блокада Англії, завзято проведена Наполеоном. Почата з метою підірвати промисловість Англії і створити сприятливі умови для монополії на континенті французьких товарів, вона виявилася руйнівною для Франції. Країна позбавилася англійських машин і металовиробів, найважливіших видів сировини (особливо бавовни й індиго – головного барвника для бавовняних тканин), що серйозно затримало промисловий переворот. У 1800 р. у французькій промисловості працювало всього 15 парових машин, тоді як в англійській – більш 300.

До того ж специфічне виробництво значної частини французьких мануфактур (предмети розкоші, дорогі меблі й прикраси та ін.) значно сутужніше піддавалися механізації, ніж розраховані на широкий ринок галузі англійської промисловості. Дуже поступалася англійській і французька інженерна думка. Все-таки в 1830 - 1840 рр. механізація текстильного виробництва почала розвиватися завдяки залізничному будівництву і важкій промисловості. Число парових двигунів збільшилося в це двадцятиліття більш ніж у 7 разів, довжина залізничної мережі – більш ніж у 9 разів, видобуток вугілля і випуск чавуну, переробка бавовни – більш ніж у 2 рази, але самі обсяги виробництва були занадто незначними.

Завершення промислової революції у Франції відбулося вже в 50 - 60 рр. Активна зовнішня політика, яку проводила імперія Наполеона III давала спеціальний кредит для розвитку важкої промисловості. З 1850 по 1870 р. кількість парових двигунів у французькій промисловості збільшилася з 5 до 25 тис. видобуток кам'яного вугілля – з 4,4 до 13,2 млн т, виробництво чавуну – з 0,4 до 1,2 млн т, залізнична мережа – з 3 до 18 тис. км. Пожвавилася французька інженерна думка. На всесвітній виставці 1851 р.

у Лондоні французька техніка зайняла друге місце після англійської.

Розвиток індустрії сприяв урбанізації країни. Була проведена перебудова Парижа, що саме в ті роки одержав свій сучасний вигляд і назавжди став визнаним центром світового туризму. Однак до кінця 1860 р. з 3 млн промислових робітників Франції 60% продовжувало працювати на дрібних підприємствах і майстернях. У країні кожне підприємство в середньому мало двох робітників. Металургійні заводи Шнейдера и Крезю, що нараховують у 1870 р. близько 10 тис. робітників, можна розглядати як виняток. У країні усе ще переважала легка промисловість (в основному виробництво модних товарів).

У XIX ст. Франція так і не змогла перетворитися в індустріальну країну. До 70-х рр. з 15,2 млн самодіяльного населення Франції 7,2 млн було зайнято в сільському господарстві, 4,7 млн – у промисловості, 1 млн – у торгівлі, 1,3 млн – у домашньому господарстві.

В Англії після ліквідації феодального землеволодіння земля залишилася у власності колишніх феодалів, а селянство як клас зникло. У Франції, навпаки, зникли феодали, а земля перейшла у власність вільних селян. Утворилося вільне дрібноселянське землеволодіння, що постійно дробилося далі (парцелювання, від «парцела» – частина). У 1860-х рр. 3/4 усіх землевласників мали до 2 га землі. Тому рівень розвитку технологічної сфери сільського господарства у Франції в першій половині XIX ст. був не тільки нижче фермерського англійського, але навіть і напівфеодальних господарств – пруського, австрійського і польського. Малоземелля визначило низький рівень агротехніки і, отже, низьку продуктивність праці. За врожайністю пшениці – головної зернової культури Франція займала лише 11-е місце у світі. Дрібне землеробство на багато років стало серйозним гальмом в економічному розвитку країни.

Розвиток промислового й аграрного капіталу у Франції значно поступався перед зростанням капіталу грошового,

лихварського. У 1850-1860 рр. близько 200 найбільших банкірів фактично керували всім народним господарством Франції. Промисловий переворот не привів промислову буржуазію до керівництва народним господарством – нагорі як і раніше залишилися банкіри, що дуже вдало використовували особливості не тільки економічного розвитку Франції, але й французького менталітету, що відрізняється сугубою практичністю, прагненням до нехай скромного, але гарантованого доходу, мінімізації ризику. Саме в ХІХ ст. ця риса французького менталітету знайшла своє повне втілення у швидкому рості специфічного соціального шару, що став ледве чи не фірмовим знаком буржуазної Франції. Мова йде про так званих рантьє, що живуть винятково за рахунок відсотків на капітал, вкладений у цінні папери, переважно облігації державних позик.

Аж до кінця ХІХ ст. зовнішня торгівля Франції (основа експорту – шовк, вина, меблі, шкіра, фарби, парфумерія та ювелірні вироби – усе це за якістю не мало собі рівних на світовому ринку) поступалася по оборотах тільки Англії. У Франції, як і в Англії, промисловий переворот викликав боротьбу між фритредерством і протекціонізмом. Якщо в Англії свобода торгівлі була гаслом промислової буржуазії, то у Франції вона займала протекціоністську позицію: свобода торгівлі підсилювала англійську конкуренцію (англійський текстиль, наприклад, продавався у Франції на 30% дешевше вітчизняного). Свободу торгівлі (фритредерство) у Франції відстоювали купці, зацікавлені в розширенні товарного асортименту за рахунок англійського імпорту, а також банкіри, зв'язані із залізничним будівництвом (у розрахунку на низькі ціни на рейки та ін.). Тому фритредерський договір 1860 р. з Англією викликав невдоволення французьких фабрикантів і проіснував усього десятиліття. Принцип взаємного сприяння склав основу торгових договорів Франції з Бельгією, Італією й іншими державами.

До кінця ХІХ ст. за темпами промислового розвитку Франція відставала вже не тільки від Англії, але й від США і

Німеччини. На погіршення своїх позицій в індустріальному світі французький капітал відповідав посиленням активності у сфері позичок, міжнародних кредитів.

6.4. Причини економічного відставання Німеччини

Створення капіталістичної машинної індустрії в Німеччині відбулося лише в другій половині XIX ст. Основна причина значного відставання Німеччини полягала в більш тривалому, ніж в інших країнах Західної Європи, пануванні феодалізму і відсутності єдиної держави.

Усередині країни, роздробленої на ряд незалежних великих і малих держав, існували митні і валютні бар'єри. Перше митне об'єднання ряду німецьких держав було досягнуто тільки в 30-х рр. XIX ст., а остаточне політичне об'єднання країни – лише в 1871 р., з утворенням Німецької імперії.

Перехід від феодального до буржуазного суспільного ладу в Німеччині проходив значно повільніше, ніж в Англії і Франції. Державні реформи не ліквідували ні феодальну монархію, ні землеволодіння феодального дворянства (юнкерів), що лише трохи поділилося своєю владою з німецькою буржуазією.

Німеччина, що не мала могутніх зручних портів, фактично була ізольована від морських торгових шляхів. Знаходячись у центрі Європи, вона в першій половині XIX ст., як аграрна країна, фактично відігравала роль великого придатка промислових капіталістичних країн – Англії, Голландії і навіть Франції. Вивозячи в західні країни сільськогосподарську сировину і ліс, німецькі купці ввозили в Німеччину дешеві іноземні промислові товари. Німецька мануфактура, що зародилася тільки наприкінці XVIII ст., була дуже слабка, переважну більшість промислових виробів виробляли ремісничі цехи, що тягнули жалюгідне існування, але в той же час перешкоджали раціоналізації. Впровадження перших парових двигунів у німецькій промисловості почалося лише в 30 -40-х рр. XIX ст., але про

промисловий переворот ще не могло бути й мови. Так, на всіх підприємствах землі Сілезії в 1837 р. працювало 8 парових двигунів загальною потужністю 158 к. с., а на бавовняних фабриках англійського графства Ланкашир – 714 парових машин загальною потужністю 20 тис. к. с.

Індустріалізація Німеччини розгорнулася по-справжньому тільки в 60-х рр. ХІХ ст. Але хоча й запізнений, промисловий переворот був дуже бурхливим. За 60-ті рр. загальна потужність парових двигунів зросла майже в 3 рази; за цим показником Німеччина обігнала Францію, але поступалася Англії. У більш пізній індустріалізації були свої вигоди. На відміну від французької промисловості, що залежала від постачання англійських машин, механізація німецької індустрії проходила в значній мірі на основі власного машинобудування. Почали працювати найбільші на той час машинобудівні підприємства, подібні до заводу локомотивів Борзига, на якому в 1857 р. працювало всього 37, а в 1866 р. – уже 1600 робітників. Німецька промисловість розвивалася небаченими для ХІХ ст. темпами: приріст промислової продукції за 40-ві рр. склав 13%, за 50-ті – більше 100, а за 60-ті рр. – майже 50. При цьому структура німецької заводської промисловості не стала простим повторенням англійського аналога. Так, у 1856 р. німецькі фахівці розробили спосіб одержання барвників з кам'яного вугілля, що послужило базою для розвитку анілінової промисловості, яка завоювала світовий ринок.

Посилений розвиток важкої промисловості серйозно стимулювався підготовкою збройних сил Пруссії, найдужчої німецької держави, до боротьби за підпорядкування всієї Німеччини і до війни з Францією. У зв'язку з цим був створений найсильніший у Європі військово-промисловий комплекс, де особливу роль відігравали артилерійські заводи Круппа (Рейнська область). Ще в середині століччя Німеччина виплавляла сталі (основного військового металу) менше, ніж Франція, а в 1870 р. – у два рази більше Франції і приблизно стільки ж, скільки виплавляла Англія. Важливим фактором промислового розвитку став і розмах

залізничного будівництва. Протягом 1850-1870 рр. інвестиції в залізницю (відповідно замовлення на метал, вугілля, машини) збільшилися з 400 млн до 4 млрд марок. За індустріалізацією пішла перебудова німецької зовнішньої торгівлі. Тільки за 50-ті рр. обсяг німецького експорту збільшився більш ніж у 2,5, а імпорту – у 2 рази. У німецькому експорті замість сільськогосподарських продуктів почали переважати готові промислові товари: металовироби, бавовняні і вовняні тканини, готовий одяг, шкіряні товари, цукор і т.д., а в імпорті, навпаки, продукти сільського господарства і сировина, металеві руди та ін. У 60-х рр. під натиском юнкерів, яких приваблювала можливість безмитного експорту сільгосппродуктів в Англію, Німеччина намагалася перейти до фритредерства, але завершення індустріалізації країни диктувало панування твердого протекціонізму. У другій половині XIX ст. Німеччина з аграрного придатка індустріальної Англії перетворилася в її конкурента.

У Німеччині звільнення сільського господарства країни від феодалізму відбувалося шляхом поступових затяжних реформ. У результаті земля феодалів залишилася в основному за ними, зникла тільки селянська залежність. Особливо яскраво це проявилось в Пруссії, де до кінця 60-х рр. 71% усіх господарств володіли 9% всієї оброблюваної площі, а 29% мали 91% площі.

Пруський шлях виявився найбільш невігідним для селянства, але дозволив юнкерам і аграрним підприємцям організувати велике сільськогосподарське виробництво, одне із найінтенсивніших у Європі. Замість трипілля з примусовою сівозміною були введені травосіяння і плодозмінна система, при якій паровий клин скоротився наполовину. Агрохімія поставила німецьке землеробство на наукову основу, увівши застосування штучних добрив (надра Німеччини багаті калійними солями, а німецька залізна руда – фосфором). Почали дуже широко застосовуватися культиватори, жнивварки, молотарки, парові плуги та інші механізми вітчизняного виробництва. Так,

агрохімія і машини замінили кріпаків. Німеччина вийшла на перше місце у світі щодо збирання картоплі і цукрового буряку і розвитку харчових промислових виробництв – цукру, крохмалю і спирту. Продукція харчової промисловості складала найважливішу частину німецького експорту.

Зберігши свій економічний потенціал, юнкерство зберегло і свої пануючі позиції в політичній системі німецької монархії (державний апарат, офіцерський корпус і т.д.). Німецький капіталізм тому носив відкрито мілітаристський, явно агресивний характер.

6.5. Особливості індустріалізації США

Територія північноамериканського материка стала в XVII ст. англійською переселенською колонією. Якщо кадри колонізаторів Південної Америки склалися, головним чином, з військово-феодальних авантюристів, що нехтували працю, то основну масу іммігрантів Північної Америки склали трудівники, що бігли від сваволі влади і релігійних переслідувань. Колонізація Північної Америки відбувалася в жорсткій кровопролитній боротьбі з корінним населенням континенту індіанцями, що зрештою були насильно позбавлені своєї землі.

Серед північноамериканських колоній Англії за типом господарства помітні три групи. У південних колоніях (Мериленд, Вірджинія, Північна і Південна Кароліна і Джорджія), з величезними масивами родючої землі, утворилися великі плантації (рис, тютюн, індиго), що обслуговуються працею негрів-рабів, ввезених з Африки (наприкінці XVIII ст. тут нараховувалося 900 тис. рабів). Північні (Нью-Гемпшир, Массачусетс, Род-Айленд, Коннектикут, відомі під загальною назвою Нової Англії) і центральні (Нью-Йорк, Нью-Джерсі, Делавар, Пенсільванія) колонії, являли собою ареал вільних фермерських господарств. У Північній Америці переселенці знайшли різноманітну промислову сировину. Насамперед це величезні лісові масиви, що послужили сировинною базою

для розвитку лісообробки і суднобудування. Наприкінці XVIII ст. 1/3 суден англійського флоту була побудована в американських колоніях. Значне частина населення займалася морським рибальством. Значне поширення вівчарства дало можливість розвивати вовняні мануфактури. Наприкінці XVIII ст. північноамериканські колонії могли вже цілком обійтися власними вовняними тканинами. Потужні поклади залізної руди обумовили розвиток металургії і металообробки. Вже в середині XVIII ст. американський чавун широко ввозився в метрополію. У цілому, однак, економіка майбутніх Сполучених Штатів носила аграрний характер. 90% населення було зайнято в сільському господарстві.

Своєрідний комплекс склався в прибережних районах, де процвітало виробництво спиртних напоїв, особливо рому з патоки з островів Вест-Індії. Американські купці вивозили ром в Африку для споживання негритянських вождів, що за безцінь продавали їм своїх підданих. Їх відвозили в Америку і перепродували плантаторам. На виручені гроші знову купувалася у Вест-Індії патока... Так без порожніх рейсів функціонував торговий «трикутник»: патока – ром – раби.

Природно, економічний розвиток американських колоній супроводжувався виникненням серйозних протиріч з метрополією. Колонії не влаштовувала політика Англії, яка намагалася перетворити їх у свій аграрно-сировинний придаток. Ці протиріччя привели до війни, що закінчилася повною перемогою колоній і виникненням нової держави — Сполучених Штатів Америки. У результаті національно-визвольної боротьби американського народу проти колоніального гніту в країні установився буржуазно-демократичний суспільний лад.

Утворення США створило сприятливі умови для промислового перевороту, що завершився в першій половині XIX ст. Механічні прялки і ткацькі верстати з'явилися в Америці в 1789 р. Англійські закони забороняли вивіз креслень машин, однак, довідавшись, що в Америці оголошена премія за винахід ткацької машини, англійський

робітник-емігрант С. Слейтер по пам'яті склав потрібне креслення. Через рік в Америці запрацювала перша текстильна фабрика, а через 50 років – використання бавовни на фабриках США зросло більш ніж у 22 рази. Однак широке впровадження парових двигунів почалося тільки з 40-х рр. XIX ст. (причиною була достатність водяної енергії, оскільки водяний двигун був порівняно дешевим).

Дуже важливу роль у ході промислового перевороту в США відіграли залізниці. За 1830-1850 рр. відбувся більш ніж 300-кратний приріст залізничної мережі. У 1807 р. по ріці Гудзон уже ходив пароплав. Механізація транспорту викликала прискорений ріст металургії і видобувної промисловості. За першу половину XIX ст. виробництво чавуну збільшилося в 12 разів, а видобуток вугілля – у кілька тисяч разів. До середини XIX ст. у США було власне машинобудування, зокрема, великі заводи парових двигунів (Нью-Йорк, Пенсільванія та ін.).

Однією з особливостей промислового перевороту в США була активна участь вітчизняної інженерної думки (головні винаходи середини XIX ст. – швейна машина Зінгера, револьвер Кольта, ротаційна друкарська машина, електромагнітний телеграф Морзе – багато в чому змінили повсякденне життя людей), а також швидкий розвиток сільськогосподарського машинобудування, викликаний потребами вільного фермерського господарства. У 40-50-ті рр. у США створені відмінні механічні сівалки, молотарки, сінокосарки і т.д. Особливо велику роль відіграла жнивна машина Маккорміка і комбінована молотарка з віялкою Хейрема.

За півстоліття обсяги експорту й імпорту США зросли відповідно в 3,7 і 4 рази, але до середини XIX ст. в американському експорті ще превалювала сировина і сільськогосподарські продукти – шкіра, вовна, бавовна. США в основному дотримувалися протекціоністської політики. Це була доктрина капіталістів Півночі, а південні плантатори займали фритредерські позиції – вони мали потребу в дешевих промтоварах.

Незважаючи на значний розвиток промисловості США в першій половині XIX ст. залишалися переважно аграрною країною. Швидкий ріст промисловості, міського населення, залізничне будівництво – усе це викликало стійкий попит на продукти сільського господарства, визначило його галузеву спеціалізацію. Північ і Центр перетворилися в житницю США. Виробництво пшениці з 1840 по 1860 р. потроїлося. Фермери стали серйозною політичною силою країни.

Інший тип економіки панував на плантаторському Півдні. До промислового перевороту в Англії не було такого товару, який би стимулював розширене відтворення господарства на Півдні США. Промисловий переворот і розвиток англійської бавовняної промисловості докорінно змінили ситуацію. Господарство американського Півдня одержало монокультуру – виробництво бавовни, а все необхідне для цього (техніка, меблі, одяг та ін.) почав постачати ринок. За першу половину XIX ст. виробництво бавовни зросло у 23 рази, а кількість чорних рабів – утричі (з одного до трьох мільйонів чоловік). Оскільки рабовласницьке господарство, незалежно від часу свого існування, може мати тільки екстенсивний характер (плантатори не застосовували добрив, і хижацьке використання землі приводило до її повсюдного виснаження), для нього було потрібно безперервне збільшення посівних площ і числа рабів.

Проблема відтворення робочої сили, незважаючи на офіційну заборону работоргівлі, ще якимось вирішувалася: деякі найстарші рабовласницькі штати (Вірджинія, Мериленд), де ґрунт був уже занадто виснажений, почали спеціалізуватися на «виробництві» рабів для інших південних штатів США. Значно складнішою була справа з розширенням посівних площ під бавовну. На Заході США знаходилися великі масиви незайнятих родючих земель. Саме на ці землі кинулися і плантатори з Півдня і фермери з Півночі. До середини XIX ст. гостра проблема Заходу – рабовласницькі плантації чи вільні фермерські господарства –

стала одним з основних соціально-економічних протиріч у країні.

Без рабовласництва плантаційне господарство було безглуздом, тому центральним пунктом американського соціально-політичного життя стало скасування рабства (аболіціонізм). При утворенні майже кожного нового американського штату (бути йому рабовласницьким чи вільним?) відбувалися збройні зіткнення між фермерами і плантаторами. У середині XIX ст. велика промислова буржуазія Півночі, яка до певного моменту мирно співіснувала з південними плантаторами, різко виступила за скасування рабства. Розвиток капіталістичного господарства вимагав збільшення ємності внутрішнього ринку, зокрема, ринку робочої сили, що було несумісно з рабовласництвом.

Непримиренні протиріччя між Північчю і Півднем зрештою привели до громадянської війни в США (1861-1865), що закінчилася повною перемогою Півночі. Громадянська війна привела до здійснення ряду важливих демократичних перетворень, що остаточно знищили всі перешкоди на шляху швидкого розвитку капіталізму в країні. Переміг «американський шлях» розвитку капіталізму в сільському господарстві – панування на землі фермерів – без феодалів і поміщицького землеволодіння. У 1862 р. виданий «гомстед-акт», що давав будь-якому громадянину право придбати ділянку землі розміром до 160 акрів (близько 65 га) зі сплатою 10 дол. спеціального збору. Після 5-літнього користування при неодмінній умові особистої її обробки земля переходила в повну власність фермера. За 20 років після видання цього акта в руки американських фермерів перейшло практично безкоштовно 65 млн акрів родючої землі.

Після громадянської війни американська промисловість, що одержала ємний внутрішній ринок, зробила дуже великий крок уперед. До 70 р. XIX ст. промисловість США вийшла на друге місце у світі (після Англії). Жодна країна ще не знала таких бурхливих темпів

промислового розвитку, які показали США після громадянської війни і насамперед в галузі машинобудування. Американська промисловість стала цілком самостійною. Верстатний парк країни піддався серйозній реконструкції, з'явилися перші фрезерний і револьверний верстати, а також оригінальні конструкції стругальних, шліфувальних та інших металорізальних верстатів. Розвиток верстатобудування дозволив виготовити в масових (недосяжних для Європи) масштабах різні побутові машини (швейні машинки Зінгера вироблялися вже сотнями тисяч). Після Віденської всесвітньої виставки 1873 р. світу стало ясно, що США вже перевершують Англію в промислово-технічному суперництві.

У 1880 р. вартість валової продукції промисловості США в 2,5 рази перевищила вартість сільськогосподарської продукції.

6.6. Промислова революція в Україні

Промислова революція в Україні у складі Російської імперії почалася в 30–40-х і завершилася в 70–80-х рр. XIX ст. В першій третині XIX ст. промисловість була представлена міськими і сільськими кустарними промислами, мануфактурою, заснованою на праці кріпаків. Пізній початок промислової революції та особливості її протікання пояснюються наздоганяючим характером економічного розвитку країни, збереженням елементів феодальних відносин, низькою купівельною спроможністю більшості населення - селян. Характерними особливостями наздоганяючої моделі економіки були: упровадження в господарське життя прогресивних явищ і процесів не завдяки еволюції "знизу", а завдяки силовій модернізації – "революції зверху"; виборче, а не системне запозичення і використання світових досягнень в галузі техніки, технології і організації виробництва; збереження на тривалий час багатокладності: паралельне існування нового устрою і

попередніх устроїв, які не досягли піку свого розвитку і повністю не вичерпали своїх можливостей. Принципова особливість наздоганяючої моделі - зростання ролі держави, яка виявляється у встановленні державного контролю за всіма сферами економіки, в активному втручанні державних структур у хід реформ.

Щодо тимчасових меж промислової революції в Україні в історико-економічній літературі є два основні підходи. Одні дослідники стверджують, що він відбувся до реформи 1861 р., інші пов'язують його завершення з 90-ми рр. XIX ст. [7]. Промислова революція в Україні почалася в харчовій промисловості. При виробництві цукру почали застосовувати машини для подрібнення цукрового буряку, гідравлічні преси, парову техніку випаровування і згущування бурякоцукрового соку. Кількість цукроварень збільшилася до 222 в 1858 р., з них "парових" було 90, або 60%. Цукрове виробництво як сфера дворянського підприємництва ґрунтувалося на праці кріпосних селян. З інших галузей найбільш розвинутою галуззю була суконна. Пануюче становище займали поміщицькі підприємства, частина яких в загальному обсязі виробництва складала 65,5%. Зростання потреб в машинах сприяло розвитку машинобудівної промисловості, яка почала створюватися в Україні в кінці XVIII ст., її представляли чавуноливарні і машинобудівні заводи. В кінці 50-х рр. XIX ст. в Україні діяло 11 чавуноливарних і 32 залізоплавильних заводи. Паралельно з технічною перебудовою і модернізацією металургійного виробництва йшов процес заміни кріпацької праці вільнонайманою. Найважливішу роль у здійсненні промислової революції в Україні відіграли аграрні реформи 1847–1848 рр. на Правобережній Україні і реформа 1861 р. на території України, що входила до складу Російської імперії. Селяни, як і представники інших соціальних шарів, могли купувати рухоме і нерухоме майно, займатися торгівлею, відкривати промислові підприємства. Виникли умови для вільного найму робочої сили.

У дореформений період в Україні існувала і кам'яновугільна промисловість, але в шахтах використовувалася відстала техніка і праця кріпаків. Основним видом транспорту був гужовий. До 50-х рр. XIX ст. був розроблений ряд проектів будівництва залізниць в Україні. Проте реалізація їх була припинена через Кримську війну (1853–1856). В Україні було лише два стратегічних шосе – від Києва і від Харкова до Петербурга. В кінці 50-х рр. XIX ст. відбулися зміни в розміщенні промислових підприємств в Україні. Якщо до середини 40-х рр. підприємств, що належать поміщикам, були розташовані в сільській місцевості, то надалі підприємства, особливо фабрично-заводського типу, власниками яких ставали купці, міщани і багаті селяни, будувалися в основному в містах. До часу проведення реформи 1861 р. капіталістичні підприємства переважали над поміщицькими. Протягом останніх дореформених десятиріч частина вільнонайманої праці в українській промисловості зростає з 25 в 1825 р. до 74% в 1861 р. З падінням кріпацтва швидшав процес створення великої машинної індустрії, промислова революція вступила в другий етап, який тривав протягом 70-80-х рр.

Провідне місце в структурі української промисловості зайняло виробництво цукру, його частка у всеросійському обсязі складала 87,8%. Значне місце в українській економіці займала горілчана промисловість. В горілчаній промисловості використовувалася нова техніка, так само як і в цукроварінні відбувалася концентрація виробництва. Введення в липні 1861 р. норми виходу спирту, за яку власник заводу повинен був платити державі акциз незалежно від виробничих показників діяльності підприємства, привело до того, що ряд невеликих винокурень припинили своє існування. При цьому обсяги випуску продукції не тільки не зменшувалися, а, навпаки, зростали. Основними районами виробництва спирту в Україні стали Київська, Харківська і Подільська губернії. З інших харчових виробництв швидко розвивалося олійне,

особливо високих темпів розвитку ця галузь досягла в середині 80-х років. Парові заводи витісняли невеликі підприємства, галузь щорічно виробляла продукції на суму 2602 тис. крб.

У важкій промисловості досягнення технічного прогресу впроваджувалися повільніше, ніж в харчовій і легкій. Перехід від мануфактури до фабрики в металургії був пов'язаний з подоланням складнощів, перш за все технічного характеру. Він став можливий лише на основі принципово нових технологічних процесів і відповідних механізмів. Невдалими виявилися спроби царського уряду організувати на базі південних казенних заводів-мануфактур зразкове металургійне виробництво фабрично-заводського типу. І до кінця 60-х – початку 70-х рр. уряд відмовився від казенного будівництва в металургійній промисловості. Почав заохочуватися розвиток в ній приватного підприємництва (у формі надання довгострокових кредитів, виплати премій за готову продукцію, безкоштовного надання земель під заводи, шахти і т.п.). Результатом такої економічної політики стало виникнення на півдні України перших металургійних підприємств типу фабрики: Новоросійський (Юзівській) завод Новоросійського товариства кам'яновугільного, залізного і рейкового виробництва (1871 р., Єкатеринославська губернія) і Сулинський завод (1872 р., Область Війська Донського). Технологічний процес на обох підприємствах ґрунтувався на використуванні мінерального палива. Виробництво чавуну в Україні зросло в 1870–1880 рр. в 4 рази, а прокату – в 7,7 раз. Українська металургійна промисловість в ті роки розвивалася швидше, ніж в цілому по Російській імперії. Частка України у виробництві чавуну і прокату в Російській імперії зросла в 3 рази.

Швидкий розвиток заводської промисловості, транспорту, а також знищення лісів, підвищило попит на мінеральне паливо, що у свою чергу стало чинником піднесення вуглевидобування в Донецькому басейні. В кінці

60-х і на початку 70-х рр. тут спостерігався підприємницький бум. Швидко переобладнали і збільшували видобуток вугілля шахти, виникали нові кам'яновугільні підприємства, акціонерні товариства з участю іноземного капіталу. Не дивлячись на те, що в післяреформені десятиріччя найважливіші галузі важкої індустрії розвивалися прискореними темпами, машинобудування значно відставало. Винятком було сільськогосподарське машинобудування, що пояснюється збільшеним попитом на сільськогосподарську техніку. Якщо на початку 60-х рр. в Україні існувало не більше 20 машинобудівних заводів, то в 1884 р. діяло 75 заводів. В Харкові, наприклад, діяли заводи Гельферих-саде (заснований в 1878 р.) і Мільгозе (1873 р.). З розвитком машинобудівної промисловості зростала її енергооснащеність. В середині 80-х рр. Україні більше 79 % підприємств машинобудування використовували парову енергію. Вони випускали 96 % продукції цієї галузі. Безпосередній вплив на розвиток продуктивних сил України мав транспорт, особливо залізничний. Залізничне будівництво в Україні розгорнулося відразу після селянської реформи. В 1863 р. почалося спорудження першої залізничної лінії від Балти до Одеси довжиною 196 верст. 1 вересня 1866 р. тут почався вже регулярний рух. В 1869 р. закінчена лінія Балта – Крюків (через Єлізаветград) з гілкою від станції Роздільна до Тирасполя. Перша залізниця на Лівобережжі з'явилася в 1868 р. Вона пролягала від Курська на Ворожбу і далі до Броварів. В 1870 р. ця залізниця була сполучена з Києвом. В 1869 р. завершено будівництво ще однієї важливої лінії: Курськ – Харків – Таганрог – Ростов-на-Дону. Вона з'єднала Слобідську Україну (через Донбас) з Таганрогом і Ростовом-на-Дону на півдні, а також з Москвою на півночі. Головною водною артерією був Дніпро з його притоками. Немало вантажів перевозилося Дністром, Південним Бугом. В рухомому складі річкового флоту зростала частина пароплавних річкових суден. Якщо по Дніпру вище за пороги в 1859 р. курсувало 17 пароплавів, то в 1884 р. – вже 74 [71, с. 305–306].

Промислова революція в Україні мала свою специфіку. Якщо в Росії вона спочатку охопила бавовняне виробництво, то в Україні парова техніка спочатку застосовувала, по-перше, в таких галузях, як цукроварна і горілчана. По-друге, в Україні промислова революція охопила, спочатку купецьку мануфактуру, а не поміщицьку. По-третє, через те, що промислова революція почалася в цукроварній і горілчаній промисловості, машини почали застосовуватися і в сільському господарстві, українське машинобудування в основному було спрямоване на забезпечення технікою цих галузей. По-четверте, разом з великими фабриками, заводами, копальнями існувала невелика мануфактура, зокрема в харчовій і обробній промисловості.

Промислова революція привела до зростання економічної ролі міст. Якщо в 1825 р. в містах України налічувалося 528 промислових підприємств, то через 22 роки в 1847 р. їх було вже 718. Соціально-економічні зміни в українській промисловості зумовили збільшення чисельності міського населення. Якщо в 1811–1858 рр. міське населення всієї України зросло майже в 3 рази, то на Лівобережній Україні – в 2, на Правобережній – в 2,7, на Півдні – в 64,5 рази. Питома вага міського населення України протягом 1811–1858 рр. зросла з 5 до 11% [71, с.306]. Промислова революція створила матеріально-технічні і соціальні передумови для подальшого розвитку економіки. В кінці XIX ст. в Україні, не дивлячись на залишки кріпацтва, почалася індустріалізація. Середньорічні темпи зростання промисловості України, як і всієї Російської імперії, досягли найвищого рівня. Можна відзначити такі зміни, що відбулися в українській економіці після промислової революції. Унаслідок перетворення землі в товар у другій половині XIX ст., по-перше, сформувався високий рівень концентрації землі. На початку XX ст. власниками 68 % всієї дворянської землі були близько 3 тис. власників. По-друге, відбувся перерозподіл земельної власності, який ішов по лінії переходу від станової до

безстанової, активного витіснення дворянського землеволодіння буржуазним. В 1877–1905 рр. поміщики українських губерній продали особам недворянського походження третину загальної площі дворянського землеволодіння (6 млн десятин), крім того, заможні селяни викупили у свою власність у дворян майже 4,5 млн десятин землі. Тому приватна земельна фундація збільшилася в 4 рази. По-третє, значно збільшилося орендоване землекористування. Відробіткова форма оренди відживала, зростання товарності господарств сприяло розповсюдженню грошової, підприємницької оренди.

Українська промисловість, розвиваючись в руслі загальноросійських економічних тенденцій, разом з тим мала такі особливості:

- південь України став основною паливно-металургійною базою Російської імперії. З 1861 р. видобуток кам'яного вугілля в Україні зріс більш ніж в 115 разів і склав в 1900 р. 691,5 млн пудів (майже 70 % всього видобутку Російської імперії); залізняка – в 158 разів (210 млн пудів – більше половини загальноімперського видобутку), тоді як на Уралі лише в 4 рази. Енергооснащеність заводів Півдня України була в 42 рази вище, ніж на Уралі, це сприяло більш високій продуктивності праці;

- більш високі, ніж по країні в цілому, темпи розвитку індустрії. Наприклад, виробництво чавуну в Україні протягом 1870-1880 рр. збільшилося в 4 рази, прокату – в 7,7 рази, тоді як в Росії – відповідно на 25 і 139%. Високий рівень концентрації виробництва. В 1892 р. вісім найбільших шахт Донбасу видавали на-гора більше третини річного видобутку вугілля та антрациту краю. В 60-90-х рр. при зменшенні числа цукрових заводів в Україні (з 247 до 153) виробництво цукру зросло в 14 разів;

- значний вплив іноземного капіталу. В Єкатеринославській і Херсонській губерніях в кінці XIX ст. виникло 17 нових металургійних заводів. Більшість з них була побудована на кошти іноземних капіталістів: англійських – завод Джона Юза з робочим селищем Юзівка

(Донецьк); бельгійських – Дніпровський завод в селищі Кам'янське (Дніпродзержинськ); французьких – Гданцівський завод біля Кривого Рогу. Російські капіталісти стали власниками заводів: Брянського – біля Єкатеринослава, Дружківського і Донецько-Юр'ївського – в Донбасі. Французький, бельгійський, англійський і німецький капітали зайняли ведучі позиції в кам'яновугільній, залізорудній і металургійній галузях промисловості України. На цих заводах використовувалася новітня техніка і передові технології, тут застосовували апробовані в передових країнах форми організації праці, вели підготовку кваліфікованого персоналу. На багатьох заводах адміністративно-управлінський персонал, інженерно-технічні працівники, майстри і частина кваліфікованих робітників були іноземцями;

– створення структурних і територіальних диспропорцій. При підтримці держави пріоритетним був розвиток важкої індустрії, яка розвивалася темпами удвічі вищими в порівнянні з галузями легкої промисловості. Такий підхід привів до серйозних деформацій структури економіки України – до гіпертрофованого нарощування вироблення засобів виробництва за рахунок звуження виготовлення предметів споживання. Ця тенденція в економіці України збереглася і в ХХ ст.

6.7. Еволюція класичної політичної економії в першій половині ХІХ ст.

Одним з найвідоміших економістів ХІХ ст. був Жан Батіст Сей (1767-1832). Його найвідоміші праці: "Трактат політичної економії" (1817), "Курс політичної економії" (1830).

Теоретичні погляди Ж.Б.Сея

1. Сей виходить з того, що на всіх етапах розвитку суспільства діють однакові економічні закони. Цей погляд на економічні закони з позицій антиісторизму складає базу інших ідей Сея.

2. Сей розглядає розвиток економіки лише з позицій розвитку продуктивних сил, удосконалення засобів виробництва. Виробничі відносини, відносини власності випадають з його економічного аналізу.

3. Сей не погоджується з теорією трудової вартості і не вважає абстрактну працю єдиним джерелом вартості. На противагу теорії трудової вартості він аналізує свою відому теорію *трьох факторів виробництва*.

Сей вважає, що в процесі виробництва беруть участь три рівнозначних фактори: *праця, капітал та земля*. Кожен з них виконує свою функцію в процесі виробничої діяльності і приносить власнику цього фактора певний дохід: на *працю* – заробітну плату; на *капітал* – *відсоток* або прибуток; на *землю* – земельну ренту.

Звідси Сей робить висновок про те, що ніякого привласнення чужої праці при капіталізмі не існує, кожен отримує дохід згідно з вкладеним фактором виробництва. Крім того, праця, земля та капітал – це вічні фактори виробництва, вони були, є і будуть завжди.

Тому існуючий суспільний устрій є справедливим та вічним. Але Сей не розуміє того простого факту, що без праці земля і капітал "мертві", тобто вони не здатні функціонувати, якщо праця людини не буде приводити їх в дію.

6.7.1. Концепції, предмет і метод дослідження історичної школи в Німеччині

Історична школа – це напрям економічної думки, який виходить з того, що економічна теорія як наука повинна займатися не "абстрактними" теоретичними пошуками та дослідженнями, не будівництвом "голих" теоретичних схем, а вивченням історії народного господарства країни, вивченням практики економічного розвитку та надавати конкретні практичні рекомендації.

Традиційна історична школа виникла в Німеччині в кінці XIX ст. Її основоположником був Ф. Ліст (1889-1946). Його найвідоміша праця – "Національна система політичної

економії". В ній Ліст аналізує причини промислового розквіту Англії і надає рекомендації, як Німеччині протистояти промислового диктату Англії. Ф. Ліст вважає, що А. Сміт та Д. Рікардо у своїх працях захищають англійський капіталізм і висувають теорії, які можуть бути корисними лише для Англії. Тим самим Ліст заперечує можливість існування загальної теорії економічного аналізу, єдиних для всіх країн законів економічного розвитку. Ф. Ліст вважає, що в Німеччині повинна бути створена своя власна національна економічна наука, яка буде захищати її національні інтереси і буде надавати практичні рекомендації для економічного розквіту саме Німеччини.

Ліст показує, що економічне процвітання Німеччини можливе лише при умові об'єднання всіх роздроблених німецьких земель в єдину державу і проведення ними єдиної протекціоністської політики по відношенню до Англії.

Інші представники історичної школи – В. Рошер, К. Кнісс, Б. Гільдебранд – також виступають з критикою англійської класичної школи політекономії і також вважають, що кожна країна світу повинна мати свою економічну теорію, а загальна теорія економіки, придатна для всіх країн світу, існувати не може. Ці німецькі вчені заперечували також об'єктивність економічних законів, вважаючи, що люди самі створюють і самі відмінюють їх.

Вони давали рекомендації для проведення в Німеччині повільних економічних реформ і виступали за її повільний еволюційний розвиток, вважаючи, що швидкі реформи приведуть до негативних наслідків.

Представники історичної школи вважали, що на економічний розвиток країни дуже великий вплив мають моральні, етичні, правові та психологічні фактори. Вони виступали проти використання в економічному аналізі методів наукової абстракції і говорили про те, що головне – це збір та обробка реальних фактів з економічного розвитку без будь-яких їх теоретичних узагальнень.

6.7.2. Нова історична школа в Німеччині в кінці XIX ст.

В кінці XIX ст. в Німеччині виникає так звана "нова історична школа", її представниками були Т.Шмоллер (1838 - 1917) та Л.Брентано (1844 -1931).

Представники цієї школи також займалися аналізом історії розвитку народного господарства Німеччини. Так, Шмоллер виділяв у цій історії три періоди:

- період домашнього господарства;
- період роботи ремісників на замовлення;
- період роботи на невідомий ринок.

В основу такої періодизації була покладена "відстань" між виробником продукції та її споживачем.

В першому періоді така відстань дорівнює 0, тобто виробник і споживач - це була одна і та ж людина.

В другому періоді між виробником та споживачем виникає певна відстань, але все ж вони пов'язані один з одним отриманими замовленнями.

В третьому періоді виникає повний розрив цих зв'язків, виробник працює на невідомий ринок, що ускладнює економічну ситуацію в країні. В третьому періоді дуже важлива роль належить державі, яка повинна втручатися в хід економічного розвитку і регулювати економічні процеси.

До економічних функцій держави, з позицій нової історичної школи, належать:

- 1) регулювання відносин між робітниками та підприємцями;
- 2) націоналізація найбільш життєво необхідних галузей виробництва;
- 3) захист інтересів країни на світовому ринку, проведення політики протекціонізму;
- 4) забезпечення соціального захисту бідних людей, безробітних, непрацездатного населення.

В результаті реалізації цих функцій в Німеччині формується змішана економіка, яка поєднує в собі ринкову систему з елементами державного регулювання.

В системі змішаної економіки існує декілька секторів господарювання:

- приватно-підприємницьке господарство;
- кооперативне господарство;
- державний сектор економіки;
- тільки товарне виробництво. Багатоукладність економіки робить її стійкою і прогресивною.

Ідеї нової історичної школи мали великий вплив на економічний розвиток Німеччини і формування в ній системи соціального ринкового господарства.

6.8. Критично-утопічний соціалізм у Франції. Концепції А. Сен-Сімона та Ш. Фур'є

Одним з найвидатніших представників утопічного соціалізму у Франції був Клод Анрі Сен-Сімон де Рувруа (1760-1825), син багатого аристократа, який віддав своє багатство боротьбі за краще життя працівників.

Його відомі праці: "Катехізис індустріалів" (1824) та "Нове християнство" (1825).

Основні ідеї А. Сен-Сімона

1. Він вважав, що на зміну капіталізму обов'язково прийде новий, більш прогресивний суспільний устрій. Щоб прийти до нового суспільства, необхідно займатись просвітницькою діяльністю серед населення.

2. Новим суспільним ладом буде суспільство "індустріалів", яке спочатку буде складатися з двох класів – класу трудівників-індустріалів та класу великих власників. Але поступово, внаслідок процвітання індустріалів, які будуть чесно заробляти свої доходи, клас великих власників буде відмирати.

3. В основі функціонування нового суспільства буде лежати принцип "праця всіх заради всіх" і тому не буде ніякої експлуатації і конкуренції. Майбутнє суспільство буде являти собою величезну майстерню, де всі будуть чесно працювати, і в якому не буде ні армії, ні поліції, ні чиновників.

Ідеї утопічного соціалізму у Франції розвивав ще один великий "мрійник" – Шарль Фур'є (1722-1837). Його основна праця "Новий господарчий та соціетарний світ" (1829).

У своїх працях Ш. Фур'є вважає капіталізм перехідною системою, на зміну якій обов'язково прийде нове суспільство. Для доведення цього Фур'є складає таблицю історії розвитку людства, в якій виділяє 32 періоди. Капіталізм - це лише один з таких періодів, а не вічний суспільний лад.

Ш.Фур'є проводить гостру критику капіталістичної системи і називає капіталізм "світом навиворіт", де в погоні за багатством лікар мріє, щоб люди частіше хворіли; юрист мріє, щоб вони вбивали одне одного; архітектор бажає війн та землетрусів, які принесуть йому багато роботи і багато прибутку.

Фур'є відзначає такі недоліки капіталізму, як:

- конкуренція, яка веде до хаосу у виробництві, до банкрутств та безробіття;
- розвиток торгівлі, який призводить до грабування та обману людей;
- негативне ставлення трудівників до праці, як до прокляття, яке забирає в них сили та здоров'я.

Аналізуючи надто низький рівень життя більшості населення, Фур'є пише, що бідняків довели до стану безправних тварин, які повинні багато і мовчки працювати.

Фур'є вважає, що в існуючій системі порядна людина жити не може, в ній розцвітає лише безкультурний, нахабний та безсоромний і тому Фур'є проводить різку критику політики, моралі та культури суспільства.

Майбутнє суспільство, про яке мріє Шарль Фур'є, це суспільство, яке буде складатися із великих комун (фаланг), головною сферою діяльності яких буде сільське господарство.

Між членами фаланг буде йти змагання за найкращу, найпродуктивнішу працю. Праця буде для людей насолодою. Всередині фаланг буде розподіл праці, а винагорода фалангістів буде залежати від кількості та якості праці людей, кількості внесених кожним у комуну засобів виробництва, а також від міри таланту людей.

Три особливості англійського утопічного соціалізму

На відміну від французьких однодумців, погляди англійських соціалістів-утопістів мають такі суттєві особливості:

1) вони повністю заперечували можливість існування в майбутньому суспільстві приватної власності в будь-якій з її форм;

2) праці англійських утопістів носили більш реалістичний характер, були прив'язані до реальної економічної практики і були позбавлені релігійного фанатизму французів.

Найвидатнішим представником англійського утопічного соціалізму був Роберт Оуен (1771-1858).

Р. Оуен не лише мріяв про майбутнє суспільство, але й намагався реалізувати свої мрії. Як власник фабрики, він ввів на ній нову систему організації заробітної плати, яка привела до збільшення продуктивності праці. Але цього йому здалось замало і тому він продав свою власність в Англії і створив у США комуну "Нова гармонія", в якій намагався реалізувати свої ідеї. Але комунa збанкрутувала, демонструючи тим самим нереальність утопічних ідей.

У своїх працях та виступах Р.Оуен проводить різку критику існуючого ладу як несправедливого. Він поділяє ідеї Д. Рікардо про працю як основне джерело багатства. Тому

всі люди в країні повинні працювати і тоді суспільство буде економічно розвиненим.

Р. Оуен виступає проти класового поділу суспільства. Він вважає, що всі люди повинні бути рівними між собою. Для забезпечення такої рівності Оуен пропонує ліквідувати гроші, як суспільне зло, і вимірювати вартість товарів у трудових одиницях; а також ліквідувати всі види приватної власності і створити єдину, суспільну власність.

Оуен вбачає в капіталізмі такі три найгірших явища, як приватна власність, релігія та шлюб з розрахунку. Якщо ліквідувати ці явища, то виграють від цього всі - і підприємці, і робітники.

Оуен вважає, що майбутнє суспільство повинно базуватися на активному використанні системи машин, збільшенні продуктивності праці і її механізації.

6.9. Виникнення і розвиток марксистської економічної теорії

6.9.1. Історичні умови зародження марксизму

Закінчення промислового перевороту в більшості країн Західної Європи привело до формування промисловості як провідної галузі економіки, а також до формування цілої армії робітників.

Повна соціальна незахищеність робітників, їх низький рівень життя, формування робітничої самосвідомості привели до виникнення стихійного робітничого руху. Однак стихійні виступи робітників не давали бажаних результатів. Виникає потреба в науковій теорії, яка б вивчила закони соціально-економічного розвитку суспільства і дослідила можливі шляхи дійсного покращення становища робітничого класу. Цією теорією і став марксизм.

Марксизм – це напрям суспільної думки, який досліджує найбільш загальні закони розвитку природи і суспільства, дію економічних законів, теорію і практику політичної і класової боротьби. Теорія марксизму включає в себе три частини:

- 1) марксистську філософію – теорію діалектичного матеріалізму;
- 2) марксистську економічну теорію;
- 3) теорію наукового соціалізму.

Основна ідея марксизму полягає в тому, щоб довести перехідний характер капіталістичної системи і закономірність формування на її основі нового суспільства, в якому не буде експлуатації та поневолення людини людиною.

Марксистська економічна теорія виступає одним з найглибших, найфундаментальніших економічних досліджень XIX ст., оскільки на базі знання законів діалектичного розвитку та діалектичних протиріч вивчає глибинні закони економічного розвитку суспільства та соціально-економічні наслідки дії цих законів.

Основоположниками марксистської теорії були два відомі в усьому світі німецькі вчені – Карл Маркс (1818-1883) та Фрідріх Енгельс (1820-1895). Їх перу належить величезна кількість наукових праць в галузях філософії, економіки, політології та соціології. Але найбільш відома в усьому світі праця – це "Капітал" К. Маркса.

6.9.2. Структура і основні проблеми чотирьох томів "Капіталу" К. Маркса

"Капітал" К. Маркса – одна з найвідоміших у світі праць в галузі економічного аналізу. Ця книга складається з чотирьох томів:

перший том був виданий в 1867 р. самим автором "Капіталу" – К. Марксом;

другий том був виданий в 1885 р.;

третьої том виданий в 1894 р. Ф. Енгельсом;
четвертий том "Капіталу" був виданий в 1905-1910 рр.
К. Каутським.

Структура і зміст першого тому "Капіталу"

1. Викладення теорії трудової вартості. Маркс аналізує товар та його фактори, двоїстий характер праці, закладеної в товарі, дію закону вартості, виникнення, суть та функції грошей.

2. Аналіз марксистської теорії додаткової вартості. К. Маркс поділяє капітал на постійний (C) та змінний (V). На відміну від А. Сміта та Д. Рікардо він показує, що робітник продає підприємцю не свою працю, а лише здатність до праці, тобто свою робочу силу. Протягом робочого дня робітник створює нову вартість, яка складається з вартості робочої сили (V) та додаткової вартості (M). Тому вартість товару дорівнює вартості використаних у виробництві засобів виробництва (C) та знову створеній вартості ($V + M$)

$$W = C + V + M.$$

Таким чином, Маркс здолав "догму Сміта" і показав, як на основі дії закону вартості йде створення додаткової вартості.

3. В першому томі "Капіталу" К. Маркс також викладає свою теорію накопичення капіталу. Він розуміє під накопиченням процес перетворення додаткової вартості (M) в капітал. Маркс вводить поняття технічної, вартісної та органічної будови капіталу і пояснює виникнення безробіття саме зростанням органічної будови капіталу. Він розглядає такі форми безробіття, як текуче, циклічне та сезонне. В цьому ж розділі Маркс розглядає дію загального закону капіталістичного накопичення.

Структура та зміст другого тому "Капіталу"

1. Другий том "Капіталу" починається з викладення К.Марксом своєї *теорії кругообігу та обігу капіталу*. Маркс розглядає формулу кругообігу капіталу:

Г-Т (засоби праці+предмети праці + робоча сила) .... В .. Т' - Г' ;

де Г – гроші;

Т – товар;

В – виробництво.

і показує, що в процесі кругообігу капітал виступає в трьох функціональних формах: грошовій, продуктивній і товарній. Маркс поділяє капітал на основний та оборотний і аналізує фізичне та моральне зношення основного капіталу.

2. Друга складова частина другого тому "Капіталу" – це *теорія відтворення та реалізації сукупного суспільного продукту*. Маркс розглядає просте і розширене відтворення суспільного виробництва, яке він поділяє на виробництво засобів виробництва та виробництво предметів споживання. Він формулює проблему реалізації і розглядає умови реалізації сукупного продукту.

Структура та зміст третього тому "Капіталу"

Третій том "Капіталу" К. Маркса присвячений аналізу та поясненню конкретних економічних явищ, які виникають на поверхні капіталістичного суспільства.

1. Маркс починає з викладення своєї *теорії витрат виробництва і ціни виробництва*.

Він розглядає внутрішньогалузеву та міжгалузеву конкуренцію між підприємцями і показує, що внаслідок міжгалузевої конкуренції і перетоку капіталу вартість товару набирає форми ціни виробництва, додаткова вартість набирає форми середнього прибутку, а витрати постійного і

змінного капіталу ($C + V$) набирають форми витрат виробництва.

Ціна виробництва = витрати виробництва + середній прибуток.
Норма прибутку = прибуток / авансований капітал • 100%.

2. Теорія торгового капіталу і торгового прибутку

У третьому томі "Капіталу" К.Маркс аналізує також роль в суспільному відтворенні торгового капіталу і розглядає торговий прибуток як частину додаткового продукту промисловості, яку капіталіст віддає торговцю за прискорення приросту реалізації його товарів.

3. Теорія позичкового капіталу та позичкового відсотку

У третьому томі "Капіталу" Маркс аналізує процес функціонування банківської системи. Позичковий капітал надається в позику підприємцям і тому джерелом позичкового відсотка також виступає додаткова вартість, створена в галузях матеріального виробництва.

4. Теорія земельної ренти

Маркс показує, що в сільському господарстві при капіталізмі беруть участь три основних класи: землевласники, капіталісти-орендарі та наймані робітники.

Капіталіст-орендар виплачує земельну ренту землевласнику. Маркс пояснює механізм створення диференціальної та абсолютної земельної ренти, вводить формулу визначення ціни землі.

Четвертий том "Капіталу" К. Маркса присвячений аналізу історії економічної думки. Маркс розглядає економічні ідеї в Стародавній Греції, аналізує теорії меркантилістів, фізіократів, а також представників англійської класичної економічної школи – А. Сміта, У. Петті, Д. Рікардо.

Розділ 7. РИНКОВЕ ГОСПОДАРСТВО КРАЇН ЄВРОПЕЙСЬКОЇ ЦИВІЛІЗАЦІЇ В ПЕРІОД МОНОПОЛІСТИЧНОЇ КОНКУРЕНЦІЇ (друга половина ХІХ - початок ХХ ст.)

7.1. Основний зміст другої науково-технічної революції і її результати

Становлення фабричної промисловості надало технічному прогресу небаченого темпу. Технологічні зрушення тільки останньої третини ХІХ ст. були настільки великі, що деякі вчені навіть пропонують назвати цей період «другою промисловою революцією».

Насамперед відбулася заміна основного виду енергії. Винахід машини для виробництва електричного струму обертанням провідника в магнітному полі (динамомашини В. Сіменса – Німеччина, генератор Т. Едісона – США) вирішило проблему промислової енергетики шляхом індивідуального *електропривода* до того чи іншого агрегату. Тільки електрика, яку можна передавати на будь-які відстані, зумовила розміщення виробництва незалежним від джерела енергії. Величезний виграв також у відмовленні від незграбної трансмісії із шестірень і ременів під стелею цеху, що втрачає багато енергії

Кардинальні зміни в енергетиці включали також появу досконало нових типів теплових машин – парової турбіни (Г. Парсонс – Англія) і двигуна внутрішнього згорання, що працює від енергії вуглеводневого палива (Г. Дизель, Н. Отто, Г. Даймлер – Німеччина), що дозволили механізувати практично всі види транспорту. Універсальне застосування двигуна внутрішнього згорання породило нафтовидобувне і нафтопереробне (на основі крекінг-процесу, тобто термічного розкладання нафти при високому тиску на фракції – бензин та ін.) виробництво і фактично зробило людство його справжнім заручником (поки не буде знайдений вид енергії, здатний замінити енергію нафти). Німецькі хіміки розробили синтетичні способи одержання

барвних, лікарських, парфумерних та інших органічних сполук. Були впроваджені у виробництво високопродуктивні способи одержання сірчаної кислоти і соди – основних вихідних матеріалів неорганічної хімії.

Склалися нові способи виробництва сталі. Винайдені у Франції сталеплавильні процеси А. Бессемера (конвертер при сильному дутті) і П. та Е. Мартенів (мартенівська піч) були доповнені процесом знефосфорування металу (Г. Томас – Франція). Ці методи лягли в основу сталеливарного виробництва ХХ ст. Серйозному удосконалюванню піддалася конструкція ряду металообробних агрегатів.

Технологічна база легкої, поліграфічної та інших галузей була поповнена автоматичним ткацьким верстатом, взуттєвими автоматами, автоматом для виробництва пляшок, механічним складальним верстатом і т.д. Нова технічна база змінила систему транспорту. На зламі століть світовий тоннаж парового флоту вже перевищив світовий тоннаж вітрильного. Різко збільшилася світова залізнична мережа, з'явився електричний (ліфт, трамвай, метро), безрейковий (на базі двигуна внутрішнього згорання) і трубопровідний транспорт. Епохальним досягненням стало народження повітряного транспорту на основі літальних апаратів: легших (дирижаблів) і особливо важчих повітря (аеропланів, брати Райт – США).

Цей приблизний і далеко не повний перелік показує, що технічна думка на зламі століть розвивалася куди більш інтенсивно, ніж за майже століття промислового перевороту. Якщо в першій половині ХІХ ст. винаходи обчислювалися десятками, то на зламі століть – багатьма тисячами (тільки Едісон запатентував більше 1000 винаходів).

Особливо важливо, що в технічному прогресі особисту участь почала брати наука – у тому числі фундаментальна. У світі виникла вища технічна освіта. Перші вузи з'явилися в 70-х рр. у Німеччині (Берлін, Дрезден, Мюнхен та ін.), США (університет Дж. Гопкінса в Балтіморі), Японії й інших країнах. Прогрес техніки набув значення науково-технічного прогресу.

Технологічні зрушення привели до серйозних змін галузевої структури машинної індустрії. Крім нафтової, виник цілий ряд нових галузей промисловості: електротехнічна, хімічна. Дуже динамічно почала розвиватися і нова галузь машинобудування – виробництво автомобілів. Перший американський автомобіль був сконструйований Г. Фордом у 1892 р., а до початку нового століття фордівський автозавод випускав уже більш 4 тис. автомашин у рік. Структура чорної металургії змінилася у бік різкого підвищення питомої ваги сталі. Якщо випуск чавуну в п'ятьох досліджуваних нами капіталістичних країнах за 1870-1913 рр. сумарно зріс приблизно втриє (з 10,3 до 29,4 млн т), то випуск сталі – у 23 рази (з 2,98 до 68,65 млн т).

Вершки технічного прогресу, як завжди, зняв військово-промисловий комплекс. Військове виробництво включило в себе досягнення металургії, моторобудування, електротехніки, точного приладобудування, хімічної технології та ін. Фабрично-заводська індустрія насамперед замінила гладкоствольну рушницю на нарізну, оснащену затвором і магазином гвинтівку, дерев'яні вітрильні судна на металеві пароплави, а незабаром і на броньовані турбоходи, побудувала скорострільні пушки, що стріляють більш ніж на 10 км, створила і застосувала бездимний порох і т.д. і т.п. Наприкінці ХІХ ст. почалася поступова автоматизація стрілецької зброї – з'явився кулемет (1883 р., США). Якщо скорострільність гвинтівки (5 прицільних пострілів у хвилину) принаймні у п'ятеро перевищувала можливості рушниці, що заряджається з дулової сторони, то скорострільність кулемета перевищила його в тисячі разів. Зрозуміло, що кулемет швидко завоював панування на полі бою. Наступ піхоти став неможливим без попереднього вогневого, хімічного чи морального придушення кулеметних точок супротивника. Поразки Росії в Кримській (1853 - 1855), а потім у Японській (1904 - 1905) і Першій світовій (1914 - 1918) війнах насамперед були пов'язані: у першому випадку – з відсутністю нарізної зброї і парового флоту, у другому –

недостатньою кількістю кулеметів, у третьому – артилерії великих калібрів.

Науково-технічний прогрес кінця XIX – початку XX ст. створював можливості нового укрупнення виробництва. Так, заміна громіздкої трансмісії індивідуальним електроприводом знімала обмеження площі цеху. Але великі виробництва вимагали і великих капіталів, а це викликало об'єднання засобів окремих підприємців і залучення вільних капіталів в акціонерні товариства. Частка будь-якої людини в тому чи іншому виробництві (у вигляді акцій) стала, таким чином, предметом купівлі-продажу на ринку цінних паперів. З'явилася можливість децентралізації господарських, особливо інвестиційних рішень. З іншого боку, створювалася принципова можливість укрупнення і концентрації капіталу до рівня монополії на виробництво яких-небудь товарів і, як наслідок, устанавлення монопольних цін на них.

Результати другої НТР:

1) якщо промисловий переворот XVIII-XIX ст. привів до становлення машинної індустрії і зміни соціальної структури суспільства (формування нових класів – буржуазії і промислового пролетаріату) і утвердження панування буржуазії, то друга НТР, не торкнувшись типу виробництва і соціально-економічної структури суспільства, принципово змінила техніку і технологію виробництва, провела реконструкцію машинної індустрії, перетворила науку в безпосередню продуктивну силу, тому її називають не промисловою революцією, а науково-технічною;

2) НТР привела до появи багатьох нових галузей виробництва: електротехнічна, хімічна, нафтовидобувна, нафтопереробна, автомобільна промисловість, літакобудування й ін;

3) відбувалася диверсифікованість не тільки галузей, але й підгалузей;

4) бурхливий розвиток нових галузей машинобудування викликав зміну структури чорної металургії – підвищився

попит на сталь і темпи її виплавки значно перевершили приріст виробництва чавуну;

5) змінилася структура світового промислового виробництва: істотно підвищилася питома вага галузей групи «А» (вироблення засобів виробництва) у порівнянні з галузями групи «Б» (виробництво предметів споживання). Це привело до концентрації виробництва й укрупнення підприємств, що у свою чергу потребувало об'єднання приватних капіталів і появи акціонерної власності, з одного боку, і утворення монополій, як в галузі виробництва, так і в галузі капіталів, з іншого.

7.2. Монополізація економіки

Поява величезної кількості капіталістичних підприємств у всіх галузях промисловості породила велику анархію. Особливу роль відігравали приватні залізниці, що за допомогою підвищення чи зниження тарифу, а також зміни дислокації залізничної мережі дуже серйозно впливали на виробництво. Досить було підвести залізницю до найбільшого містечка, щоб воно одержало економічне значення, чи підвищити тариф, щоб вивести з ладу будь-яке промислове підприємство. У цих умовах підприємства почали групуватися проти конкурентів, залучаючи до угоди залізниці, а потім банки для фінансування проведених заходів. Поступово угоди почали охоплювати цілі галузі і промислові райони. Так виникли промислові монополії.

Однією з перших монополій став нафтовий трест «Стандарт ойл», створений у 1872 р. у США Дж. Рокфеллером на основі угоди із залізницями декількох нафтових компаній, що об'єдналися, щодо тарифів на перевезення нафти. Справа відбувалася в період великого спаду виробництва. Тому Рокфеллерові без зусиль удалося скупити велику частину виробничих потужностей американської нафтопереробної промисловості. Коли трест «Стандарт ойл» почав поглинання інших підприємств, на

його частку припадало не більш 10-20%, а через кілька років – уже 90% тоді ще дуже нескладної нафтопереробки (на гас для освітлення) у країні. Подібні явища відбувалися й у деяких інших галузях: однорідні підприємства чи компанії найчастіше під погрозою банкрутства чи натиском найсильнішого серед них об'єднувалися в трести, втрачаючи виробничу, комерційну, часто і юридичну самостійність, – усе це зосереджувалося в правлінні тресту чи головної компанії.

У ряді випадків підприємства однієї галузі, зберігаючи юридичну і виробничу самостійність, укладали угоду – картель, що регулює обсяг виробництва, збут продукції, наймання робочої сили та ін. В інших випадках підприємства втрачали тільки комерційну самостійність: утворювалася єдина постачальницька і збутова контора (синдикат), що регулювала закупівлі сировини і збут готової продукції (такий тип монополій превалював у Росії). Нарешті, виникли, якщо так можна сказати, монополії монополій у вигляді концернів, що поєднували під єдиним контролем компанії різних галузей виробництва, торгівлі, банки та ін. У концернах виступав зрощений промислово-торгово-банківський капітал, що одержав назву фінансового.

За допомогою монополій підприємства прагнули якимось регулювати виробниче і комерційне життя в дуже складних умовах ринкової конкуренції. Тому монополістичні об'єднання на зламі XIX і XX ст. за допомогою погоджених цін на сировину, готову продукцію і робочу силу установили в тому чи іншому ступені комерційний контроль над рядом виробництв у головних капіталістичних країнах. Але це поставило під загрозу саму конкуренцію як основу господарського життя, і держава змушена було втрутитися, обмеживши процес монополізації економіки певними рамками (антитрестівське законодавство). Таким чином, економічна роль держави різко зросла, що дає підставу говорити про державно-монополістичний капіталізм як певний тип економічного розвитку ряду країн.

Монополістичні процеси неминуче повинні були виникнути і виникли в масштабі світового ринку: угоди між міжнаціональними монополіями і навіть наднаціональними компаніями. Спостерігаючи швидке зростання монополій, деякі вчені пророкували неминучу тотальну монополізацію ринкового господарства і повну загибель малого і середнього бізнесу в ХХ ст. Однак цього не сталося, оскільки мале і середнє виробництво й обмін можуть цілком співіснувати з найбільшими корпораціям: вони незамінні в справі задоволення щоденних нагальних потреб людини.

Рух економіки різко змінив свій темп. Наприкінці ХІХ – початку ХХ ст. найбільш високі темпи економічного розвитку показали молоді капіталістичні держави – США і Німеччина, що вийшли відповідно на перше і друге місця у світі за рівнем розвитку виробництва та залишили позаду Англію і Францію (див. табл. 1.1).

Таблиця 7.1

Питома вага ряду країн у світовому промисловому виробництві, %

Країна	1860	1870	1890	1900	1910
<i>Англія</i>	36	32	28	22	18
<i>Франція</i>	12	10	29	8	7
<i>Німеччина</i>	16	13	13	14	16
<i>США</i>	17	23	28	31	31

На зламі століть центр світової економіки перемістився з Європи в Північну Америку.

7.3. Висування США і Німеччини у провідні країни світу

Наприкінці ХІХ – початку ХХ ст. база швидкого індустріального росту США (забезпечення повної свободи економічної діяльності в результаті громадянської війни, великі сировинні ресурси, відсутність морально зношеного

устаткування та ін.) була доповнена величезним припливом робочої сили. Аграрне перенаселення, війни, єврейські погроми – усе це викликало посилений приплив іммігрантів з Європи. В Америку на зламі століть переселилися мільйони людей не тільки найбідніших, але й найенергійніших, наполегливих, вольових, що не бояться ніякої праці. За XIX ст. населення Європи збільшилося більш ніж у два рази, а США – у 14 разів.

Захист американської промисловості від конкуренції імпортованих товарів високими митними тарифами (наприкінці XIX ст. середній їх рівень досягав 75% вартості ввозу) сполучався з повною свободою імпорту іноземного капіталу, що склав значну частину американських промислових інвестицій.

Перед Першою світовою війною 2/3 валового національного продукту США належали промисловості і будівництву (в основному залізничному). До XX ст. уже були побудовані чотири трансконтинентальні залізничні лінії. Зрушення в самій структурі промислового виробництва насамперед проявилися в більш високих темпах розвитку важкої промисловості. На початку XX ст. в Америці – вперше в історії світового економічного розвитку – було досягнуте перевищення питомої ваги важкої промисловості в загальній промисловій продукції (інші країни досягли цього тільки перед Другою світовою війною). Але і структура важкої промисловості змінилася досить серйозно – з'явилися і почали швидко розвиватися викликані до життя науково-технічним прогресом нові галузі – нафтова, автомобільна, алюмінієва, гумова, електротехнічна та ін. Особливу відігравали дві перші. З поширенням електрики освітлювальна функція гасу дуже істотно скоротилася, однак попит на нафтопродукти зростав: зростаючі потреби в бензині з лишком компенсували занепад виробництва гасу. Причина полягала у швидкому рості автомобілебудування: у 1902 р., коли на американських дорогах ходило тільки 23 тис. автомобілів, то продаж бензину склав усього близько 6 млн барелей (1 барель –

0,11 т), а в 1912 р., коли американський автопарк перевищив 1 млн машин, попит на бензин склав 20,3 млн барелей; ще через 2 роки бензину в країні було продано більше, ніж гасу. Автомобіль, як ніякий інший технічний пристрій, змінив не тільки життя американського населення, зробивши його винятково мобільним, але і вирішальним чином вплинув на структуру промисловості, закріпивши за нафтопереробкою (інфраструктурою автопарку) провідне місце (незалежно від того, де добувається і звідки надходить сира нафта).

Перед Першою світовою війною потужність американських електростанцій складала більш 5 млн кВт, а англійських, німецьких і французьких разом узятих – близько 3 млн кВт. На кожного американського робітника в цей час припадало в 4,5 рази більше механічної енергії, ніж на одного англійського.

Розвиток масового серійного виробництва в американській промисловості привів до появи сучасних методів раціональної організації виробництва, насамперед – потокового методу – виробництво рухається від сировини до готового виробу, ніде не повертаючись назад. При цьому особливу роль відіграє складання вузлів і агрегатів на конвеєрі (перше застосування конвеєра на автозаводі Форда в 1913 р. дало разючі результати: складання магнето автомобільного мотора зайняло всього 5 хв замість 20).

Найбільш типовою формою монополізації в США стало трестування підприємств, що приносить відчутні вигоди. Так, завдяки монопольному становищу в нафтовій промисловості доходи «Стандарт Ойл» збільшилися за перші 20 років існування з 8 до 57,5 млн дол. У 80-90 рр. з'явилися найбільші трести в текстильній, електротехнічній, свинцевій, шкіряній, гумовій, цукровій, тютюновій та інших галузях промисловості, на транспорті і зв'язку. Особливо важливим об'єднанням став створений Дж. Морганом у 1901 р. «Сталевий трест», що монополізував 43% виробництва чавуну і 66% виробництва сталі в США. На початку ХХ ст. у США нараховувалося більше 800 трестів,

що об'єднали понад 5 тис. підприємств з капіталом понад 7 млрд дол.

У країні виникли подібні до феодальних спадкоємні династії королів нафти, сталі, електрики, залізниць і т.д. (найвідоміші – Моргани, Рокфеллери, Вандербільди, Дюпони). Найбільше значення одержали дві фінансово-промислові групи: Моргана і Рокфеллера. Перша, сформована методом банківських інвестицій у промисловість, контролювала «Сталевий трест», «Дженерал Електрик», об'єднання сільгоспмашинобудування «Інтернейшнл Харвестер», «Американську телефонну і телеграфну компанію» і т.д.

Група Рокфеллера склалася навколо найбільшої промислової монополії – нафтового тресту «Стандарт Ойл». У 90-х рр. у групі Рокфеллера організували свій банк для перекачування капіталів з нафтової в об'єднання гірничодобувної, електротехнічної, газової та інших галузей, що знаходяться під рокфеллерівським контролем.

Монополізація економіки в США набула найбільш закінчених форм. Але тут найсильніше проявилися й антимонопольні тенденції, оскільки об'єднання явно загрожували скувати дрібних і середніх підприємців, заморозивши господарське життя в країні (деяким економістам того часу здавалося, що дрібний і середній бізнес уже приречений на загибель). За прийнятим Конгресом США законом (1890 р.), будь-яке об'єднання у формі тресту чи іншій формі, спрямоване на обмеження виробництва і торгівлі, було незаконним. Монополії, природно, чинили шалений опір, нерідко судовим переслідуванням замість трестів піддавалися робітничі об'єднання – профспілки. Проте ряд особливо великих монополій, у тому числі «Стандарт Ойл» змушені були розділитися на багато дрібних об'єднань.

Найважливішим фактором господарського піднесення Німеччини стало завершення державного об'єднання всієї країни шляхом утворення Німецької імперії під егідою Пруссії. Замість феодально-роздробленої країни виникла

велика держава з більш ніж 40-мільйонним населенням. Цьому передувала перемога у франко-пруській війні 1870 р. і наступне пограбування Франції: анексія Ельзасу і Лотарингії – великого залізорудного басейну, а також контрибуція в 5 млрд франків. З'єднання залізної руди Ельзасу і Лотарингії з вугіллям Рейнської області дозволило створити потужну паливно-металургійну базу німецької промисловості, а французькі мільярди стали важливим джерелом інвестицій у промисловість. Нові підприємства почали рости, як гриби: у 1871 - 1873 рр. створено 328 нових акціонерних товариств із загальним капіталом більше 2,7 млрд марок. Німецькі промислові підприємства 70-х рр. виникали на базі новітньої *техніки* того часу. Німецька інженерія поступалась тільки американській.

Чималу роль відігравали державні замовлення на озброєння. До зростання важкої промисловості вело й інтенсивне залізничне будівництво (довжина залізничної мережі за 1870 - 1910 рр. збільшилася більш ніж у 33 рази).

В останній третині XIX ст. промисловість почала відігравати основну роль в економічній системі країни. На початку XX ст. там працювало вже 43% населення на відміну від 29% – у сільському господарстві. У 60 - 70-х рр. Німеччина обігнала по виробництву промислової продукції Францію, а на початку XX ст. й Англію. Технічний рівень німецької нової промисловості був вище англійської старої. Німецька індустрія майже не знала проблеми технічного переозброєння – відразу створювалася на новітній на той час технічній базі: електромотора, дизеля, парової турбіни, електропередачі на відстань, томасівського методу сталеваріння (замість англійського пудлінгування), виробництва азоту з повітря і т.д. Німецькі фірми напередодні Першої світової війни стали основними постачальниками динамомашин, трамваїв, електроламп та інших електротоварів, а також анілінових фарб у Європі.

Значно повільніше, ніж важка індустрія, розвивалася легка і харчова промисловість. У цих галузях Німеччина відставала не тільки від США й Англії, але за деякими

видами продукції і від Франції, – в основному в силу меншого платоспроможного попиту на внутрішньому ринку (на відміну від Франції, Німеччину туристи відвідували мало).

У Німеччині процес монополізації відбувався в основному не на базі трестів, як в Америці, а на базі картелів і синдикатів – угод між фірмами про ціни на продукцію, ринки, джерела сировини і т.д. Перед Першою світовою війною в німецькому господарстві діяло близько 600 монопольних організацій. Великі монополії склалися у вугільній (Рейнсько-Вестфальський вугільний синдикат, що контролював 50% німецького вуглевидобутку), хімічній (тут були створені навіть концерни – багатогалузеві монополії, у тому числі всесвітньовідома «Фарбеніндустрі»), електротехнічній промисловості (два знаменитих концерни – АЗГ і «Сімменс»), суднобудуванні (Північно-німецький Ллойд і Гамбурзько-Американська компанія) і т.д. Хоча в Німеччині діяли головним чином картелі, у бізнесі верховодили не більш 300 магнатів капіталу. Перед Першою світовою війною керівництво шести найбільших берлінських банків було представлено в 750 компаніях. Німецькі монополії стали найбільшою й організованою економічною силою в Європі. Однак, перевершуючи англійських і французьких (а де в чому навіть американських) капіталістів щодо організації, німецький фінансовий капітал значно поступався їм у політичних відносинах. В Англії і Франції буржуазія керувала повновладно і *безпосередньо*, а в Німеччині першість була за феодалами і монархією. Німецький капітал мав військово-феодальний відтінок. Якщо у внутрішній політиці між буржуазією і юнкерами існували протиріччя, то у сфері зовнішньої політики їхні інтереси збігалися цілком. А зовнішній ринок мав особливе значення для німецьких монополій, головна турбота яких полягала в забезпеченні закордонного збуту промтоварів.

Обсяг німецької зовнішньої торгівлі за 1870-1913 рр. збільшився приблизно в три рази. Вартість готових товарів

складала понад 70% німецького експорту; німецькі вироби – 50% світового вивозу електротоварів. Разом з тим структура німецької зовнішньої торгівлі показувала й основну слабкість економіки країни – її залежність від сировинного і продовольчого імпорту: вартість ввозу за рахунок сировини і продовольства перед Першою світовою війною перевищувала вартість експорту більш ніж на 600 млн марок. Порівняно невеликі німецькі колонії не могли покрити сировинний дефіцит. Тому усе більшого значення набували для німецького капіталізму російські й українські простори – як джерело сільгосппродукції і ринок промтоварів. Складна зовнішньоторговельна ситуація ще більше підвищувала агресивність німецьких монополій, зміцнювала їхній блок з юнкерським мілітаризмом і монархією. Військові замовлення держави були для капіталістів справжнім золотим дном. У перше десятиліття ХХ ст. німецькі військові витрати склали 12,5 млрд марок.

Високі доходи дозволили німецькій буржуазії істотно підняти заробітну плату кваліфікованих робітників (приблизно 5 млн чоловік). На початку ХХ ст. середня річна зарплата кваліфікованого німецького робітника (приблизно 1800 марок) складала 53% річного доходу невеликого підприємця (2-5 найманих робітників) і 45% доходу середнього чиновника, а зарплата робітників контрольного апарата на виробництві («робоча аристократія») була меншою за дохід дрібного підприємця і середнього чиновника усього на 25 - 30%. Таким чином, на початку ХХ ст. німецькі кваліфіковані робітники не були класовими супротивниками німецького капіталу. Те ж саме можна сказати про кваліфікованих робітників Англії і США, що перевершували німецьких робітників по величині зарплати. До початку ХХ ст. Захід за рахунок швидкого розвитку виробництва помітно розбагатів, тому робоча сила подорожчала. Дана обставина не могла не вплинути на теоретичні пошуки послідовників Маркса. У результаті найбільш радикальними російськими марксистами була створена теорія революційного прориву капіталістичної

системи не в найрозвинутіших країнах, як вважали основоположники марксизму, а в найслабшій ланці цього ланцюга – Росії. На відміну від західних країн робоча сила в Росії ще залишалася дешевою.

7.4. Фактори промислового відставання Англії

Якщо в 1870 р. Англія виробляла приблизно половину трьох головних на тодішньому світовому ринку видів промислової продукції – вугілля, чавуну і бавовняних тканин, то в 1913 р. вона давала тільки 22% світового вуглевидобутку, виплавляла 13% світового чавуну, використовувала 23% світової бавовни. Тут позначилася застаріла – фізично і морально – виробнича база англійської індустрії. Упровадження нової техніки – справа винятково складна і дорога – і проблема подальшого економічного розвитку Англії набула характеру вибору: вкладати капітал у країні чи вивозити його в колонії, де вартість робочої сили нижче, отже, прибутки вищі. Англійські капіталісти пішли по другому шляху: вивіз капіталів збільшувався, а темпи зростання англійської промисловості усе більше знижувалися. До того ж доставка із заморських країн промислової сировини (руд кольорових металів, каучуку, нафти і т.д. також вела до відтоку капіталу з країни. І світова торгова політика змінилася: усе більше країн почало відходити від політики вільної торгівлі і поверталось до протекціонізму, охороняючи свою промисловість від конкуренції англійських товарів.

Структурні зміни в англійській промисловості відбувалися дуже повільно. Найбільш високими темпами розвивалися нові для Англії галузі важкої промисловості — сталеливарна, електротехнічна, хімічна, обганяючи традиційні виробництва. Наприклад, за 1870 - 1913 рр. виробництво чавуну збільшилось в 1,7 раза, у той час як виплавка сталі в 38 (але в США і Німеччині виплавка сталі вже зрівнялася з чавуном, а в Англії це виробництво ще значно поступалося). Перед Першою світовою війною

сумарна потужність електростанцій в Англії складала приблизно 900 тис. кВт. – у 2,5 рази менше, ніж у Німеччині і майже в 10 разів менше, ніж у США. Єдиною традиційною галуззю важкої промисловості, що і переозброювалася, і показувала стійкі темпи зростання, було суднобудування.

Ступінь концентрації виробництва і капіталу в Англії, де збереглася велика кількість середніх і дрібних застарілих підприємств, був значно нижчим, ніж у США і Німеччині.

Зовсім інша картина була у сфері кредиту. Перед Першою світовою війною 27 великим банкам Англії належало близько 86% усіх вкладів країни. Однак зрощування банків з індустріальними монополіями не набуло в Англії такого усеосяжного характеру, як це було в Німеччині і США. Британський капіталізм базувався на колоніальній імперії. Англійські колонії (до початку ХХ ст. вони за розмірами у 100 разів перевищували територію метрополії) компенсували британському капіталу недоліки промислового розвитку. За вивозом капіталу Англія залишила далеко позаду Америку і Німеччину. До Першої світової війни сума капіталів, що вивозяться з Англії, складала приблизно третю частину загальної вартості експорту. До 3/4 експорту капіталу йшло в Британську імперію і слаборозвинені країни Латинської Америки (близько 20% – у США, 6% – у країни Європи).

Доходи від закордонних інвестицій у заокеанські рудники, порти, дороги, плантації з лишком відшкодували втрату світової промислової гегемонії. В останній третині ХІХ ст. національний дохід Англії зріс у 3 рази, а доходи від вкладень за кордоном – у 9 разів! І хоча через великий сировинний і продовольчий імпорту зовнішньоторговельний баланс Англії постійно носив пасивний характер, але платіжний баланс, що включає усі види розрахунків з іншими країнами, незмінно був активним, завдяки зростаючим «невидимим доходам» (відсотки на капітал, вкладений за кордоном, посередницькі торгові і банківські операції, фрахт, страхування морської торгівлі і т.д.). У 1913 р. сальдо торгового балансу склало мінус 159 млн ф.ст.,

доходи від послуг – плюс 125 млн ф.ст., від закордонних інвестицій – плюс 187 млн ф.ст. Таким чином, негативне зовнішньоторговельне сальдо легко перекривалося. Англійські банки, відділення яких були розкидані по всьому світу, розгорнули велику активність щодо кредитування світової торгівлі.

Перехід від світової промислової гегемонії до гегемонії в межах Британської імперії, від прямої торгівлі промтоварами до торгового кредиту – усе це приносило прибуток, але фактично підсилювало застій англійської економіки. За рахунок скорочення верстви активних капіталістів в Англії збільшувалися верстви рантьє. Напередодні Першої світової війни доходи рантьє набагато перевищували доходи експортерів товарів.

Готуючись до неминучої сутички з Німеччиною, Англія на початку ХХ ст. почала здійснювати величезну програму військово-морського будівництва (за принципом: два кораблі на кожен новий німецький), на що йшло до половини видаткової частини держбюджету.

7.5. Економічне відставання Франції та економічний розвиток Японії

Для Франції на зламі ХІХ і ХХ ст. німецькі й американські темпи промислового розвитку були недосяжними – позначалася вузькість сировинної бази. У 1913 р. Франція добувала лише 2/3 необхідного їй вугілля, а дороге імпортне вугілля вело до підвищення вартості французьких фабрикатів і відповідно зниження їхньої конкурентоспроможності. Низький промисловий потенціал визначався також застарілою технологічною сферою. Тут повторилася в основних рисах англійська історія: фізично і морально зношене устаткування, що стало до ладу у 50-60 рр., вимагало заміни, а для цього були потрібні відповідні інвестиції, а вони не були зроблені. Тут відіграли роль:

- *по-перше*, економічний збиток, нанесений національною катастрофою – поразкою Франції у війні з Пруссією 1870 р. (загальна сума склала 16 млрд франків, у тому числі 5 млрд контрибуції). Дуже важко відбилася на стані французької економіки анексія Німеччиною дуже розвинутих економічних областей – Ельзасу й особливо Лотарингії з її великими запасами залізної руди. Лотаринзький басейн став залізорудною базою німецької металургії, а Франція почала ввозити залізну руду чи готовий метал. Таким чином, війна з Пруссією помітно загальмувала розвиток французької важкої промисловості;

- *по-друге*, як відзначалося вище, французька буржуазія явно віддавала перевагу банківській діяльності перед промисловою. Наприкінці XIX – початку XX ст. лихварські риси французького капіталізму проступили ще більш різко. Позики іноземним державам давали французьким банкірам гарантований дохід, не пов'язаний із промисловим ризиком, відволікаючи в той же час величезні кошти від вітчизняної індустрії. Характерно, що після війни з Пруссією французький капітал був занепокоєний насамперед відновленням не економіки своєї країни, а своїх закордонних вкладень. Для виплати контрибуції довелося в 1871 - 1873 рр. скоротити суму закордонних капіталів Франції з 10 до 7 млрд франків. Але вже в 1875 р. закордонні вкладення склали 9 млрд франків, тобто майже досягли довоєнного рівня. Лихварська політика французьких капіталістів мала могутню опору в особі сугубо раціональної ментальності французів, що віддають перевагу гарантованому, нехай невеликому, доходу, але без економічного ризику.

За 1870 - 1913 рр. обсяг американської промислової продукції збільшився в 13 разів, німецької – майже в 7 разів, а французької – усього в 3 рази. До 80-х рр. XIX ст. Франція пересунулася з другого місця у світовому промисловому виробництві на четверте – після США, Англії і Німеччини, утративши своє колишнє індустріальне значення. Наприкінці XIX – початку XX ст. по суті не вдалося

перебороти аграрно-індустріальну структуру французької економіки. З 16 млн чоловік самодіяльного населення в промисловості було зайнято усього близько 2 млн, у сільському господарстві – більш 5 млн, торгівлі – більш 4 млн чоловік. Сільськогосподарська продукція за вартістю перевищувала промислову. Відсталою була і структура самої промисловості, де як і раніше значне місце займало виробництво вишуканих засобів споживання. На світовому ринку найбільш ходовими видами французької промислової продукції залишалися предмети розкоші, виробництво яких не вимагало ні величезних інвестицій, ні нової техніки, ні економічного ризику. Деякий стрибок, зроблений французькою важкою промисловістю на початку ХХ ст., пов'язаний з підготовкою військового реваншу. Однак напередодні Першої світової війни за виправкою сталі – головного військового металу – Франція поступалася Німеччині в 4 рази, а США – майже в 7 разів. На зламі ХІХ - ХХ ст. в енергетичній базі французької промисловості як і раніше превалювала пара. За сумарною потужністю електростанцій сорокамільйонна Франція незначно перевершувала невелику Швецію. Наприкінці ХІХ ст. вступила в період хронічної кризи провідна галузь французької економіки – сільське господарство. Маючи рідкісну для того часу можливість цілком задовольняти свої потреби в хлібі, Франція за врожайністю сільськогосподарських культур займала всього 11-е місце в Європі. Перевершуючи за посівними площами Німеччину на 280 тис. га, Франція зібрала в 1913 р. зернових на 25 млн квінталів менше. За кількістю худоби на 1 га землі Франція поступалася Німеччині, Англії, Данії, Бельгії та іншим країнам. Слабка продуктивність землеробства в кінцевому рахунку упиралася в панування дрібноселянського виробництва, створеного революцією наприкінці ХVІІІ ст. Власник крихітної парцели не міг застосовувати сільськогосподарські машини і штучні добрива. Французькі сільськогосподарські продукти не витримували конкуренції на зовнішніх ринках з дешевими американськими,

канадськими, аргентинськими продовольчими товарами. Низький рівень розвитку сільського господарства багато в чому зумовлював і вузькість внутрішнього ринку: злиденне французьке селянство змушене було обходитися без багатьох промислових товарів.

Концентрація французької промисловості відбувалася значно повільніше, ніж у США, Німеччині й Англії, але темпи концентрації і централізації банків у Франції були вищими ніж в інших країнах. Показовий ріст капіталу в трьох найбільших банках Франції – «Ліонський кредит», «Національна облікова контора» і «Генеральне товариство»: 1870 р. – 627, 1890 р. – 1510, 1909 р. – 5250 млн франків. Французький фінансовий капітал складався навколо банків, а не промислових монополій. Його головним центром став Французький банк. 200 найбільших акціонерів Французького банку (знамениті 200 сімей) і склали еліту фінансової олігархії країни. Французький банк являв собою унікальний випадок концентрації фінансового капіталу в національному масштабі (у США, наприклад, були два найбільші угруповання – Моргана і Рокфеллера).

До кінця XIX ст. центром інтересів французького фінансового капіталу стала позичково-лихварська діяльність за кордоном. За 1870 - 1913 рр. промислове виробництво у Франції збільшилося приблизно в 3 рази, а експорт французького капіталу – більш ніж у 4 рази. Хоча більше весь капітал вивозила не Франція, а Англія, саме Франція відігравала роль світового лихваря. Англійський капітал представляв головним чином промислові інвестиції, а французький – позики іноземним державам. Перед Першою світовою війною з 104 млрд франків, (стільки коштували французькі цінні папери) всього 9,5 млрд відносилось до французької промисловості і торгівлі, інші являли собою облігації різних вкладень за кордоном. Міжнародне лихварство наклало паразитичний відтінок на все життя країни. У Франції назавжди залишився найбільший прошарок рантьє, що живуть тільки на відсотки

облігацій іноземних позик, без будь-якого промислового і торгового ризику. Лихварство деформувало економіку не тільки Франції, але й країн, що одержували паризькі позики. Напередодні Першої світової війни з 42,5 млрд закордонних вкладень Франції господарське застосування мало всього 10 млрд, на решту грошей головним чином озброювалися майбутні союзники проти Німеччини. 12 млрд позикових франків припадало на Росію, на ці кошти був створений ряд заводів і промислів, Транссиб, київський, пітерський, одеський трамваї. Але вони були достатньо оплачені російською кров'ю – царат придушив революцію 1905 р., а в серпні 1914 р., на самому початку Першої світової війни провів невідготовлений наступ у Східній Пруссії, що закінчився катастрофою, але дозволив відтягнути частину німецьких сил від Парижа. Оскільки відсоток по російських позиках був вище звичайного (до 14% річних проти 2), вони користувалися величезною популярністю у Франції. До 10% населення країни володіли напередодні Першої світової війни російськими облігаціями, для придбання яких тисячі французів продавали свою землю і будівлі...

Хоча Франція в ХІХ – початку ХХ ст. оволоділа великими колоніями в Африці, Південно-Східній Азії, Океанії і створила імперію, що за територією в 17 разів перевищувала метрополію, французький фінансовий капітал, наживаючись в основному на експлуатації країн-боржників, не був зацікавлений у виробничому використанні колоній. Тому колонії в економіці Франції відігравали набагато меншу роль, ніж в економіці Англії. Перед Першою світовою війною в колонії експортувалося всього 13% товарів, що вивозяться Францією, і менш 10% капіталів. З колоній надійшло всього 9,5% французького імпорту. Головні доходи приносило лихварство, і Франція, чий економічний потенціал значно поступався Німеччині, утримувала армію, майже рівну за чисельністю німецькій.

Економічний розвиток Японії

Пізній промисловий переворот у Японії збігся за часом з монополізацією економіки: наплив порівняно дешевого через низьке мито імпорту змушував японських підприємців об'єднуватися. Уже на початку 80-х рр. виникли монопольні об'єднання – Японська паперова і Японська пароплавна компанії. Найбільший успіх випав на частку стародавніх торгово-лихварських компаній – Міцуї і Міцубісі, що за допомогою держави стали першими японськими концернами (до власних банків і торгівлі вони додали куплені недорого в держави підприємства промисловості і транспорту). «Ви можете приїхати в Японію на пароплаві, що належить Міцуї і опалюється вугіллям з шахт Міцуї, висадитися в порту, обладнаному Міцуї, доїхати на трамваї, що належить Міцуї, до готелю, побудованого все тим же Міцуї, і, лежачи на ліжку, купленому в Міцуї, читати видану Міцуї книгу, при світлі лампочки, виготовленої на заводі Мицуи», – писав мандрівник, що відвідав Японію на початку століття.

Створивши новітні монополії, японські капіталісти, однак, залишили багато старих рис японського феодалізму, що не знав кріпацтва і патерналізму, що керував методами так званого заступницького відношення до своїх підданих, що оплачують це заступництво рентою. Подібні відносини були перенесені на промислові підприємства: знижки для працівників у фірмових житлових будинках і магазинах, фірмові школи і навіть вузи. Усе це забезпечувало довічний найм працівників і їхню особливу відданість роботодавцю. Подібним соціальним методам дотепер належить важлива роль у швидкому економічному розвитку Японії. Проте рівень життя трудівників у Японії, 2/3 населення якої проживало з початку ХХ ст. у селі, був значно нижчий, ніж у Європі і Північній Америці. Це визначало вузькість внутрішнього ринку і підштовхувало правлячий буржуазно-поміщицький блок до зовнішньої агресії. Становище погіршувалося убогими природними ресурсами країни, що

не має власних металевих руд і нафти. Не встигнувши утвердитися як капіталістична країна, Японія уже вступила в боротьбу за гегемонію на Далекому Сході і Південно-Східній Азії.

7.6. Маржиналізм. Становлення неокласичної традиції в економічній теорії

7.6.1. Виникнення та основні риси маржиналізму

Школа маржиналізму виникла в кінці XIX ст. і спочатку була представлена в Англії працями С. Джевонса (1835-1882), в Німеччині – Г. Госсена (1810-1858) і австрійськими економістами К. Менгером, Є.Бем-Баверком, Ф.Візером. "Marginal" в перекладі з французької означає "граничний".

Школа маржиналізму – це напрямок економічної думки, який аналізує граничні значення економічних явищ (максимальні або мінімальні), як на рівні окремої фірми, так і національної економіки в цілому.

Основні риси маржиналізму

1. Повна відмова від теорії трудової вартості, її критика, як теорії, яка не дає відповіді на такі запитання:

- чим керується покупець, коли йде на ринок ?
- чому покупці віддають перевагу тим чи іншим товарам?
- які фактори визначають попит на товари та послуги ?

2. Представники школи маржиналізму виходять з того, що сфера споживання має визначальне значення відносно сфери виробництва, а не навпаки, як вважали класики. Маржиналісти розглядають економіку як систему взаємопов'язаних господарюючих суб'єктів, які розпоряджаються економічними ресурсами та благами.

3. Маржиналісти вважають, що в основі економічних рішень лежить психологія людини, її суб'єктивні оцінки та бажання, і здійснюють суб'єктивний підхід до аналізу економічних явищ.

4. Головне завдання економічного аналізу – знайти не середні значення економічних величин, а їх оптимальне значення (мінімізація витрат, максимізація прибутку) і зіставити ці оптимальні величини.

5. Школа маржиналізму виходить з необхідності пошуку альтернативної вартості прийнятих економічних рішень, зіставленні додаткових вигод з додатковими витратами. Саме представники цієї школи ввели такі поняття, як спадаюча гранична продуктивність, спадаюча гранична віддача факторів виробництва, спадна корисність.

6. Маржиналісти вважають, що предмет економічної науки - це вивчення відношення людей до речей, вивчення потреб людей та засобів їх задоволення. Саме представники цієї школи повернули економічний аналіз до вивчення мотивів прийняття певних економічних рішень.

7.6.2. Австрійська школа граничної корисності. Теоретичні погляди К.Менгера, Є.Бем-Баверка, Ф.Візера

К. Менгер (1840-1921), Є. Бем-Баверк (1851-1914), Ф.Візер (1851-1926) створили австрійську школу граничної корисності. Головними працями К. Менгера є: "Основи політичної економії" (1871), "Дослідження про методи суспільних наук і політичної економії зокрема" (1883).

Відомою працею Є. Бем-Баверка була праця "Основи теорії цінності господарських благ", а Ф. Візер написав працю "Про походження і головний закон господарської цінності". Працям цих економістів передували дослідження німецького вченого Германа Госсена (1810-1858), який написав книгу "Розвиток законів людської взаємодії" (1854).

До головних ідей цієї школи належать:

1. Головний мотив людської діяльності – це необхідність задоволення потреб. Потреба – це відчуття нестачі чого-небудь, бажання мати певне благо.

2. Потреби задовольняються на основі благ (речей), які мають певну корисність. Корисність тієї чи іншої речі залежить:

- від кількості даного блага;
- від ступеня його рідкості;
- від можливості його відтворення.

3. Цінність товару та його ринкова ціна визначаються не затратами праці на його виробництво, а рівнем його корисності. Чим більша корисність блага, тим більшу цінність воно має.

4. Австрійська школа формулює економічний закон спадаючої граничної корисності: кожна додатково спожита одиниця економічного блага приносить все меншу додаткову корисність.

При цьому були введені поняття: загальна корисність блага та гранична корисність.

Загальна корисність благ визначається сумою корисності всіх спожитих благ. Скажімо, загальна корисність десяти цукерок буде набагато більшою, ніж однієї.

Гранична корисність – це додаткова корисність, яку має споживач від використання кожної додаткової одиниці блага. Згідно з дією закону спадаючої граничної корисності кожна додаткова цукерка буде приносити все менше задоволення і її додаткова корисність буде падати.

5. Використання закону спадаючої граничної корисності дало змогу пояснити падіння попиту на товари на ринку, а також поклало основу для розроблення теорії споживацької поведінки. Представники австрійської школи підкреслювали, що корисність блага зменшується по мірі збільшення кількості блага і збільшується по мірі зменшення кількості цього блага.

6. Кожна людина має свою шкалу потреб і має свої найвищі потреби, які вона готова задовольнити будь-якою ціною, і найменші потреби. Потреби людей постійно розвиваються, формуються все нові потреби, тому кількість благ завжди менше кількості потреб людей.

7. Ринкові ціни виступають як результат взаємодії покупців та продавців. У покупця є межа, вище якої він не буде платити, а у продавця є найнижча межа, менше якої він товар не продасть.

Ринкова ціна визначається не витратами виробництва, не затратами праці, а граничною корисністю тих товарів, які мають найнижчу цінність для покупця.

8. У сучасному курсі мікроекономіки використовується багато положень австрійської школи граничної корисності, а також "закони" Г.Госсена.

7.6.3. Кембриджська школа. Теорії А.Маршалла

В кінці XIX ст. в західноєвропейській економічній думці починається формування неокласичної традиції.

Неокласична школа – це напрям економічної думки, який намагається поєднати у своєму економічному аналізі теорії класичної школи політекономії, зокрема теорію трудової вартості, з теоріями школи маржиналізму та теорією факторів виробництва Ж.Б.Сея. Тому цю школу називають неокласичним синтезом. Засновником неокласичної школи був відомий англійський економіст Альфред Маршалл (1842-1924) - професор Кембриджського університету в Англії.

Його основна праця перекладається по різному, але найчастіше носить назву "Принципи політичної економії" (1850) і складається з шести книг.

У цій праці А. Маршалл вперше вводить в науковий обіг термін "економікс", який сьогодні використовується як назва сучасної економічної науки і який винесений в заголовок більшості сучасних підручників з економіки.

Економікс – це галузь економічної науки, яка намагається відійти від аналізу політичних факторів, від теоретичних дискусій і має характер прикладної науки, яка займається аналізом чисто практичних проблем, а саме проблем економії або максимізації.

Економікс, як напрям економічного аналізу, поклав початок формуванню такої науки, як мікроекономіка, яка вивчає економічну діяльність окремих суб'єктів ринку. Основні ідеї А. Маршалла

1. А. Маршалл вперше ввів в економічний аналіз фактор часу, розрізняючи короткостроковий та довгостроковий періоди в діяльності фірми, коли всі її ресурси змінні.

2. Маршалл проводить глибокий аналіз формування рівноважної ринкової ціни. Він дає визначення попиту, розглядає дію закону попиту та нецінові фактори попиту. Потім він дає визначення ринкової пропозиції та її нецінових факторів.

Відкривши дію закону попиту та пропозиції, Маршалл показав, що ринкова ціна – це ціна рівноваги між попитом та пропозицією.

3. А. Маршалл один з перших ввів графічний аналіз, почав використовувати графіки для ілюстрації економічних процесів, а також ввів певні формули для проведення економічних розрахунків. Графіки попиту та пропозиції отримали назву "ножиці Маршалла" (рис. 7.1).

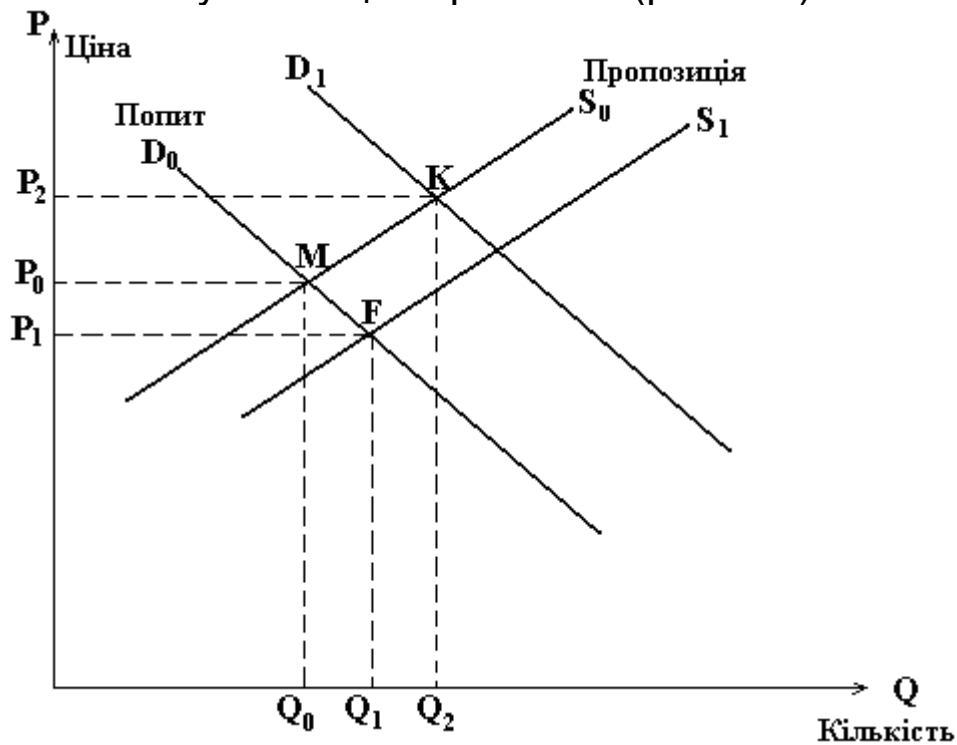

Рис. 7.1. "Ножиці Маршалла"

З рис. 7.1 видно, що в точці M , де перетинаються графіки попиту та пропозиції, формується рівноважна ринкова ціна P_0 та рівноважна кількість товару Q_0 . Під дією нецінових факторів попиту та пропозиції ринкова ціна може змінюватися (P_1 та P_2).

Аналізуючи ринковий попит, Маршалл вводить поняття еластичності попиту за ціною та доходами. Він показує, що еластичність попиту за ціною – це відношення зміни у величині попиту на товари в залежності від змін в ціні на товари:

$$E_{др} = \frac{(Q_2 - Q_1)}{Q_1} \div \frac{(P_2 - P_1)}{P_1},$$

де $E_{др}$ - коефіцієнт еластичності попиту;

Q_1 - величина попиту до зміни в цінах;

Q_2 - нова величина попиту;

P_2 і P_1 - відповідно нова і стара ціна на товар.

Маршалл показав, що в залежності від реакції покупців на зміни в цінах слід розрізняти еластичний та нееластичний попит на товари та послуги.

4. Велике значення надавав А. Маршалл аналізу витрат виробництва фірми. Він відзначав, що за грошовими витратами підприємця при виробництві товарів лежать реальні витрати. За реальними витратами стоїть, з одного боку, жертва капіталістом свого капіталу, який він міг би використати за іншим призначенням, а з другого – жертва робітників, які б могли відпочивати замість того, щоб працювати. Тобто кожний вид витрат має свою альтернативну вартість, яку треба враховувати. Тому підприємницький прибуток виступає як винагорода капіталісту за ризик, за працю з управління фірмою, за всі його жертви. При цьому Маршалл вважає, що капітал – це вічне економічне явище. Заробітна плата – це винагорода

робітнику за його жертву власним відпочинком, за те, що він працював.

5. Маршалл вводить поняття позитивної та негативної корисності. Позитивна корисність – те, що дає людині пряму насолоду. Негативна корисність – це жертви робітників та капіталістів у виробничу діяльність. Чим більші ці жертви, тим більша вартість товарів.

В сучасному економічному аналізі використовується дуже багато ідей А. Маршалла.

7.6.4. Американська школа маржиналізму. Д. Кларк та його теорії

Джон Бейте Кларк (1847-1938) є засновником "американської школи" маржиналізму. Головними працями Дж. Кларка є "Розподіл багатства" (1899) та "Сутність економічної теорії" (1907).

Д. Кларк був професором Колумбійського університету в США. В історії економічної думки він розглядається перш за все як автор закону спадаючої граничної віддачі.

1. Кларк показав, що коли фірма діє в короткочасному періоді часу, то один з її ресурсів, і перш за все капітальний, залишається незмінним.

Кларк вводить поняття граничного продукту – це додатковий продукт, який створює підприємцю кожний додатково найнятий робітник.

Закон спадаючої граничної віддачі, відкритий Д. Кларком, полягає в тому, що при незмінній кількості постійних факторів виробництва послідовне приєднання до них змінних факторів приводить до зменшення граничного продукту і зменшення віддачі у виробництві кожного додатково найнятого робітника.

Аналізуючи проблему ефективної зайнятості робітників та ефективного поєднання капіталу та праці, Д. Кларк підкреслює, що підприємець повинен зіставити додатковий

(граничний) продукт робітника з додатковими видатками на нього.

Підприємцю вигідно наймати робітників доти, доки додатковий продукт останнього робітника не зрівняється з його заробітною платою (додатковими витратами). Звідси Д.Кларк робить висновок: заробітна плата робітників повинна визначатися граничною продуктивністю того робітника, який створює найменший граничний продукт.

2. Д.Кларк досліджує економіку країни з позицій економічної статистики та з позицій економічної динаміки.

Економічна статика вивчає незмінний стан економіки на протязі якогось певного часу. *Економічна динаміка* вивчає економіку в стані постійної зміни, коли порушуються пропорції рівноваги.

Її завдання – дати рекомендації підприємцю, як поводити себе в ситуації, що постійно змінюється.

3. Аналізуючи прибуток фірми, Д. Кларк поділяє його на нормальний та чистий прибуток.

Нормальний прибуток – це середній прибуток, який в середньому отримують підприємці в усіх галузях виробництва.

Чистий прибуток – це прибуток вище нормального. Саме існування чистого прибутку є стимулом для підприємця вкладати гроші в бізнес.

Чистий прибуток можуть отримати лише ті підприємці, які мають високу продуктивність праці на своїх фірмах, здійснюють нововведення, використовують найновіші досягнення технічного прогресу. Зникнення чистого прибутку є сигналом для виходу капіталу з тієї чи іншої галузі.

Роботи Д.Кларка мали дуже велике значення для формування сучасного мікроекономічного аналізу.

Розділ 8. ОСОБЛИВОСТІ РОЗВИТКУ РИНКОВОГО ГОСПОДАРСТВА ТА ОСНОВНІ НАПРЯМКИ ЕКОНОМІЧНОЇ ДУМКИ В УКРАЇНІ (друга половина ХІХ – початок ХХ ст.)

8.1. Аграрна реформа 1861 р. в Росії та її здійснення в Україні

В 1861 р. царським урядом була розпочата аграрна реформа, початком якої стало підписання російським імператором Олександром ІІ документів «Маніфест про звільнення селян» і «Положення про селян, які вийшли з кріпосної залежності». Відповідно до даних документів селяни одержували особисту свободу, деякі цивільні права (право одружуватися, укладати угоди, відкривати торговельно-промислові заклади, переходити в інші стани). Земля, у тому числі і частина селянських наділів, залишалася у власності поміщика до її викупу громадою, яка продовжувала служити базовим соціальним інститутом селянства. Селяни повинні були заплатити грошима або повинностями 20% викупної вартості землі. Інші 80% компенсувала держава шляхом виплати поміщикам державних облігацій з прибутковістю 5% річних. У свою чергу з державою протягом 49 років повинна була розплатитися громада. Селяни не мали права відмовитися від викупу, який міг здійснитися тільки за згодою сторін, тобто фактично на умовах, які диктував поміщик.

Такі правила проведення аграрної реформи зумовили її затяжний характер. Протягом наступних десятиріч селяни продовжували виконувати панщину і виплачувати оброк. Були встановлені «подушні норми» земельних наділів, які могли бути викуплені селянами. Їх розмір коливався залежно від природно-кліматичної зони: в чорноземних районах був нижчим, в степових і нечорноземних – вищим. Важливо також те, що термін феодалльної експлуатації селян законодавчо встановлений не був, що відкривало можливість для збереження феодалльних відносин.

Особливістю післяреформених процесів в Україні було те, що основна частина селянських сімей отримала земельний наділ в особисту власність і несла особисту відповідальність за викуп перед поміщиком без участі громади. Це пояснюється тим, що в Україні, на відміну від Російської імперії, до початку реформ громадське землеволодіння було менш поширене. 80% селян Правобережжя і 70% Лівобережжя вели особисті господарства, тоді як в Росії в громадах знаходилося 95% селян.

В цілому слід зазначити, що відміна кріпацтва як результат реформи 1861 р. була найважливішою подією з погляду економічного розвитку в аграрній сфері і промисловості. Проте механізм і наслідки проведення реформи вказують на те, що вона була низькоефективною. До кінця XIX ст. велика частина землі залишалася у поміщиків, лише частина яких перейшла на новий тип господарювання, заснований на використуванні найманої праці, модернізації господарства і широкому використуванні техніки. В 1895 р. 40% поміщицьких земель було закладено, близько 10% продано заможним селянам і міській буржуазії. Реформа не привела до остаточної ліквідації феодальних відносин і утворення шарів вільної робочої сили. Разом з тим реформа прискорила формування капіталістичних відносин. Це виявлялося в активізації процесів розшарування серед селянства і поміщиків, поступовому витісненні дворянського землеволодіння буржуазним.

Реформа 1861 р. поклала початок системі перетворень практично у всіх сферах суспільного життя. В 1864 р. була проведена земська реформа, спрямована на удосконалення адміністративного устрою шляхом введення органів місцевого самоврядування. Були проведені судова і військова реформи. Дані перетворення мали прогресивне значення, проте ряд найважливіших проблем соціально-економічного розвитку залишався невирішеним. Зокрема, невирішеним залишалася аграрне питання. Значна частина землі залишалася в руках поміщиків. В 1905 р. в Україні

налічувалося 35,2 тис. поміщицьких господарств. Високий приріст чисельності населення при колишньому розмірі земельного фонду привів до появи проблеми малоземелля, яка виступала перешкодою ефективного господарювання. Врегулювання цієї та інших актуальних проблем аграрної сфери стало завданням реформи П.А. Столипіна, яка почала проводитися в 1906 р. Суть реформи полягала у відміні громадського і сімейного землеволодіння і передачі землі в особисту, приватну, спадкову власність селянських домогосподарств, створенні хутірського і висілкового устрою. Одночасно проводилася державна програма з переселення селян в райони Сибіру, Далекого Сходу, Середньої Азії. До 1906 р. власником надільної землі вважалася громада, окремі селяни, члени громади володіли правом користування. Згідно з правовими документами, прийнятими в ході реформи, селяни одержували право виходу з общини без згоди громади і земельний наділ в одноосібну власність.

Реалізація заходів столипінської реформи на території Центральної і Східної України привела до істотних змін соціально-економічного устрою. На Правобережжі і в Полтавській губернії громадське землеволодіння практично перестало існувати; на Півдні і Харківщині воно охоплювало близько половини дворів. В цілому частка українських селян, які перейшли до одноосібного землеволодіння, складала 57% в загальній кількості по Російській імперії.

В цілому вплив реформ 1861 і 1906 рр. можна оцінити таким чином. По-перше, вони позитивно позначилися на продуктивності сільського господарства. В період столипінської реформи валовий збір зерна в Російській імперії збільшився на 30% і склав 80 млн т, що на чверть перевищувало сукупний показник США, Канади і Аргентини. По-друге, реформи створили ґрунт для активного розвитку капіталістичних відносин в промисловості і сільському господарстві: стимулювали процес накопичення капіталів, збільшили чисельність промислової і сільської буржуазії, а також робітничий клас.

8.2. Промисловий переворот в Україні

В кінці XIX – початку XX ст. в Україні у складі Російської імперії завершився промисловий переворот, який створив матеріально-технічні передумови для подальшого розвитку економіки. В 80–90 рр. XX ст. починається процес індустріалізації української промисловості.

Найшвидшими темпами розвивалися гірничодобувна, металургійна промисловість, машинобудування. У 80–90-х рр. XIX ст. на території Єкатеринославської і Херсонської областей було побудовано 17 великих металургійних заводів. Виробництво чавуну в період з 1880 по 1889 рр. зросло в 6,5 раз, прокату в 3 рази. До 1913 р. кількість металургійних заводів в Україні зростає до 21. Обсяги виробництва чавуну склали 69% загальноросійського виробництва, обсяги виробництва сталі – 67%, прокату – 58%.

Розвиток металургійної промисловості дав імпульс розвитку видобувних галузей – вугільної і залізнорудної, коксівного виробництва. У зв'язку з цим не можна не згадати наявність багатючих покладів руди Криворізького залізнорудного басейну, освоєння якого почалося в даний період. Залізнорудна промисловість розвивалася високими темпами: частка України в загальноросійському обсязі виробництва залізняка зростає з 4,4% в 1880 р. до 52,9% в 1899 р.

В Україні також було налагоджено виробництво продукції машинобудування. До 1913 р. машинобудівні заводи, розташовані в Одесі, Херсоні, Києві, Харкові, виробляли 20,2% всієї продукції машинобудування і металообробки, що випускається в Російській імперії. В цей час в Україні діяло 450 заводів даної галузі, на яких працювало 57 тис. чоловік. Машинобудування і металообробка, як і металургійна промисловість, належали до числа галузей, що швидко розвиваються. Проте якість і ціна вироблюваної продукції поступалася закордонним аналогам. При цьому потужності українського

машинобудування не задовольняли попиту промисловості, що розвивається. У зв'язку з цим значна частка верстатів і механізмів імпортувалася з країн Заходу.

Як і в індустріально розвинутих країнах, в Україні відбувався процес концентрації виробництва. За рівнем концентрації промисловості Україна займала перше місце в Російській імперії. Наприклад, 75% чавуну виплавлялося на 9 металургійних заводах, на яких було задіяно 80% усіх парових двигунів і працівників металургійних підприємств. Високий рівень концентрації був характерний і для таких галузей як вугільна, залізнорудна.

Створення великих підприємств і розорення дрібних і середніх (економічна криза 1900–1903 рр. прискорила даний процес) приводить до появи монополій. В Україні найбільше розповсюдження отримала така форма монополізації ринку, як синдикат. В металургії діяв синдикат «Продамет», який контролював дві третини всього виробництва заліза і сталі південної України. У вугільній галузі був організований синдикат «Продвугілля», який об'єднав практично увесь видобуток і продаж кам'яного вугілля. Слід зазначити, що монополії діяли практично у всіх галузях економіки.

Процес монополізації тісно пов'язаний з акціонуванням підприємств, який почав активно відбуватися, починаючи з 70-х рр. XIX ст. Створення акціонерних товариств було не тільки формою організації монополістичного і фінансового капіталу, але і способом проникнення іноземного капіталу в українську промисловість. Іноземний капітал відігравав значну роль в інвестуванні українських підприємств. В 90-х рр. XIX ст. обсяг іноземних інвестицій в промисловість Росії зріс більш ніж в 4 рази. Основний обсяг інвестицій припадав на Францію, Англію, Німеччину, Бельгію.

Таким чином, в останній третині XIX – початку XX ст. в тій частині України, яка входила до складу Російської імперії, відбувалася індустріалізація і спостерігалася промислове піднесення. Результатом стало те, що Україна увійшла до числа найбільш розвинутих з погляду

індустріального розвитку регіонів Російської імперії і зайняла перше місце серед інших за обсягами виробництва чавуну, видобутку вугілля, виробництва цукру.

На закінчення можна відзначити, що економічний розвиток України в даний період відбувався в цілому по висхідній лінії. В цей період в промислово розвинутих районах України завершився промисловий переворот, активно відбувалася індустріалізація промисловості на основі впровадження досягнень другої науково-технічної революції. Процес індустріалізації супроводився наростанням деяких тенденцій, характерних для даного періоду розвитку промислово розвинутих країн Заходу: концентрація виробництва і капіталу, широке розповсюдження акціонерної форми власності, монополізація ринків. Однак відміну від розвинутих країн Заходу, де формувалися національні фінансово-промислові капітали, які прагнули експансії, в Україні національне підприємництво було недостатньо розвинуто. Україна виступала колонізованою країною, яка була об'єктом експансії як країн, під владою яких вона знаходилася в даний період, – Австро-Угорської і Російської імперій, так і зовнішніх по відношенню до її територіальних меж – Німеччини, Франції, Бельгії, Англії, США

8.3. Економічна думка в Україні

Економічна думка України була нерозривно зв'язана з економічною думкою Росії. Більш того, багатьох економістів часом важко однозначно назвати українськими чи росіянами, занадто складні і неоднозначні їхні людські й інтелектуальні долі. У ХІХ ст суспільно-політична й економічна думка в Україні формувалася під прапором боротьби із самодержавством і кріпацтвом за національне відродження.

Серед українських мислителів дореформеного періоду необхідно назвати імена Н.В. Каразіна і Д.П. Журавського. Василь Назарович Каразін (1773-1842) – вчений і суспільний діяч, один із засновників Харківського університету. Щодо питання кріпацтва займав дворянсько-ліберальну позицію, тобто не виступав за повне і негайне звільнення селян, але вважав за необхідне обмежити самовладу поміщиків строгими законами. Він пропонував заходи для поліпшення становища селян: обмеження поборів і різних платежів, ліквідацію панщини, уведення грошового оброку, чітке визначення розміру повинності за «вічне користування» поміщицькою землею. В.Н. Каразін був прихильником розвитку промисловості, закликав дворян організовувати промислові підприємства і сам подавав цьому приклад. Аграрна програма й інші проекти господарського розвитку В. Каразіна носили прогресивний характер, сприяли становленню капіталізму.

Д.П. Журавський (1810-1856) видатний український учений, економіст, статистик, наукова діяльність якого припала на 40-50-ті рр. ХІХ ст. Він відомий, насамперед, як автор статистичних праць. Особливістю його здобутків був не тільки розвиток методології статистичної науки і розроблення статистичних показників, але і їх використання для аналізу соціально-економічного розвитку продуктивних сил і всіх галузей громадського життя. Саме таким є його тритомна праця «Статистичний опис Київської губернії» (1852). На основі статистичних даних Д. Журавський зробив висновок про те, що кріпосна система не дає можливості розвиватися продуктивним силам і не забезпечує умови для росту народного добробуту. Саме через існування кріпацтва значна частина поміщиків не має можливості займатися підприємництвом і господарює на старій феодальній основі. Тому Д. Журавський запропонував свій проект звільнення селян без землі, наділивши їх правом користування, але не правом власності на землю. Це визначило б «пруський шлях» розвитку капіталізму в

сільському господарстві. Таким чином, Д. Журавського можна назвати ідеологом буржуазії, що народжується, і тих поміщиків, що переходили до нових форм господарювання.

У післяреформений період (після 1861 р.) українська економічна думка характеризувалася поширенням ліберально-буржуазних ідей у вирішенні соціально-економічних проблем. Це було пов'язано з діяльністю громад – культурно-просвітніх організацій української інтелігенції. Найбільш яскравим представником цього руху був М.П. Драгоманов (1841-1895). Революційно-демократичний напрямок української суспільно-економічної думки в цей період відбито в поглядах С.А. Подолинського (1850-1891), професора Харківського університету, чиї погляди формувалися під впливом марксизму і західноєвропейського робітничого руху. З праць Подолинського необхідно відзначити «Про багатство і бідність» (1876), «Як де земля поділена, і як необхідно її утримувати» (1877), «Ремесла і фабрики в Україні» (1880). У його працях дано аналіз селянській реформі 1861 р., показаний її антинародний характер. Він негативно ставився до залучення селян у товарно-грошові відносини, тому що ці відносини сприяли розвитку капіталізму. Майбутнє суспільства С.А. Подолинський пов'язував із соціалізмом, перехід до якого здійсниться в результаті революційної боротьби селян. Як фахівець в галузі природничих наук, С. Подолинський у праці «Праця людини і її відношення до розподілу енергії» (1880) прагнув знайти природничо-наукові основи соціалізму, формулюючи при цьому закон: «людська праця може довше утримувати на поверхні землі і довше примушувати діяти сонячну енергію». Соціалізм, на його думку, є найбільш сприятливим способом виробництва для утримання цієї енергії в інтересах людини. «Закон Подолинського» далі розвинув В.І. Вернадський у своєму вченні про ноосферу.

Представниками ліберального народництва в Україні були П.А.Червинський (1849-1931) і М.В. Левитський (1859-1936). Вони заперечували необхідність розвитку капіталізму в Російській імперії і були прихильниками теорії «малих справ», тобто вирішення найближчих проблем. М.В. Левитський відомий як практик ліберального народництва: розробляв численні проекти розвитку малого виробництва і прагнув утілити їх у життя. «Артільний договір для сільськогосподарських артілей» Левитського був виданий багатьма мовами. Але ряд економістів-сучасників Левитського вважали його проекти утопічними.

Економічна думка в Україні розвивалася в руслі основних шкіл і напрямків економічної думки Заходу: класичного, неокласичного, соціалістичного. Також одержали поширення ідеї німецької історичної і соціально-політичної шкіл. Становлення політичної економії в Україні пов'язане з іменами відомих учених, серед них провідне місце належить Т.С. Степанову (1795-1847), професору Харківського університету, одному з творців курсу політичної економії, основоположнику класичної школи політичної економії в Україні й у Росії. Основна праця Степанова «Записки про політичну економію» вийшла у 1844 р. Предметом політичної економії учений вважав основні закони фізичного життя суспільства, підкреслював необхідність розрізняти науку і політику, тому що наука вивчає закони багатства, а не закони морального життя. Степанов виділяв соціальну функцію політичної економії, що полягає у виявленні джерел і причин соціальної несправедливості в суспільстві [6, с. 291].

І.В. Вернадський (1821-1884), професор Київського університету, основні праці Вернадського «Проспект політичної економії» (1858), «Нарис історії політичної економії» (1858). І.В. Вернадський був першим у Російській імперії істориком економічної думки. Він досліджував світову економічну науку з найдавніших часів і до сучасних йому економічних теорій. При

систематизації економічної думки Вернадський як критерій використовував різні підходи до трактування економічних законів і ролі держави в національній економіці. Будучи прихильником класичної школи, Вернадський виступав проти соціалізму, ідеї соціалізму вважав помилковими, їх появу пов'язував зі зниженням рівня життя значної частини населення.

М.Х. Бунге (1823-1895), економіст, ректор Київського університету, потім міністр фінансів. Приділяв велику увагу взаємозв'язку економічної науки з практичною діяльністю. Він був засновником Київської психологічної школи, що одержала високу оцінку на Заході. Основні праці Бунге «Підстави політичної економії» (1870), «Нариси політико-економічної літератури» (1895). Предмет політичної економії, на думку Бунге, – це закони капіталістичного розвитку (економічного і промислового). Звідси випливали такі висновки:

а) економічний розвиток припускає посилення приватної ініціативи, вільної конкуренції й обмеження втручання держави в економічне життя;

б) промисловий розвиток припускає концентрацію й акціонування підприємств, розвиток кредитних установ.

Закони капіталізму М.Х. Бунге вважав природними і вічними. З його ім'ям пов'язаний цілий ряд прогресивних заходів: створення фабричних інспекцій, скасування подушної податі із селян і т.д. Оцінюючи внесок українських економістів у розвиток економічної науки, Бунге писав у 1894 р., що праці багатьох економістів можна вважати солідними в різних галузях політичної економії, але жодну з них не можна порівняти з працями молодих у той час учених М.І. Туган-Барановського й Е.Е. Слуцького.

М.І. Туган-Барановський (1865-1919) – найбільший учений світового масштабу, історик і економіст, суспільний і державний діяч, один із засновників Української академії наук. Він написав багато праць з різних економічних питань: кон'юнктурні коливання (цикли), теорія вартості (цінності),

теорія розподілу, аналіз економічних систем, кооперативний рух, економічна історія Росії.

М.І. Туган-Барановський народився в Харківській губернії, у 1889 р. Він закінчив фізико-математичний і екстерном юридичний факультет харківського університету. Вже в 1890 р. молодий дослідник публікує «Учення про граничну корисність господарських благ», у якому проводить порівняльний аналіз класичної й австрійської шкіл і заявляє про можливість синтезу, здавалося б, взаємовиключних теорій двох шкіл.

У магістерській дисертації: «Промислові кризи в сучасній Англії, їхні причини і впливи на господарське життя» (1894) Туган-Барановський аналізував закони економічного розвитку капіталізму як господарської системи взагалі й в умовах Російської імперії зокрема, значення вчення Маркса для вирішення соціально-економічних протиріч суспільства. У своїй праці Туган-Барановський робить висновок, що вирішальною умовою еволюції капіталістичної системи господарства є інновації. Він першим сформулював основний закон інвестиційної теорії циклів, відповідно до якого фази промислового циклу визначаються активністю інвестування. Диспропорції між рухом заощаджень і інвестицій стають, на думку вченого, основною причиною циклічних коливань. Регулювання інвестицій і їх правильний розподіл між галузями створює можливості розширення виробництва.

Інвестиційна теорія капіталістичних циклів Туган-Барановського мала великий вплив на розвиток економічної науки. Фактично з його праці, як відзначає англійський історик-економіст М. Блауг, «починається систематичне дослідження економічного циклу» [41, 62]. Дж. Кейнс сприйняв і розвинув ідею Туган-Барановського про «заощадження-інвестиції» як вирішальну силу економічної активності.

Як учений, що поклав початок кон'юнктурної циклічності, і як практик Туган-Барановський не міг не відчувати інтересу до монетарної політики. Тим більше, що сучасна йому економічна ситуація вимагала створення здорової монетарної системи і проведення відповідної монетарної політики. Вирішуючи ці проблеми, Туган-Барановський став засновником номіналістично-кількісної теорії грошей (сам він називає її кон'юнктурною теорією вартості грошей) і розвинув ряд положень монетарної політики. Так, з метою боротьби з інфляцією він рекомендував вивести з грошового обігу частину готівки, звернув увагу на можливість використання паперових грошей як міжнародної валюти за умови, що міжнародна валютна система буде прийнята всіма країнами. Головна мета монетарної політики, з погляду Туган-Барановського, – це створення інструмента протидії кон'юнктурним циклам. Він покладав відповідальність за проведення монетарної політики на уряд. Таким чином, відзначає американський історик-економіст (українського походження) І.С. Коронецький, Туган-Барановського можна вважати одним з перших прихильників активної участі уряду в економічному житті за допомогою проведення монетарної політики [41, 62].

М.І. Туган-Барановський створив власну соціальну теорію розподілу в праці «Соціальна теорія розподілу» (1913). В основу цієї теорії він поклав два фактори: продуктивність праці і систему соціальних відносин. Якщо росте продуктивність праці, то збільшуються розміри суспільного продукту, що підлягає розподілу між різними соціальними групами, а тому усі вони зацікавлені в підвищенні продуктивності праці. Комбінація відповідних доходів різних соціальних груп буде залежати як від продуктивності праці (економічний аспект), так і від суспільної сили цих груп (соціальний аспект). Найважливішою розподільною категорією є заробітна плата, її величина регулюється, з одного боку, продуктивністю праці, а з іншого – соціальною силою

робітничого класу. Ріст соціальної сили робітників Туган-Барановський бачив у рості числа профспілок і посиленні їхнього впливу, поліпшенні фабричного законодавства [41, 62]. Ідея соціального підходу в розподілі заробітної плати, прибутку і ренти міцно ввійшла у сучасний арсенал економічної науки [41, 62].

Багато чого зроблено Туган-Барановським і в розвитку теорії соціалізму, в основу якої він поклав ідею німецького філософа І.Канта про рівноцінність людської особистості: люди рівні за своїми правами на життя, вони рівні за нескінченною цінністю, якою володіє кожна особистість. Учений був переконаний, що соціалізм в історичному розумінні «не тільки підкоряє особистість суспільству, а, навпаки, прагне підкорити весь лад суспільства інтересам особистості». Забезпечити свободу особи можна лише в умовах «складної економічної системи, побудованої на різних принципах» від міжнародних союзів і держав до виробничих асоціацій і одноособових трудівників. Учений критикував марксистську модель соціалізму, що припускала спрощену структуру і господарський механізм майбутнього суспільства. Він вважав, що соціалізм можливий тільки на певному етапі розвитку суспільного виробництва, в умовах підготовленого соціального середовища і наявності моральних та інтелектуальних якостей у людей, чого в Російській імперії не було, «в історії здійснюється не те, чого хоче той чи інший суспільний клас, а те, що відповідає природному напрямку історичного розвитку» [41, 62].

Загальноновизнаним у світовій економічній літературі є внесок Туган-Барановського в розроблення теорії кооперації. Учений вважав, що трансформація капіталізму в соціалізм відбудеться без класової боротьби через розвиток кооперації.

Світове визнання одержали дослідження українських економістів – представників математичного напрямку в політичній економії: А.Д.Билимовича, Р.М.Оржецького та ін. Але найвидатнішим економістом-математиком, що зробив величезний вплив на сучасні економіко-математичні дослідження, був Е.Е.Слуцький (1880-1948), що написав ряд видатних праць з математичної економіки. Так, у статті “До теорії збалансованого бюджету споживача” Слуцький зробив ряд цікавих висновків про умови стабільного споживчого бюджету, показавши зв'язок між функцією корисності, рухом цін і грошових доходів споживача. Ця праця вважається основною в ряді сучасних економіко-математичних досліджень проблеми попиту і взаємозв'язку функцій попиту і рухом цін і доходів [90, с.1 87]. Як писав М. Блауг: «У 1934 р. Хікс і Аллен показали, що криві байдужності можна використовувати з метою перебудови теорії споживчого поведження на основі ординалістської концепції корисності, при цьому виявилось, що Джонсон і Слуцький незалежно один від одного одержали той же результат вже в 1913 і 1915 р.» [7, с. 321].

Високо оцінюють економісти і внесок Слуцького в розроблення основ праксеології. У доповіді “Про формально-праксеологічну підставу економіки” Слуцький уперше (1926р.) порушив питання про необхідність особливої науки – праксеології, що розробляла б принципи раціонального поведження людей при різних комбінаціях ринкових умов.

Завершуючи аналіз економічних ідей в Україні в ХІХ – початку ХХ ст., варто сказати, що українські вчені проявили справжню інтелігентність, глибоке знання всіх шкіл і напрямків економічної науки того часу і з багатьох питань дали свої трактування і програми перетворення суспільства.

Розділ 9. ГОСПОДАРСТВО ТА ЕКОНОМІЧНА ДУМКА В ПЕРІОД ДЕРЖАВНО-МОНОПОЛІСТИЧНОГО РОЗВИТКУ СУСПІЛЬСТВА ЄВРОПЕЙСЬКОЇ ЦИВІЛІЗАЦІЇ (перша половина ХХ ст.)

9.1. Періоди процесу етатизації. Економічні наслідки Першої світової війни

Розглянутий період у вітчизняній і закордонній історико-економічній літературі справедливо охарактеризований як час становлення й активного розвитку системи державного регулювання капіталізму. Це виражалось в повсюдному скороченні ліберального режиму ринкових відносин, що панував у більшості розвинутих країн протягом ХІХ ст., на основі небувалого досі посилення втручання держави в економічні відносини. Цей процес можна позначити дуже ємним терміном етатизація (від франц. *etat* - держава), а режим економічних відносин, що сформувався, визначити відповідно терміном етатизм.

Схематично цей період можна розділити на кілька етапів:

1914 - 1918 рр. – період військової економіки;

1919 - 1923 рр. – період післявоєнного кризового стану економіки;

1924 - 1928 рр. – період стабілізації;

1929 - 1933 рр. – період світової економічної кризи;

1934 - 1939 рр. – період передвоєнної економічної кон'юнктури.

До початку ХХ ст. боротьба капіталістичних держав за ринки збуту і джерела сировини досягла надзвичайної гостроти. У 1914 р. вибухнула війна між двома імперіалістичними блоками Антанта: Англія, Франція, Росія й ін., з однієї сторони; Потрійний союз: Німеччина, Австро-Угорщина, Туреччина, Болгарія, з іншої сторони. Війна стала *світовою*: у ній взяло участь 34 з 56 суверенних держав, що існували тоді на планеті. Безпосередньо в збройній боротьбі брало участь 80 млн. солдатів і офіцерів.

Близько 9 млн. з них за 4 роки війни загинули, 5 млн. стали інвалідами, – жертви, ще невідомі історії.

Робітники Європи теоретично мали досить сил, щоб загальноєвропейським політичним страйком запобігти війні, до того ж депутати від робочих партій у парламентах європейських країн повинні були солідарно проголосувати проти твердження представлених своїми урядами військових бюджетів. Але цьому заважала вже сама по собі нерівномірність розвитку європейських країн: у Росії робітничому клас знаходився в селянському океані, фракція робітників – супротивників війни в Державній Думі складалася усього з 6 депутатів; тим часом царем швидко була оголошена мобілізація (щоб поставити під рушницю мільйони чоловік у величезній країні з нерозвиненими засобами повідомлення, мобілізацію потрібно повідомляти якомога швидше).

Світова війна висунула небувалі вимоги до економіки. Вона поглинула 1/3 матеріальних цінностей людства (на витрачені гроші можна було б ушестеро збільшити доходи робітників земної кулі). Військові витрати воюючих держав збільшилися більш ніж у 20 разів, перевищивши в 12 разів наявні запаси золота. Фронт поглинув понад 50% промислової продукції (це було небачено). Насамперед, різко зріс випуск кулеметів, що панували тоді на полі - до 850 тис. штук. Від кулеметного вихру рятувала земля, і армії змушені були заритися; війна прийняла позиційний характер. Необхідність перебороти панування кулеметів у полі викликала застосування танків, однак їхня чисельність і бойові якості були ще недостатніми для перекладу війни з позиційного на маневрений лад (це відбулося в Другій світовій війні). Не могло зумовити підсумків цієї війни і застосування авіації, підводного флоту, артилерії особливо великих калібрів і т.д. З техніко-економічної сторони загальний результат грандіозної світової сутички вирішив гігантський надводний океанський флот Англії, що відрізав Німеччину і її союзників від джерел стратегічної сировини. Допомога озброєнням і матеріалами з боку Сполучених

Штатів — першої індустріальної держави світу, а потім і вступ її у війну (1917 р.) остаточно схилило чашу ваг на користь Антанти. Однак з держав цього блоку тільки США і Японія збільшили за війну своє національне багатство – відповідно на 40 і 25%. США за рахунок продажу озброєння зосередили в себе біля половини світових запасів золота.

У країнах, що програли страшну війну, закономірно відбулася перебудова соціально-економічного і політичного ладу. Турецька й Австро-Угорська імперії розпалися. Революції в Росії (лютий 1917 р.) і Німеччини (листопад 1918 р.) покінчили з монархією і владою феодалів. Німецька буржуазія зуміла удержати владу у своїх руках. Російська буржуазія не зуміла цього зробити і була знищена. Якщо мобілізація в Росії не дозволила в кінцевому рахунку європейському пролетаріату запобігти світовій війні, то поразка країни і вихід її з війни обумовили появу у світі соціалістичного ладу і розкол на ворожі соціально-економічні системи.

Війна безперечно прискорила розвиток тенденції посилення ролі держави в господарському житті, далеко просунула процес складання системи регульованого капіталізму. Уведення твердої державної регламентації господарських відносин з метою мобілізації економічних ресурсів, що постійно скорочується внаслідок зростаючих непоправних утрат господарського потенціалу, на виконання військово-політичних завдань в екстремальних умовах було єдино можливою умовою продовження війни. Тому до моменту її закінчення практично у всіх країнах склалася яскраво виражена етатистська система господарських відносин.

Післявоєнний період нестабільного стану господарства більшості країн світу став прямим наслідком важких втрат, понесених ними в 1914-1918 рр. На ступінь нестабільності також впливав ряд факторів, серед яких варто виділити:

- масштаб понесених втрат;
- поразка чи перемога даної країни у війні;
- ступінь мілітаризації і етатизації економіки в роки війни;

- загальний рівень соціально-економічного і політичного розвитку;

- національні особливості країн.

Період 1924-1928 рр. характеризувався в розвинутих країнах скороченням державного втручання в господарські відносини. Однак відступ етатизму був далеко не повним, тому що в 20-ті рр. практично у всіх країнах спостерігався об'єктивний процес монополізації економіки, зрощування монополій і держави, подальшого перекручування вільних ринкових відносин. Крім того, далеко недосконала Версальська система, що встановила «новий» політичний порядок, у цілому не вирішувала гострих європейських і світових протиріч, а сприяла збереженню загальної тенденції до мілітаризації, підштовхувала країни, що програли війну, до нової спроби територіального й економічного переділу світу. Це в кінцевому рахунку служило політичним обґрунтуванням збереження досить сильних елементів етатизму також і в період стабілізації.

Перший період *Великої кризи* 1929-1933 рр. повторно, за короткий проміжок часу, але вже в мирний час викликав небувалі темпи росту державного втручання в господарське життя. Розвиток етатизму був характерним для всіх без винятку країн. Відмітна риса нового етапу розвитку системи державного регулювання в тому, що феномен етатизації одержує міцне теоретичне обґрунтування в кейнсіанській теорії.

Порівняно невеликий період післякризового стану економіки 1934-1939 рр. не відзначався очевидним відмовленням від етатизму в більшості провідних країн. Причини цього, можливо, криються в цілому, вкрай хиткому становищі національних економік, що у той час зазнали наслідків недавньої світової кризи. Практично повсюдно можна спостерігати подальший розвиток системи державного регулювання економіки, в основі якого яскраво виражена тенденція до мілітаризації в умовах підготовки країн до Другої світової війни.

9.2. Економічна криза 1929 - 1933 рр.

Криза почалася в Америці, куди після Першої світової війни перемістився центр світової капіталістичної економіки. 1920-ті рр. стали для американського господарства періодом справжнього процвітання. За темпами науково-технічного прогресу і продуктивності праці промисловість США далеко перевершила всі інші країни. Автомобільна промисловість, що виробляла щорічно мільйони машин, створила в країні величезний ринок металу, нафти, гуми, скла й інших матеріалів, а також найпотужнішу інфраструктуру у вигляді бензозаправних станцій, підприємств автосервісу, провокувала небувале шосейне будівництво. Внутрішній платоспроможний попит не встигав за ростом продуктивності, і результатом цілком закономірно стало надвиробництво. Чим вище було піднесення, тим нижчим став спад. 25 жовтня 1929 р. відбулася ще небачена паніка на Нью-Йоркській біржі, викликана різким падінням курсу акцій. Сума збитків обчислювалася більш ніж 15 млрд дол. «Чорна п'ятниця» означала кінець фінансового й економічного буму 20-х рр. і початок глибокої економічної кризи.

Економічна криза, чи, як вона була названа у США, Велика депресія, вразила усі галузі народного господарства:

- промислове виробництво країни за чотири роки скоротилося на 46,2%;
- автомобільне виробництво скоротилося на 80%;
- чавуноливарне виробництво скоротилося на 79%;
- сталеливарне виробництво скоротилося на 76%;
- видобуток нафти зменшився майже на 78%;
- видобуток вугілля - на 59%.

Усього за роки кризи збанкрутувало 135 тис. промислових, торгових і фінансових фірм, 5760 банків.

У 1932 р. у порівнянні з 1929 р. промислове виробництво в США зменшилося майже наполовину і виявилось відкинутим на 20 років назад. Число безробітних склало 17 млн чоловік – майже 14% населення країни.

Економічна криза охопила всі головні капіталістичні країни. Більше за інших постраждала Німеччина. Якщо в Англії за 1929 - 1932 рр. промислове виробництво скоротилося на 18%, то в Німеччині – на 29%. У 1932 р. у країні нараховувалося 7 млн безробітних – майже 11 % населення.

Вихід із кризи повсюдно був пов'язаний з посиленням ролі держави в господарському житті буржуазних країн. Загалом державне втручання мало на меті оживити виробництво через ринок шляхом росту платоспроможного попиту. Для цього необхідно було надати людям кошти, забезпечив будь-яким шляхом зайнятість. Дану проблему США і Німеччина вирішували шляхом прямого державного втручання в економіку, однак методи були різними. У США – великі позики і субсидії підприємствам, що гинуть, стимулювання податковими пільгами приватних інвестицій, навіть провокування інфляції за допомогою емісії незабезпечених доларів з метою пожвавлення попиту, суспільні роботи (особливо дорожнє будівництво) для безробітних та ін.; у Німеччині – пряме державне керування господарством (власник підприємства призначався його «фюрером») і повна мілітаризація виробництва. За допомогою активного (ще небувалого в мирний час) державного втручання США, Німеччина й інші капіталістичні країни вийшли з кризи.

Ліквідація безробіття сприяла зімкненню німецького народу навколо націонал-соціалістичної партії і стимулювала прискорену підготовку Другої світової війни, що була розв'язана Німеччиною в 1939 р.

9.3. Еволюція неокласичних ідей. Неолібералізм

9.3.1. Еволюція неокласичної теорії на початку ХХ ст. Теорії монополії та конкуренції

Ідеї державного регулювання економіки Дж. М. Кейнса були панівними в західній економічній науці до кінця 70-х рр. Але поява цілої низки економічних проблем, зокрема,

зростання темпів інфляції та безробіття, наростання дефіциту державного бюджету, збільшення армії державних чиновників, зростання бюрократичних тенденцій в державному управлінні знову зробили популярними ідеї класичної школи.

Неокласична теорія пройшла декілька етапів свого розвитку і була представлена такими школами, як:

- теорії монополії та конкуренції;
- неолібералізм та теорія «соціального ринкового господарства»;
- неокласичний синтез та неокласичні теорії економічного росту; монетаризм;
- теорія раціональних чекань та економіка пропозиції.

Теорії монополії та конкуренції були розроблені в працях Е.Чемберліна та Дж. Робінсон. Вони показали, що в 40-50-х рр. ХХ ст. ринків досконалої конкуренції вже майже не існує. Найбільш розповсюдженими типами ринкових структур виступають:

- ринок монополістичної конкуренції;
- олігополістичний ринок;
- ринок чистої монополії.

Аналізуючи ринок монополістичної конкуренції Е.Чемберлін (1899-1967) у своїй праці «Теорія монополістичної конкуренції» (1933) розкрив його основні риси:

- це ринок, де діє 10-15 великих фірм;
- вхід і вихід на такий ринок досить вільний;
- кожна фірма на цьому ринку виробляє особливий, фірмовий диференційований продукт;
- попит на продукцію носить нееластичний характер, оскільки покупці «віддані» своїй фірмі.

Е. Чемберлін аналізує також *олігополістичний ринок* і показує, що на цьому ринку діють 3-4 дуже великих фірми, які взаємно залежать одна від одної, особливо в процесах ціноутворення.

Дж. Робінсон (1903-1983) займалась вивченням ринку чистої монополії. У своїй праці «Економічна теорія

недосконалої конкуренції» (1933) вона показує, що існують два типи монополії: природна й технологічна. *Природна монополія* пов'язана з економічною необхідністю дії саме великих підприємств в певній галузі (метрополітен, гідроелектростанція, залізниця, пошта). *Технологічна монополія* пов'язана з придбанням патентів та ліцензій, які дають виключне право одній великій фірмі виробляти певний товар чи послугу.

Дж. Робінсон підкреслює такі негативні наслідки монополізації економіки, як необґрунтоване завищення цін, зниження обсягів виробництва, недовикористання виробничих потужностей, заниження заробітної плати робітникам, відсутність конкуренції. Дж. Робінсон також проводить глибокий аналіз олігополії, яку пов'язує з розвитком великого машинного виробництва.

У своїх працях Е. Чемберлін і Дж. Робінсон показали, що досконала конкуренція та чистий ринок - це лише ідеальна модель. Чиста монополія також зустрічається дуже рідко. Е. Чемберлін першим ввів поняття «монополістична конкуренція» і показав, що в реальному житті конкуренція та монополія співіснують. Головне для монополістичної конкуренції – це диференціація продукту, нецінова конкуренція.

Дж. Робінсон показала, що при олігополії існує «лідерство в цінах», цінова дискримінація, зростає значення реклами.

9.3.2. Виникнення і загальна характеристика неолібералізму. Неолібералізм у Німеччині

Неолібералізм – це напрям економічної думки, який поєднує в собі теорії вільного ринкового господарства з теоріями державного регулювання економіки.

Теорія неолібералізму обґрунтовує принципи функціонування змішаної економічної системи. З одного боку, теоретики неолібералізму вважають, що в країні повинні бути створені всі умови для розвитку свободи

підприємницької діяльності, з другого – що держава повинна регулювати процес економічного розвитку, але при цьому не втручатися в його хід прямими методами.

На відміну від неокейнсіанської школи, неоліберали вважають, що держава повинна виконувати не функцію «граючого тренера», а функцію «судді на футбольному полі», тобто устаноалювати правила економічної гри і, не втручаючись в саму гру, слідкувати за дотриманням цих правил.

Ідеї неолібералізму були реалізовані в економічній практиці таких країн, як Німеччина, Швеція, Австралія, Франція. Найбільшого успіху теоретики цієї школи досягли в Німеччині, де їх ідеї були реалізовані в концепції *«соціального ринкового господарства»*.

Так, одним з них, В. Ойкеном (1891-1950) у працях «Основи національної економіки», «Основні принципи економічної політики» було викладено вчення про два «ідеальних типи господарства». В ідеалі можуть існувати вільне ринкове господарство та централізовано кероване тоталітарне господарство.

У реальному житті існує поєднання цих двох типів. При цьому головне – який з типів господарства є превалюючим.

Завдання економічної політики полягає в тому, щоб створити умови для ефективного функціонування господарства країни. Можуть бути два типи економічної політики:

- політика «порядку», коли держава жорстко втручається в економіку;

- політика регулювання, яка полягає в тому, щоб дослідити прогресивні тенденції в економічному розвитку, створити умови для розвитку цих тенденцій, вміти бачити майбутні перспективи.

Саме останньому виду політики і надають перевагу теоретики неолібералізму. І саме ця політика, яку проводив у післявоєнній Німеччині Л. Ерхард (1897-1977), привела до так званого «економічного дива» Німеччини.

Після Другої світової війни економіка країни була повністю розвалена і характеризувалась глибокими диспропорціями та дефіцитністю. Взявши курс на відновлення системи ринкового господарства, свободи підприємництва і свободи ціноутворення, провівши ефективну грошову реформу, стимулюючи податкову політику, бюджетну політику та відновивши діяльність банківської системи, Л.Ерхард сприяв перетворенню Німеччини в одну з країн, що динамічно розвиваються сьогодні.

Поряд з відновленням дії ринкового механізму держава створила схему соціального захисту населення. Була введена ціла низка соціальних допомог, державне регулювання заробітної плати та інших трудових відносин, була створена система участі робітників у прибутках та ін. Через податки та державний бюджет держава перерозподіляє значну частину національного доходу країни на користь бідної частини населення. Антимонопольна політика держави була спрямована на підтримання та розвиток конкуренції. Ось чому ця система отримала назву системи «соціального ринкового господарства».

9.3.3. Неокласичний синтез: П. Самуельсон, Дж. Хікс, В. Леонтьєв. Неокласичні теорії економічного росту

Неокласичний синтез – це напрям економічної думки, представники якого намагаються поєднати найголовніші ідеї різних напрямків економічної думки в єдину економічну теорію.

Його найбільш відомими представниками, є П. Самуельсон (нар. 1915), Дж. Хікс (1904-1989) та американський економіст російського походження В. Леонтьєв (нар. 1916).

П. Самуельсон – автор одного з найвідоміших та найпопулярніших підручників «Економікс», в якому він досить вдало поєднує сучасний економічний аналіз з принципами класичної економіки, школи маржиналізму,

теорії досконалої та недосконалої конкуренції, ідеями кейнсіанства та монетаризму. Самуельсон намагається конкретизувати економічний аналіз, наблизити його до практики. Саме П. Самуельсон привів сучасну економічну теорію в струнку систему і вибудував її чітку послідовність.

В. Леонт'єв ввійшов в історію економічної науки як автор методу, який отримав назву «витрати – випуск». Леонт'єв мав на меті проаналізувати систему взаємозалежностей в економіці як єдине ціле. Він розробив таблицю, в якій показав залежність між витратами на виробництво та обсягом випуску продукції. Теоретична модель «витрати – випуск» стала базою для побудови багатогалузевої моделі економіки США. Розробка динамічних моделей міжгалузевого балансу використовувалась для аналізу наслідків різних варіантів економічної політики.

У центрі уваги Дж. Хікса була *проблема економічної рівноваги*. У праці «Вартість та капітал» (1939) Хікс аналізує умови рівноваги на товарному та грошовому ринках. Як інструменти для аналізу була запропонована модель *IS-LM*, де *IS* – інвестиції та збереження, а *LM* – ліквідність – гроші. Хікс показав, що зміни на ринку товарів викликають певні зрушення на ринку грошей, і навпаки. Рівновага на обох ринках визначається одночасно нормою відсотка і рівнем доходів. При побудові графіка точка, де криві *IS* і *LM* перехрещуються, ілюструє «роботу» кейнсіанської моделі.

Розглядаючи реакцію споживачів на зміну ринкових параметрів, Хікс відмовляється від теорії граничної корисності. Замість поняття спадаючої граничної корисності він пропонує ввести принцип спадаючої граничної норми заміщення.

Дж. Хікс – автор більш ніж двадцяти праць з економіки, які мають складний теоретичний характер. Вивчення цих праць примушувало плакати не одне покоління студентів. Дуже хороший математик, Хікс ввів в економічний аналіз математичний апарат, що дозволило йому з математичною точністю викладати свою точку зору з дуже багатьох дискусійних економічних проблем.

На сьогодні неокласичний синтез відіграє дуже важливу роль у викладанні економічної теорії і перш за все курсів мікро- та макроекономіки.

Неокласичні теорії економічного росту

Теорії економічного росту пов'язані з пошуком шляхів і факторів, які впливають на прискорення темпів економічного розвитку, на отримання максимальних результатів виробництва при найменших витратах. Найбільшу увагу цим проблемам приділили такі економісти, як Б. Дуглас, Р.Солоу, Дж.Мід, Е.Домарта Р.Харрод, Е. Денісон, математик Х.Кобб.

Так, Б.Дуглас та Х.Кобб показали, що факторами виробництва виступають капітальні й трудові ресурси. Звідси результати виробництва (Q) виступають як функція від затрат капіталу (K) та праці (L)

$$Q=f(K, L) \text{ або } Q = f/(AK^a, L^{1-a}).$$

Ця функція має назву функції Кобба-Дугласа. При цьому обсяги виробництва будуть тим більші, чим буде більшим:

- рівень технічного розвитку капіталу;
- рівень фондоозброєності праці;
- рівень кваліфікації та професіоналізму робітників.

Автори моделі Кобба-Дугласа взяли період у 24 роки в історії США (1899-1922) і показали, що за цей час обсяг виробництва в США збільшився на 140%, при цьому 25% зростання відбулося за рахунок капіталу, а 75% зростання – за рахунок праці.

Досліджуючи частку кожного фактора в збільшенні економічних показників у сучасних умовах слід відзначити, що якщо всі фактори взяти за 100%, то частка трудового ресурсу забезпечує 15% приросту виробництва, частка капітального ресурсу – 85% приросту.

Звичайно, найважливішим фактором розвитку капітального ресурсу виступає науково-технічна революція.

9.3.4. Монетаризм. "Економіка пропозиції" та теорія "раціональних чекань"

Монетаризм – це напрям економічної думки, який всебічно аналізує гроші, кредитно-грошові інститути та їх роль в процесі відтворення.

Основні ідеї монетаризму:

- монетаристи вивчають суть грошей, кредитно-грошовий механізм та їх вплив на розвиток виробництва. При цьому вони відводять грошам визначальну роль в циклічному розвитку економіки;

- різко виступають проти державного втручання в хід економічного розвитку і вважають, що потрібно повністю відновити механізм ринкового саморегулювання. Ринкова економіка – це стійка, саморегульована система, яка сама здатна відновлювати свою рівновагу;

- державне втручання в економіку не дає бажаних результатів, бо рішення уряду запізнюються, приймаються і діють тоді, коли економічна ситуація вже набуває іншого характеру. Тому рішення уряду скоріше погіршують ситуацію, ніж поліпшують її;

- державне регулювання допустиме лише по відношенню до грошового ринку, де держава може регулювати пропозицію грошей, впливаючи тим самим на позичковий відсоток, та дію банківської системи. При цьому грошова політика держави повинна носити довгостроковий характер;

- всі гроші повинні бути зароблені, а не просто отримані. Тому необхідно зменшити розмір соціальних виплат, а також перелік людей, які мають право їх отримувати;

- треба ліквідувати державну власність, приватизувати державні підприємства, передавши їх в приватну власність. Монетаристи різко критикують державну освіту, державний житловий фонд, державне медичне обслуговування.

Головним представником монетаризму є американський економіст Мілтон Фрідмен (нар. 1912). Його головні праці

«Історія грошової системи США 1867-1960 рр.» (написана в співавторстві з Анною Швартц); «Нариси з позитивної економіки», «Капіталізм та свобода», «Теорія цін».

У регулюванні грошового ринку монетаристи виходять з рівняння Фішера

$$M = \frac{Q \cdot P}{V}, \text{ або } M \cdot V = Q \cdot P,$$

де M - кількість грошей, необхідних для обігу;

Q - фізична кількість виробленої продукції;

P - рівень цін на продукцію;

V - число оборотів даної грошової одиниці.

У рівнянні обігу $M \cdot V = Q \cdot P$. М. Фрідмен розглядає V – як величину, постійну в довгостроковому періоді. Звідси $M=Q \cdot P$, тобто величина грошової маси країни M прямо впливає на обсяги виробництва, рівень цін в країні, на розвиток ділової активності та циклічних коливань. «Тільки гроші - це річ» - такий лозунг М. Фрідмена. Тобто регулюючи грошову масу, держава має можливість впливати на розвиток національного виробництва через розмір видатків споживачів та фірм.

«Грошове правило» М. Фрідмена полягає в тому, що темпи приросту грошової маси в країні не повинні перевищувати темпів зростання валового національного продукту (ВНП), тобто 4-5% на рік. Якщо темпи приросту грошової маси будуть більшими, це приведе до інфляції попиту.

М. Фрідмен вважає, що, регулюючи грошову пропозицію, держава впливає таким чином на позичковий відсоток, який у свою чергу впливає на рівень інвестицій і розвиток виробництва.

Але грошовим інструментом треба користуватися досить обережно. Монетаристи розрізняють два види інфляції: очікувана (нормальна) та непередбачена. Якщо темпи інфляції зростають вище нормального рівня, то треба

зменшити грошову масу через зменшення дефіциту державного бюджету і скорочення державних видатків.

Фрідмен не погоджується з Д.М. Кейнсом відносно характеру кривої сукупного пропонування. Він вважає, що вона носить не горизонтальний характер (за Кейнсом), а вертикальний, оскільки відображає ситуацію в довгостроковій перспективі, коли економіка країни працює на повну виробничу потужність. Тому збільшення сукупного попиту на вертикальній прямій сукупного пропонування може привести до інфляції попиту.

Теорія монетаризму на сьогодні вже не є провідною в розвинутих країнах. Це пов'язано з тим, що в 90-ті рр. головною для розвинутих країн стала проблема не інфляції, а темпів зростання, доходів та зайнятості. Тому монетаристські рецепти використовуються не в «чистому» вигляді, а в комплексі з іншими теоріями, і перш за все з «економікою пропозиції».

Економіка пропозиції – це напрям сучасної економічної думки, який, на противагу Дж. Кейнсу, віддає перевагу факторам стимулювання не сукупного попиту, а сукупного пропонування.

Школа «економіки пропозиції» дає цілий набір практичних рекомендацій уряду, як правильно проводити економічну політику, спрямовану на розвиток виробництва. Одним з її найвидатніших представників був А.Лаффер, який вивчав податкову політику держави і вважав податки основним інструментом державного регулювання. Він відзначав, що зростання ставки оподаткування не приведе до постійного збільшення доходів державного бюджету, оскільки починають діяти протилежні процеси, які отримали назву «ефект Лаффера». Збільшення ставок оподаткування в довгостроковій перспективі приведе до зменшення чистого прибутку, а отже, зменшення інвестицій, падіння виробництва, доходів і податків. І навпаки, чим менша ставка оподаткування, тим більші інвестиції в економіку, що веде до зростання темпів економічного розвитку, збільшення прибутків і податкових надходжень (рис. 9.1).

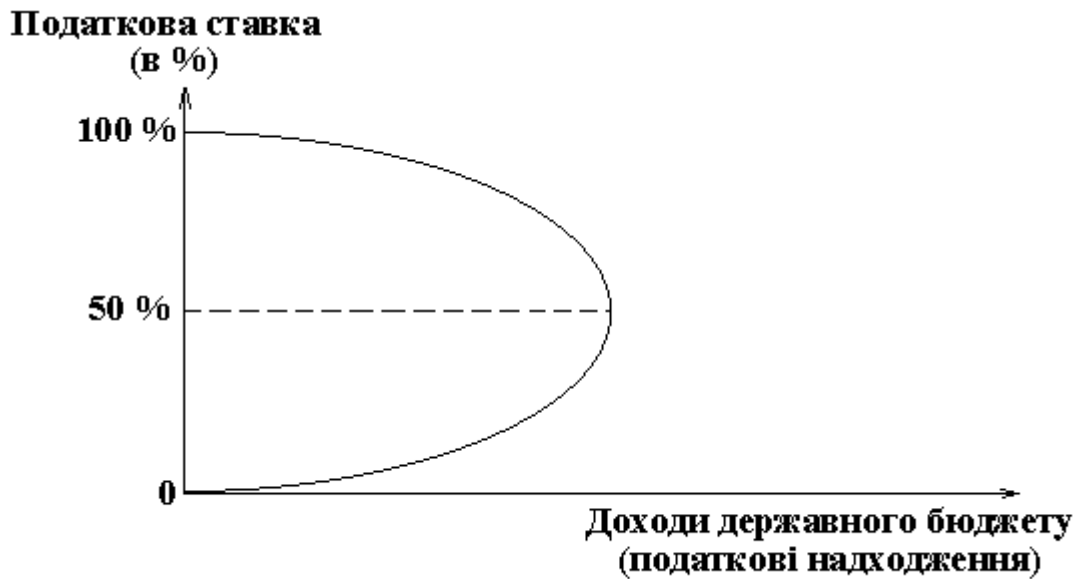

Рисунок 9.1

Сучасні представники школи «економіки пропозиції» виступають за регресивну систему оподаткування, при якій при зростанні доходів ставки оподаткування зменшуються. Вони також виступають за приватизацію державних підприємств, за зменшення бюджетного дефіциту на основі скорочення соціальних програм.

Теорія «раціональних чекань» виходить з того, що господарючі суб'єкти не є пасивними спостерігачами рішень уряду. Вони активно аналізують одержану інформацію, переробляють, оцінюють її та приймають на цій основі свої власні рішення. Автором теорії «раціональних чекань» є Р. Лукас. Він відзначав, що на основі аналізу попередніх та майбутніх подій з боку населення економічна політика уряду дуже часто дає протилежні результати, ніж ті, які очікував уряд. Фірми і населення приймають власні рішення і своєчасно піднімають ціни, збільшують ставки за кредит, а населення через профспілки вимагає збільшення заробітної плати, зростання розмірів соціальної допомоги, що вносить значні корективи в хід економічного розвитку.

Це треба обов'язково враховувати при прийнятті урядових рішень, зменшувати втручання держави, більше використовувати механізм ринкової саморегуляції.

Економічні рекомендації неокласичної теорії були практично реалізовані в економічній політиці урядів цілого ряду країн у 80-ті рр. У США така політика отримала назву «рейганоміка», в Англії – «тетчеризм», у Франції – «французький тетчеризм» і т.д. Ця політика привела до вирішення цілого ряду економічних проблем (зменшення темпів інфляції, скорочення дефіциту держбюджету, прискорення темпів економічного розвитку). У той же час скорочення соціальних програм, зростання рівня безробіття говорять про те, що механізм ринкової саморегуляції на сьогодні не спрацює, необхідні нові форми і методи державного регулювання.

9.4. Кейнсіанство та його особливості в різних країнах

9.4.1. Історичні умови виникнення кейнсіанства та його загальна характеристика

Термін «кейнсіанство» походить від прізвища одного з найвидатніших економістів світу Джона Мейнарда Кейнса (1883-1946). Цей англійський економіст став основоположником цілого напрямку світової економічної думки і, за висловом одного із сучасних економістів, вдихнув в економічну науку нове життя, заклавши основи такої науки, як макроекономіка. Основною працею Дж. М. Кейнса є «Загальна теорія зайнятості, відсотка і грошей» (1936).

Історичні умови виникнення кейнсіанства пов'язані зі змінами та проблемами, які виникли в економічному розвитку країн Західної Європи та США на початку ХХ ст. Масовий перехід до великого машинного виробництва, поглиблення суспільного розподілу праці та ускладнення економічної системи привели до того, що ринковий механізм у чистому вигляді вже не міг ефективно виконувати свої функції регулятора виробництва. Одна за одною декілька економічних криз, і особливо економічна криза 1929-1933 рр., продемонстрували нездатність ринкової системи до саморегуляції, потребували втручання держави в регулювання економічного розвитку.

Основні ідеї кейнсіанства:

- Кейнс показав, що зміни, які відбувались в економіці більшості країн під впливом науково-технічного прогресу, потребують активного втручання держави в хід економічного розвитку;

- Кейнс виступив основоположником макроекономічного аналізу і перейшов від аналізу діяльності окремих господарчих суб'єктів до аналізу функціонування національної економіки країни в цілому; Кейнс ввів в економічний аналіз такі поняття, як сукупний попит та сукупне пропонування і проаналізував фактори, які впливають на них;

- Кейнс обгрунтував основні напрями проведення державної фіскальної політики, показав вплив процесів формування і використання державного бюджету країни на економічний розвиток;

- Кейнс показав активну роль споживання, збережень та інвестицій в антициклічному регулюванні економіки;

- Дж. М. Кейнс розробив цілу програму економічних дій уряду в умовах економічної кризи.

9.4.2. Теоретична система Дж. М. Кейнса. Макроекономічний аналіз

У своєму теоретичному аналізі Кейнс виступив досить різким опонентом класичної економічної школи і перш за все теорії дії «невидимої руки» економічних законів А. Сміта. Він показав, що ринок у чистому вигляді вже не здатний справитись з цілим рядом економічних проблем. У результаті поглиблюються економічні кризи, зростає безробіття, загострюється проблема реалізації виробленої продукції.

Саме для її вирішення Кейнс вводить поняття сукупного попиту та сукупної пропозиції. Він розглядає сукупний попит (*AD*), як попит на ринку на всі вироблені в країні товари та послуги з боку всіх суб'єктів ринку.

Сукупна пропозиція (*AS*) – це кількість товарів та послуг, яку підприємці можуть запропонувати на ринку один одному, державі та споживачам.

Кейнс вважає, що крива пропозиції носить майже горизонтальний характер, оскільки підприємці не реагують збільшенням виробництва на збільшення цін.

Головна умова збільшення національного виробництва – це зростання сукупного попиту, який складається із сукупного споживання, сукупних інвестицій та державних витрат. Якщо зростає кожна зі складових частин сукупного попиту, то продукція підприємств успішно реалізується, що дає їм стимул для подальшого збільшення виробництва.

Аналізуючи споживання та заощадження, Кейнс вводить поняття середньої та граничної схильності до споживання та заощадження і показує, що при даній величині доходу збільшення споживання приведе до зменшення заощадження, і навпаки. Таким чином, для зростання сукупного попиту треба збільшувати споживання. Кейнс відзначав, що багата не та нація, яка багато заощаджує, а та, яка багато споживає. Чим більший показник граничної схильності до споживання, тим скоріше зростає сукупний попит і розвивається виробництво. Велике значення надає Кейнс інвестиціям. До Кейнса представники класичної школи вважали, що заощадження автоматично перетворюються в інвестиції. Кейнс показав, що заощадження не завжди автоматично перетворюються в інвестиції і тому необхідна відповідна державна політика, яка б стимулювала збільшення інвестицій. Зокрема держава повинна впливати на розмір інвестицій через податкову та бюджетну політику, враховуючи, що в економіці діє мультиплікатор інвестицій, і вони мають багатократний помножувальний ефект.

9.4.3. Економічна програма Дж. М. Кейнса. Державне регулювання економіки

У своїй економічній програмі дій уряду Дж. М. Кейнс пропонував нижченаведене:

У своїх діях уряд повинен здійснити ряд заходів, спрямованих на підтримку сукупного попиту і зокрема

сукупного споживання на високому рівні. Для цього необхідно:

- ввести систему соціальної допомоги людям з низьким рівнем доходу;

- організувати систему грошової допомоги безробітним;

- розробити спеціальні програми перекваліфікації та перепідготовки робітників;

- створити систему громадських робіт, при якій держава могла б створити тимчасові робочі місця для безробітних;

- держава повинна проводити політику, спрямовану на створення і підтримання умов повної зайнятості населення країни; уряд повинен створити і розвивати систему державних закупок продукції, виробленої приватними підприємствами. Зростання державних закупок приведе до збільшення сукупного попиту, оскільки зростання державних витрат може привести до дефіциту державного бюджету, то наростання такого дефіциту цілком допустимо при умові збільшення попиту і зростання виробництва. Уряд повинен проводити гнучку податкову політику і маніпулювати податками в залежності від стану економіки країни. При цьому Кейнс виступає за прогресивні податки, коли норма оподаткування зростає разом зі зростанням доходів;

- оскільки дуже важливим є перетворення заощаджень в інвестиції, Кейнс вважав за потрібне створити всі умови для надійного функціонування банківської системи країни. Він запропонував ввести систему страхування банківських вкладів, щоб зменшити ризик втрат вкладів для вкладників. Кейнсіанська теорія в момент своєї появи співпала з тими практичними проблемами, які виникли в розвинутих країнах. Використовуючи ідеї Дж. М. Кейнса, в більшості цих країн виникла система державного регулювання економіки, що спричинило дуже високі темпи їх економічного зростання в 50-60-ті рр.

Розділ 10. РОЗВИТОК НАЦІОНАЛЬНИХ ЕКОНОМІК КРАЇН ЄВРОПЕЙСЬКОЇ ЦИВІЛІЗАЦІЇ В СИСТЕМІ СВІТОВОГО ГОСПОДАРСТВА ПІД ВПЛИВОМ НАУКОВО- ТЕХНІЧНОЇ РЕВОЛЮЦІЇ (друга половина ХХ ст.)

10.1. Економічні наслідки Другої світової війни

Розв'язуючи Першу і Другу світові війни, Німеччина виходила з того, що зуміє уникнути боротьби на два фронти. Цього, однак, не сталося і їй знову довелося воювати проти коаліції держав (головні учасники: Радянський Союз, США і Великобританія), військово-економічний потенціал якої значно перевершував можливості Німеччини і її головних – Італії і Японії. Несприятливими виявилися для Німеччини і морально-політичні фактори: расова теорія сприяла зімкненню німецького народу навколо Гітлера, його готовності до війни, але практика расизму («новий порядок») у захоплених Німеччиною в перший період війни європейських країнах викликала глибоку ненависть народів, породила широкий визвольний рух. Німецький «новий порядок» коштував населенню Європи 10 млн життів мирних людей, убитих і замучених німецькими окупантами.

Друга світова війна майже вшестеро перевершила Першу по загальній кількості жертв: 50 млн чоловік (більше половини припадає на СРСР). Далеко позаду залишила Друга світова Першу і за розвитком військової економіки. Сумарні військові витрати склали 962 млрд дол. проти 208. Тільки промисловість США виробила за військові роки 300 тис. літаків, 87 тис. танків, 383 тис. артилерійських знарядь, 9,4 млн вантажних автомобілів. Якщо Перша світова війна носила переважно позиційний характер, то Друга відразу ж одержала маневрений характер і стала війною моторів, що пов'язано з величезними витратами на вуглеводневе паливо. Танкові війська й авіація, що відігравали в Першій світовій війні тактичну роль, цілком набули стратегічного характеру. У серпні 1945 р. вперше (і,

слава Богу, поки в останнє) була застосована зброя масового знищення: скинуті на Японію дві американські атомні бомби миттєво вбили більше ста тисяч чоловік і нанесли гігантські руйнування.

Як і в Першій світовій війні, англійський і американський флот заблокував Німеччину. Незважаючи на те, що вся окупована Європа працювала на Німеччину (щорічно вироблялося понад 20 тис. танків, 25 тис. літаків, тисячі гармат і мінометів; у Німеччині працювало понад 7 млн зігнаних туди насильно іноземних робітників), економіка країни до кінця війни була виснажена. Виснаженою виявилася й економіка Японії, що, хоча і захопила значні стратегічні ресурси в Південно-Східній Азії й Океанії, не змогла їх ефективно використовувати в силу відсутності транспортних засобів. Але і господарські втрати переможців були великі. Англія виявилася не в змозі ні виготовляти потрібну кількість військової техніки, ні оплачувати її імпорт, і США змушені були поставляти їй озброєння і матеріали в борг (ленд-ліз). Англійський зовнішній борг зріс у 8 разів.

Друга світова війна ще більш, ніж Перша, сприяла росту економічної могутності США. Тут були введені в дію побудовані на замовлення держави військові підприємства загальною вартістю 25 млрд дол.; промисловий прибуток зріс п'ятикратно. Після війни американська держава висунула метод ефективної допомоги відновленню економіки Західної Європи (план Маршалла). Державні замовлення на мирну продукцію для відновлення Європи допомогли країні швидко вирішити таку складну проблему, як конверсія промисловості. Соціально-економічна роль американської держави підвищилася в роки війни неймовірно.

Однак головними соціально-економічними наслідками Другої світової війни, як і Першої, стали зміни в Східній Європі. У 40—50-х рр. склалася світова соціалістична система, куди ввійшли, крім СРСР, країни Східної Європи (НДР, Польща, Чехословаччина, Румунія, Угорщина, Болгарія),

Азії (КНДР, В'єтнам), Америки (Куба). Протистояння в наслідку Другої світової війни світових економічних систем – капіталістичної і соціалістичної – визначило соціально-економічний зміст історії другої половини ХХ ст.

10.2. Економічний зміст «холодної війни»

Протистояння систем зовні мало мирну, ідеологічну форму («холодна війна»), хоча і були початі певні «розвідки боєм» – найбільш значні: із соціалістичної сторони – війна в Кореї (1950-1953), установлення ракет з атомними боеголовками на Кубі (1962), війна в Афганістані (1979-1989), а з капіталістичної – війна у В'єтнамі в 1960-х рр. Усі вони закінчилися провалом. Суть «холодної війни» полягала в небувалому змаганні з виробництва сучасних озброєнь між західним (Північноатлантичний договір) і східним (Варшавський договір) військовими союзами.

Гонка нових озброєнь охопила всі види військ – сухопутні, повітряні, морські. Головним результатом стало створення нового типу стратегічної зброї: термоядерних (водневих) бомб (1955 р.), що в багато разів перевищували руйнівну силу атомних зарядів, і їхніх носіїв – балістичних міжконтинентальних ракет (1957 р. – перше виведення ракетою в космос супутника Землі) як стаціонарних (у шахтах), так і мобільних (на атомних підводних човнах). У 1961 р. випробування радянської надпотужної водневої бомби на Новій Землі буквально потрясло земну кулю, по якій тричі пробігла сейсмічна хвиля, а «гриб» піднявся в небо на 67 км. Стало ясно, що ракетно-ядерна війна означає неминучу загибель цивілізації, у ній не може бути переможців і переможених.

10.3. Економічні наслідки науково-технічної революції

Науково-технічний прогрес після Другої світової війни пішов такими високими темпами, що перетворився в справжню науково-технічну революцію (НТР). Її можна

вважати третьою технічною революцією (перша в XVIII ст., друга – наприкінці XIX – початку XX ст.). У ході революції наука стала безпосередньою продуктивною силою суспільства. Серед головних компонентів НТР – найширше застосування електроніки й електронно-обчислювальних машин (комп'ютерів), реактивної техніки, ядерної енергії і квантових генераторів (лазерів), полімерних матеріалів із заданими властивостями і тому набагато більш економічними в порівнянні з природними матеріалами, генної інженерії в біології і багато іншого. Персональний комп'ютер увійшов у приватне життя та замінив не тільки руки людей, став домашньою електронною енциклопедією, радником мільйонів родин. Індустріальна епоха, таким чином, почала змінюватися на епоху інформаційну.

НТР відкрила буквально нову еру в розвитку машинного виробництва – автоматизацію виробничих процесів, що дозволило незмірно підняти швидкості робочих процесів, раніше обмежених можливостями людського організму. Автоматичні лінії, цехи і навіть цілі підприємства стали показником нового типу промислового виробництва, де об'єднані, відповідно до обраного людиною варіанта, робота двигуна, робочих машин, транспортних пристроїв і установок по упакуванню готової продукції.

Застосування електроніки, краплинне зрошення, хімізація, виведення за допомогою генної селекції особливо високоврожайних злаків («зелена революція») підняли сільське господарство Заходу і ряду країн, що розвиваються, на надзвичайно високий рівень. «Зелена революція» зняла продовольчу проблему в значній частині земної кулі.

Народившись на військовому шляху, НТР різко удосконалила і продовжує удосконалювати військову техніку. Це стосується не тільки ракетно-ядерної техніки, але й звичайних озброєнь. Найбільш наочний приклад – трансформація звичайної піхотної зброї. Сучасний автомат являє собою комбінацію стрілецького і реактивного

озброєння, оскільки має підствольний гранатомет (бронебійний фаустпатрон).

НТР безглузда без підвищення реальних доходів населення: новітня електронна побутова техніка і засоби особистого транспорту стали доступні широким шарам населення розвинутих країн. У соціалістичному таборі цей процес відбувався набагато повільніше, оскільки основні плоди НТР поглинула мілітаризація.

10.4. Економічні наслідки розпаду колоніальної системи

Колоніалізм як система проіснував з початку XVI ст. до другої половини XX ст. Експорт капіталу в колоніальні країни і ріст місцевої промисловості неминуче викликав визвольний рух. Після утворення соціалістичної системи цей рух одержав серйозну підтримку. Якщо в 1900 р., у самий розпал боротьби за переділ уже поділеного світу, колонії складали 55% території і 35% населення, то напередодні Другої світової війни колоніальний світ мав 31% глобальної території і 30% населення. Перша світова війна ліквідувала сформовану в XIX ст. німецьку колоніальну імперію, а Друга підточила до основи старі імперії – англійську, французьку, голландську. Визвольна боротьба далеко не завжди носила мирний характер (Голландія, наприклад, намагалася збройним шляхом не допустити звільнення Індонезії та ін.), але, як правило, кров лилася там, де була нафта. Особливо явно це проявилось в Алжирі. Завдяки військово-технічній підтримці з боку СРСР справа закінчилася перемогою алжирського національно-визвольного руху і майже повною репатріацією французького населення. Узагалі прагнення Франції зберегти імперію набагато перевищувало її військово-економічний потенціал. Французька колоніальна війна в Індокитаї набула характеру збройного зіткнення між двома світовими системами – соціалістичну представляла колишня французька колонія В'єтнам, що воював радянською зброєю, капіталістичну – Сполучені Штати, що

потерпіли жорстоку поразку і пережили найсильніше національне потрясіння. Англія ж у цілому мирно пішла зі своїх колоній, зберігши там багато економічних позицій. У грудні 1960 р. ООН прийняла Декларацію про надання незалежності всім колоніальним народам.

На місці колоніального світу виник величезний «третій світ», що охоплює безліч нових і старих суверенних держав Африки, Азії, Латинської Америки, Океанії. Надання державної незалежності зовсім не означало незалежність економічну. Більшість країн як жило експортом-імпортом, так і продовжувало жити, додався тільки винятково дорогий імпорт зброї. Повсюдно створювалися збройні сили, – у значній мірі це відзначалося необхідністю самостійно (без метрополій) вирішувати місцеві геополітичні проблеми, часом дуже заплутані внаслідок старої міжплеємної ворожнечі. У результаті «третій світ» розділювався на країни капіталістичної і країни соціалістичної орієнтації, – у залежності від того, звідки вони одержували озброєння, фінанси, де готували кадри. Залежність від зовнішньої торгівлі зумовила збереження влади у відсталих країнах у руках компрадорів – продавців і перепродувачів імпортованих товарів – з нескінченною низкою державних переворотів, що змінюють у керма різні збройно-компрадорські групи. Рівень життя населення більшості колишніх колоній мало змінився після проголошення незалежності.

У 70-90-х рр. у цілому ряді держав «третього світу» почала все більш набирати силу господарська лібералізація західного типу. Економічні реформи дозволили перевести керування господарством у руки приватних компаній, створити конкуренцію. Колишні колонії, які раніше інших стали на шлях вестернізації, – Сінгапур, Південна Корея, Малайзія – зуміли за останні десятиліття побудувати цілком сучасну незалежну економіку. Досить високими темпами йде економічний розвиток Мексики, Венесуели, Чилі, Таїланду та інших країн.

Розпад колоніальної системи дуже серйозно відбився на економіці колишніх метрополій і взагалі розвинутих країн.

Насамперед змінився національний склад населення країн Західної Європи за рахунок дуже інтенсивної імміграції жителів колишніх колоній, гнаних убогістю і насильством або просто бажаючих скористатися плодами обладнаного західного побуту. Потік іммігрантів, що не вщухає, (головним чином нелегальних) з Індії, Пакистану, Бангладеш, Алжиру і багатьох інших країн в Англію, Францію, Голландію, Бельгію, країни Скандинавії породжує там серйозні економічні проблеми, головним чином проблему зайнятості.

Виникли і певні труднощі у сфері експлуатації сировинних ресурсів колишніх колоній унаслідок націоналізації видобувної промисловості (нафтовидобуток Іраку, газ Венесуели, мідь Чилі, нафтопровід через Сирію та ін.), підвищення цін на сировину і т.д. Крім того, загострилася міжнародна конкуренція у зв'язку з посиленням у колишніх колоніях позицій американського, німецького і японського капіталу на шкоду капіталів колишніх метрополій – Англії, Франції, Голландії, Бельгії, що займали, природно, привілейоване положення в колоніальний період.

У цих умовах колишні метрополії стали на шлях поступової самозабезпеченості сировиною і продовольством. Західноєвропейські держави почали форсувати розроблення своїх природних ресурсів (наприклад, у Франції знайшли природний газ, уран, розширили розроблення залізної руди, бокситів, нафти та ін.). Зросли інвестиції у видобувні галузі колишніх європейських переселенських колоній, що давно стали економічно розвинутими самостійними державами – Канади, Австралії, ПАР та ін. Відбулася серйозна інтенсифікація сільського господарства Західної Європи. У результаті питома вага колишніх колоній у міжнародному товарообігу не підвищилася, як очікувалося, а знизилась.

10.5. Загальний ринок і Європейський Союз та тенденції розвитку економіки Заходу в другій половині ХХ ст.

В умовах розпаду колоніальної системи, що почався, європейські країни повернулися до вільної торгівлі, але на більш високому рівні. Договірні країни не просто скасовували чи скорочували мита, як у ХІХ ст., а добровільно делегували певну частину свого суверенітету керівному виборному органу. У цьому і полягала інтеграція. Ще на початку 1950-х рр. Франція, ФРН, Італія, Бельгія, Голландія і Люксембург заснували спеціальним договором Європейське об'єднання вугілля і сталі на базі західнонімецьких і французьких запасів палива і металу. Наступним етапом стало створення митного союзу, що передбачає вільний рух товарів, людей, капіталів і послуг у межах держав-членів Європейського співтовариства, а також загальні митні тарифи в торгівлі з державами, що не входять у співтовариство. Відповідний договір підписаний тією ж шісткою держав у 1957 р. у Римі. Так був створений перший в історії економіки загальний ринок (тоді ж виникло і європейське об'єднання атомної промисловості – Євроатом). Створення загального ринку вимагало складної і тривалої роботи з гармонізації національних законодавств, неодноразово виникала криза, складно було знайти сполучення інтересів колишніх монополій у своїх колишніх колоніях з інтеграцією економіки в загальному ринку. Цю проблему поступово вирішили на основі інтеграції: 66 держав Африки, Карибського басейну і Тихоокеанського регіону є нині асоційованими членами Європейського Союзу (ЄС), що включає вже 15 держав (крім 6 засновників – Великобританії, Ірландії, Іспанії, Португалії, Греції, Австрії, Данії, Швеції, Фінляндії).

Найбільш складні економічні проблеми склалися в інтеграції європейського агроринку (з 1964 р.) і валюти (з 1972 р.). Це вдалося досягти на базі загальних фінансових ресурсів, утворених митними зборами в торгівлі з не членами співдружності. Так з'явилася можливість

компенсувати західноєвропейському фермерству збитки внаслідок скорочення випуску сільгосппродукції при її надвиробництві. Створена на тій же базі євровалюта (ЕКЮ) до кінця ХХ ст. носила розрахунковий характер; з 2000 р. у ЄС задіяна загальна валюта (євро). Співтовариство досить швидко вийшло за межі ринку і стало небувалим ще в історії вільним політичним союзом держав континенту з парламентом і урядом, що обирається прямим голосуванням. Після розпаду соціалістичної системи абсолютна більшість європейських держав прагне ввійти в ЄС.

Таким чином, катастрофа колоніальної системи підштовхнула Європу не до занепаду, а до серйозного економічного і політичного піднесення. ЄС нині концентрує, крім торгівлі країн-членів союзу між собою, 22% світового імпорту і 20% експорту (США – відповідно 18 і 16, Японія – 9 і 12, Канада – 4 і 5%, інший світ – по 47%). На частку ЄС припадає приблизно 8% світового імпорту і стільки ж експорту продовольства, 7 і 2% сировини, 13 і 2% електроенергії, 7 і 13% хімічних матеріалів, 30 і 41% машин, 35 і 34% інших промтоварів. Європейська інтеграція дала поштовх американській: офіційно оголошено про підготовку до створення загального ринку Північної Америки – США, Канади і Мексики.

Тенденції розвитку економіки Заходу в другій половині ХХ ст.

Післявоєнному відновленню народного господарства розвинених європейських країн, що тривало 5-6 років, дуже сприяла американська економічна допомога в рамках «плану Маршалла» (за ім'ям держсекретаря США). За цим планом у 1948-1951 рр. 17 країнам Європи були поставлені на суму близько 17 млрд дол. – частково під позики, частково як дотації – американське продовольство, одяг, паливо, сировина, промислове устаткування, запчастини та інші товари. Місцева валюта, виручена від продажу на внутрішніх ринках споживчих американських товарів,

зміцнювала грошовий обіг європейських країн, сприяла зниженню інфляції, перетворювалася в інвестиції для важкої індустрії. План Маршалла зробив добродійний вплив і на європейську, і на американську економіку. За 1947-1950 рр. обсяг продукції основних галузей у Західній Європі збільшився більш ніж наполовину, а за такими видами, як мінеральні добрива, сталь, цемент, транспортні засоби, нафтопродукти – від 65 до 200%, що означало швидкий розвиток землеробства, будівництва, шляхів сполучення. Оживилася зовнішня торгівля: за 1948-1952 рр. експорт із Західної Європи зріс наполовину, а зі США і Канади – ще більш.

Переважаюча частина американської допомоги адресувалася головним європейським країнам – Англії, Франції, ФРН (Західній Німеччині), Італії. Тут процес відродження економіки проходив особливо швидко. Уже через 5 років після закінчення війни виробництво на душу населення вугілля, сталі, електроенергії перевищило рівень довоєнного 1938 р. Особливо великий стрибок зробила енергетика. В Англії за зазначений час виробництво електроенергії на душу населення зросло з 711 до 1251 кВт·год, у Франції – з 506 до 791, у ФРН – з 348 до 929, у Японії – з 478 до 541, а в США з 1092 до 2553 кВт·год. Цей приклад наочно показує, наскільки збільшилося на Заході уже в перші роки після війни виробництво всіх товарів, що знаходять попит на ринку. Підвищеним попитом, природно, користувалися товари, породжені науково-технічною революцією, – електроніка, реактивний транспорт, сучасні автомобілі, обладнане новітньою технікою житло і т.д. За 1950-1980 рр. енергетика, а з нею весь господарський комплекс Заходу, зробили новий зліт: виробництво електрики на душу населення в Англії в 1990 р. склало 5543, у Франції – 7442, у Німеччині – 7213, у Японії – 6478, у США – 12659 кВт·год. Ці дані говорять про те, що відбулася технологічна модернізація Франції, Англії, Японії.

Проте в другій половині ХХ ст. нерівномірність економічного розвитку держав Заходу збереглася, хоча

виробництво в європейських країнах і Японії істотно наблизилося до американського рівня. Нині валовий внутрішній продукт (ВВП) на душу населення Японії складає приблизно 84%, Франції – 78%, Німеччини – 76%, Англії – 70% від американського рівня (24302 дол.). США, мабуть, знаходяться поза конкуренцією по виробництву і поширенню комп'ютерів, поза конкуренцією і японські телевізори. Пророкування, зроблені на початку ХХ ст., що внаслідок нерівномірності економічного розвитку країн імперіалістичні війни є неминучими, не підтвердилося.

Не підтвердилося і пророкування про повну монополізацію економіки і ліквідації вільної конкуренції. Поряд з найбільшими, у тому числі наднаціональними корпораціями в народному господарстві Заходу з успіхом функціонують сотні тисяч середніх і дрібних фірм і підприємств. Існує думка про те, що нинішній етап економічного розвитку можна вважати «постіндустріалізацією», при якій вирішальна господарська роль переходить від виробництва до сфер послуг, освіти, науки; керування економікою – від бізнесменів – до вчених і професіоналів. Техніко-економічний розвиток і розміщення сучасного господарства є предметом таких дисциплін, як економічна географія і світова економіка.

10.6. Зміни економічної політики

Післявоєнний період пов'язаний зі змінами методів регулювання ринкового господарства. Ринок виявився вже не в змозі відігравати роль єдиного автоматичного регулятора економіки (поза кризами і війнами держава вважалася «нічним сторожем» при ринку). У післявоєнний час, мабуть, головним засобом економічної політики на Заході стала націоналізація. З одного боку, вона являла собою ніби природне продовження небувалої мілітаризації економіки в період війни, коли всім практично розпоряджалася держава, з другого – вважалася найпростішим методом вишукування коштів для

прискореної модернізації економіки. Нарешті, перемога Радянського Союзу породила у світі соціалістичні ілюзії.

У 1940-1960 рр. власністю британської держави стала вугільна, металургійна, енергетична, у значній мірі електротехнічна й автомобільна промисловість, а також банківська система. Ще більш рішуче проходила націоналізація у Франції, що відмовилася після війни від політики міжнародного лихварства. Наприкінці 1950-х рр. державі належали майже цілком вугільна, газова, авіаційна й автомобільна галузі, частково нафтова, оборонна, залізничний транспорт, банки та ін. Загалом держава володіла близько 40% національного багатства і виробляла на своїх підприємствах 13% ВВП.

Створення великого держсектора економіки не могло не спричинити застосування державного середньо- і довгострокового народногосподарського планування. Пальма першості належала Франції, що виконала в 1947-1980 рр. сім народногосподарських планів. Якщо держсектор цих держав (як у СРСР) одержував прямі планові завдання, то планування приватного сектора потребувало непрямих заходів (фіксування цін, надання сировини і кредитів, нормування іноземної валюти, а також різноманітні заходи фінансового контролю). Розглянемо як, наприклад, здійснювалися інвестиції в економіку Франції відповідно до планів 1960-х рр.: держава інвестувала електроенергетику (приблизно наполовину), сільське господарство (близько 1/5), транспорт (на чверть), сферу освіти і побуту (на третину). Інші інвестиції являли собою середньострокові банківські кредити, кошти різних фондів, цінні папери та ін. На відміну від директивного соціалістичного планування (план – це закон!) даний вид економічних програм носив індикативний, необов'язковий, взаємовигідний характер і був формою державного втручання в економіку при повному збереженні її демократичної суті. За допомогою індикативного планування країни Західної Європи відновили й істотно модернізували економіку після Другої світової війни.

В Америці планово-регулююча роль держави полягала як у державному підприємстві – перманентному створенні і настільки ж перманентній приватизації держсектора (його частка у ВВП 1950-1960 рр. перевищувала 20%), так і в державних замовленнях і закупівлях промислової і сільськогосподарської продукції на сотні мільярдів доларів (особливо велике значення належить державній платній консервації фермерського господарства країни у випадку надвиробництва).

Одержавлення господарства країн Заходу позитивно позначилося на їхньому соціально-економічному розвитку в першому післявоєнному двадцятип'ятилітті. Але зниження темпів економічного росту і підвищення рівня інфляції із середини 70-х рр. показали, що даний напрямок економічної політики підлягає заміні. Зміни курсу вимагала і науково-технічна революція, яка розгорнулася, яка створила умови для кардинальної зміни технологічної бази. Підвищення ефективності господарства мало на увазі новий підхід до керування виробництвом, у першу чергу серйозне скорочення державного регулювання. Для цього головні капіталістичні країни в 1970-1980 рр. провели широку приватизацію – передачу права власності на капітал державного підприємства приватним особам чи акціонерним товариствам. Особлива складність приватизації полягає в тому, що її проведення вимагає певного часу, оскільки необхідний капітал і вирішення проблеми зайнятості на той період, коли приватні власники зможуть вийти на ринок зі своєю конкурентоспроможною продукцією. Функції держави зосереджуються головним чином у сфері регулювання фінансів і кредиту, податкової системи. У результаті приватизації зміцнюється малий і середній бізнес (у ФРН наприкінці 1980 р. у малому і середньому бізнесі було зайнято 2/3 працюючих). Можна стверджувати, що процес приватизації став спасінням, що вивів світ з тупика, у який його привела націоналізація. Тому приватизація швидко охопила не тільки розвинуті країни, але й держави «третього світу». До кінця 1980 р. її

здійснили в більш ніж 80 країнах усіх частин світу. У більшості випадків лібералізація економіки, повернення до приватної власності привели до економічного росту і підвищення добробуту людей.

У країнах, що програли війну – Німеччині, Японії, – післявоєнна модернізація економіки відбувалася під наглядом американської військової окупації. Тут було лібералізовано народне господарство, що знаходилося в лещатах тоталітарного керування німецької нацистської і японської імператорської держав. Тому головна умова панування вільного підприємництва полягала в демократизації держави і соціального життя. Гарантована окупаційною владою демократизація забезпечила не тільки гігантський стрибок («економічне диво») Німеччини і Японії з військової розрухи на самий верх світової економіки, але й певні зрушення в психології особливо нових поколінь німців і японців, що являють собою не рабів своїх військових імперій, а вільних доброзичливих людей.

Закінчення «холодної війни» та інтеграційні процеси в економіці і політиці цілих континентів поставили у першу чергу перед промислово розвинутими країнами питання щодо цілей і перспектив подальшого економічного розвитку. Виробництво для виробництва не буває, економіка, як не важлива вона для життя людей, сенсом життя служити не може. У світі усе більш шириться уявлення про необхідність введення спеціального критерію розвитку, вираженого в кількісній формі, для зіставлення рівня добробуту різних країн. У спеціальній доповіді ООН підкреслюється, що подібним критерієм не може бути рівень промислового розвитку, ВВП чи кількість і якість озброєнь. Критерії ООН – це стан навколишнього середовища, охорони здоров'я, санітарних умов, а також: найбільш низький відсоток дітей до трирічного віку, що мають вагу нижче норми; пологів без медичної допомоги; дітей, що не відвідують школу; жіночої неграмотності.

Перша п'ятірка країн за даними критеріями майже цілком збігається з переліком найбільш економічно розвинутих країн: 1) Канада; 2) США; 3) Японія; 4) Голландія; 5) Норвегія.

10.7. Загальна характеристика інституціоналізму

Серед сучасних соціально-економічних концепцій важливе місце належить інституціоналізму. У ньому найчастіше відсутні характерні для основної течії економічної думки графіки, формули, економічні розрахунки. Представники інституціоналізму вважають, що аналіз і вирішення економічних проблем знаходяться в тісній взаємодії з неекономічними факторами: соціальними, політичними, правовими.

Інституціоналізм – це напрямок соціально-економічної думки, що досліджує економічний розвиток суспільства у взаємозв'язку із соціальними, політичними, правовими явищами. В основі терміна «інституціоналізм» знаходяться два поняття:

1) суспільні «інституції», до яких належать звичаї, традиції, норми поведінки людей, суспільна психологія.

2) суспільні «інститути»: родина, держава, уряд країни, правові норми і юридичні закони, економічні явища і механізми, діяльність різних громадських організацій.

Таким чином, інституціональний підхід має на увазі дослідження економічних категорій і процесів через аналіз впливу на них неекономічних факторів. Розглянемо основні риси інституціоналізму.

Інституціоналізм виступає з критикою неокласичних теорій, що досліджують винятково економічні проблеми. Інституціоналісти вважають, що концепції неокласиків не тільки схематичні, але й відірвані від реальності, давно вже не відповідають дійсності. Наприклад, вільного ринкового ціноутворення, механізм якого аналізували класики, давно не існує. Ціни ринку диктують монополії й олігополії. Крім того, на економічну ситуацію впливають не тільки ціни, але

й страйки, кризи, безробіття й інфляція, діяльність уряду. Вирішення економічних проблем вимагає врахування цих найрізноманітніших і суперечливих факторів.

Інституціоналісти виступають проти ідеалізації ринку і ринкової економічної системи, підкреслюють недоліки ринку і шукають шляхи їх подолання.

Інституціоналісти виступають проти теорії «економічної людини» А. Сміта і вважають, що у своїх діях і рішеннях люди керуються не тільки егоїстичними, грошовими, інтересами, але й моральними, психологічними й етичними факторами. Поведінка людини відрізняється також у залежності від її стану, віку, виховання. Інституціоналісти відзначають також той факт, що зі зростанням грошових доходів людини падає значення грошових стимулів для її роботи і зростає роль моральних факторів.

На відміну від неокласиків і кейнсіанців, інституціоналісти аналізують не тільки економічні фактори росту економіки, але й соціальні фактори, і насамперед фактор людської творчості – прагнення до пізнання, удосконалювання майстерності, самовдосконалення.

На думку представників інституціоналізму, при переході від однієї економічної системи до іншої треба враховувати не тільки необхідність економічних перетворень, але й зміни в моралі, психології та інших факторах соціально-політичного розвитку суспільства.

Інституціоналісти вважають, що економіка – це наука не про функціонування, а про розвиток суспільства. Вона повинна відійти від традиційних підходів. Важливо не просто регулювати економічні процеси, а змінювати картину економічного розвитку, розкривати механізм змін, що відбуваються.

Інституціоналісти створили основи такої нової науки, як економічна соціологія, що досліджує соціальні аспекти економічних проблем.

На думку представників інституціоналізму, до складу економічної науки повинна увійти теорія суспільного керування. Потрібні круглі столи, консультації громадських

організацій, радники, що поставили б державну владу під суспільний контроль і допомагали удосконалюванню суспільства в цілому.

10.7.1. Традиційний інституціоналізм

Засновником теорії інституціоналізму є Торстейн Веблен (1857-1929). Його основна праця «Теорія бездіяльного класу» була видана в 1899 р. Т. Веблен був сином норвезьких емігрантів, що переїхали в США. Веблен закінчив Єльський університет, був професором Стенфордського і Міссурійського університетів, знав двадцять шість мов, займався перекладами, захоплювався ботанікою, редагував економічні журнали. Після виходу «Теорії бездіяльного класу» Веблена називали «американським Марксом» за критику не тільки праць економістів класичної школи, але й існуючої системи.

Основою розвитку суспільства Т.Веблен вважав психологію колективу. Він сформулював психологічну теорію економічного розвитку і приділив велику увагу аналізу соціально-психологічних факторів.

На думку Веблена, «економічної людини», про яку писав А. Сміт, уже давно не існує. Якщо раніше підприємець виконував функції організатора і керівника фірми, то тепер більшістю фірм керують наймані менеджери. А власники підприємств перетворилися в паразитичний бездіяльний клас, що не тільки не виконує ніяких суспільно корисних функцій, але й демонструє суспільству своє бездільне марнотратне споживання, покликане задовольняти не справжні, а вигадані потреби (так з'явився розглянутий у курсі мікроекономіки термін «ефект Веблена»).

Т. Веблен вважав, що в основі економічного розвитку повинний лежати процес задоволення справжніх потреб людей. Потреби він розділяє на первинні і соціальні. Чим вище рівень економічного розвитку суспільства, тим повніше воно задовольняє і первинні, і соціальні потреби. Але якщо ці потреби задоволені, починає діяти закон

демонстративного марнотратства. Демонструючи своє багатство, клас великих власників намагається продемонструвати рівень свого життєвого успіху, тобто реалізує своє моральне бажання довести, ніби-то він талановитіше, розумніше й активніше інших класів суспільства. Таке демонстративне споживання змушує середні шари суспільства копіювати поведінку багатих і приводить до відволікання величезних ресурсів від продуктивної сфери. Крім егоїстичного інтересу до збагачення, про який писав А. Сміт, Т. Веблен висуває такі мотиви людської поведінки: бажання досягти успіху; інстинкт материнства; батьківські почуття; інстинкт гри, змагання, бажання досягти перемоги.

Основним протиріччям капіталізму, за Вебленом, є протиріччя між індустрією і бізнесом. До індустріалів належать інженери, учені, менеджери, мета яких – підвищення ефективності виробництва. До бізнесменів належать фінансисти і підприємці, мета яких – одержання максимального прибутку. Т. Веблен вважав, що влада в країні повинна належати технічній інтелігенції – інженерам, ученим, менеджерам, що здатні розвивати й удосконалювати продуктивні сили суспільства. Саме Т. Веблен ввів у науковий оборот термін «технократія» – влада технічної інтелігенції. Він вважав, що майбутнє за суспільством, яке звільнене від бізнесу і функціонує в інтересах соціуму.

Ідеї інституціоналізму одержали подальший розвиток у працях американців Дж. Коммонса (1862–1945), що розвивав соціально-правовий інституціоналізм і У. Мітчелла (1874-1948), що приділяв велику увагу кон'юнктурно-статистичному аналізу. Інституціоналізм одержав поширення й у європейських країнах: у Швеції Г.Мюрдаль (1898–1987) вивчав проблеми перетворення відсталого соціально-економічної структури країн, що розвиваються, в Англії Джон Гобсон (1858-1940) написав працю «Імперіалізм», у якій критикував монополістичний капіталізм і закликав повернутися до умов вільної конкуренції.

Основна праця Дж. Коммонса «Інституціональна економіка» (1934) присвячена аналізу впливу на економічну поведінку «колективних дій», і особливо профспілок. Виникаючі конфлікти можуть бути вирішені шляхом встановлення угоди між профспілками і союзами підприємців. Завдання держави – створити такі закони, які б змусили обидві сторони строго виконувати досягнуті угоди. Коммонс писав про необхідність створення уряду з представників усіх «колективних інститутів» суспільства, що було б підзвітне суспільній думці. Реформи такого уряду здатні усунути конфлікти в суспільстві. Коммонс заклав основи пенсійного забезпечення в США, що були викладені в «Акті про соціальну захищеність», прийнятому в 1935 р.

Головна праця У. Мітчелла «Ділові цикли» була видана в 1913 р. Використовуючи математичні методи, У. Мітчелл намагався сконструювати модель безкризового розвитку економіки, досліджував причини ділових циклів. У. Мітчелл прийшов до висновку про необхідність державного регулювання економіки для того, щоб запобігти економічним кризам. Під державним регулюванням У. Мітчелл розумів адміністративне регулювання, пов'язане з розробленням системи державних законів, спрямованих на заборону деяких видів бізнесу, регулювання діяльності монополій, втручання в біржову діяльність. У 1923 р. Мітчелл одним з перших запропонував систему державного страхування від безробіття. У. Мітчелл був також одним з перших економістів, хто почав розраховувати біржові індекси і стежити за динамікою курсу акцій.

10.7.2. Неоінституціоналізм. Теорія трансакційних витрат

Неоінституціоналізм не зводиться до теорії трансакційних витрат, однак, саме вона є тією первісною формою, у якій він виник у 30-х рр. ХХ ст. Хоча теорія трансакційних витрат належить до неоінституціонального напрямку економічної науки, він, не вписуючись в рамки

неокласичного економічного аналізу, усе-таки йому не суперечить. Пояснення цього парадоксу варто шукати в історичних особливостях розвитку інституціоналізму, які привели до виникнення, поряд із традиційним, так званого неоінституціоналізму. «Старий» інституціоналізм, пов'язаний з іменами Т. Веблена, Дж. Коммонса, У. Мітчелла, у значній мірі тяжів до загальносоціологічної методології дослідження. Цим він докорінно відрізнявся від головного напрямку економічної теорії, що формувалася під значним впливом австрійської школи маржиналізму Є.Бем-Баверка, К. Менгера, Ф. Візера, економіко-математичного напрямку В. Парето і М. Вальраса, неокласичного аналізу А. Маршалла, Дж. Кларка й У. Джевонса.

У зв'язку з використанням елементів цих теорій лише частиною сучасних інституціоналістів доцільно розмежувати нову інституціональну теорію і неоінституціоналізм. Якщо формально, історично можна вважати їх вихідними з традиційного інституціоналізму, то розгляд методологічних коренів цих теорій дозволяє погодитися з тим, що генетичною основою першого напрямку є інституціоналізм, а другого – неокласична економічна теорія. Причому неоінституціоналізм сам по собі неоднорідний: він включає, з одного боку, великий спектр теорій власності і відносин, з іншого – теорію трансакційних витрат (дослідження інформаційних витрат). При ближчому розгляді виявляється, що такі теорії власності і відносин, як теорія прав власності, теорія контрактів, теорія фірми в однаковій мірі базуються на методології інституціоналізму і неокласичної економічної теорії, у той час як теорія трансакційних витрат являє собою поширення методології переважно неокласичного напрямку на нову, не властиву цьому напрямку галузь економічного аналізу. Розвиток теорії трансакційних витрат пов'язаний з іменами таких дослідників, що відрізняються за своїми поглядами, як А. Алчіан, Р. Коуз, Д. Норт, Дж. Уолліс, О. Уільямсон і може тому основний термін теорії трансакційних витрат дотепер чітко не визначений. Потреби практики приводять до розвитку так званої «розширеної» теорії трансакційних витрат, у

значній мірі інтегрованої з іншими напрямками інституціонального аналізу, у першу чергу теорією організації.

Отже, історично первісною і найбільш важливою течією для подальшого розвитку неоінституціоналізму стала теорія трансакційних витрат. Своїм попередником з числа «старих» інституціоналістів прихильники цієї теорії беззастережно називають Джона Коммонса, найбільш відомі праці якого з'явилися в 30-х рр. ХХ ст. З іншого боку, теорія трансакційних витрат спиралася і на праці представників головного напрямку економічного аналізу, найбільш відомим з яких був Френк Найт, найбільш глибокий дослідник невизначеності, першої цієї складної проблеми, що підійшов до аналізу ще в 20-х рр. ХХ ст.

На цій базі в 1937 р., тобто практично в той же час, коли продовжувався розквіт «старого» інституціоналізму, майбутній Нобелівський лауреат, професор Чиказького університету, Рональд Коуз (нар. 1910 р.) пише першу, присвячену дослідженню трансакційних витрат, статтю «Природа фірми». Треба відразу сказати, що ця праця значно випередила свій час і залишилася неоціненою сучасниками. Лише в 1960 р. після виходу іншої статті Р.Коуза «Проблема соціальних витрат» увага наукової громадськості була повернена і до його першої статті, присвяченої трансакційним витратам. Свої погляди Р. Коуз продовжував розвивати й у наступні роки і в 1991 р. став лауреатом Нобелівської премії з економіки.

Та обставина, що Р.Коуз розвивав систему своїх поглядів протягом тривалого часу, створює певні труднощі у дослідженні його наукової творчості, тому що згодом його погляди еволюціонували, що часто не враховується дослідниками. Сказане стосується і проблеми, що знаходилася в центрі його уваги, – трансакційних витрат.

Трансакційні витрати можуть бути коротко, але досить точно визначені як витрати, що виникають при обміні прав власності, чи, іншими словами, при проведенні трансакцій. Складність виникає, однак, при розумінні самого терміна «трансакція». У статті «Природа фірми» Р.Коуз чітко

розмежовує ринкові трансакції і трансакції усередині фірми, однак, зміст використовуваного ним поняття внутрішніх трансакцій не зовсім ясний, а сам термін не занадто вдалий. Не менш розширене вживання терміна «трансакція» міститься в працях Дж. Коммонса. (Його найбільш відома стаття «Інституціональна економіка» доступна через Інтернет. Він виділяє трансакції угоди, трансакції керування і трансакції раціонування (в останньому випадку діє колективний координаційний орган). Основною відмінністю трансакції угоди є повна правова симетричність сторін (не виключає асиметрію інформації), відсутня в інших видах взаємодій, виділених Дж.Коммонсом. Тому тільки трансакція угоди є трансакцією в повному розумінні слова на відміну від операцій, проведених усередині фірми.

Характерно, що в подальшому сам Р. Коуз, широко використовуючи термін «ринкові трансакційні витрати», унікав вживання терміна трансакційні витрати усередині фірми, заміняючи його, наприклад, у праці 1972 р. такими виразами: «витрати витиснутих нею (фірмою. – авт.) ринкових трансакцій», «витрати на організацію тих же операцій усередині фірми», тобто не ставив знака рівності між операціями всередині фірми і трансакціями. Нарешті, у 90-х рр. Р. Коуз називав трансакційними витратами витрати на взаємодію покупців і продавців і утворення ринків, тобто ще більш жорстко визначив свою позицію.

Розуміння трансакцій як ринкового феномена стало панівним у світовій економічній літературі. Більш того, саме це значення терміна «трансакції» покладено в основу визначення трансакційних витрат. Наприклад, К.Менар розуміє під ними «витрати функціонування системи чи обміну, говорячи точніше в рамках ринкової економіки, у що обходиться використання ринку, щоб забезпечити розміщення ресурсів і передати права власності».

Уточнення визначення трансакційних витрат викликано укоріненням у сучасній економічній теорії як головного критерію поділу організацій, що відрізняються від ринку зовсім іншою процедурою координації. Якщо прийняти

організації за точку відліку внутрішнього і зовнішнього в діях суб'єкта ринку, то виявиться, що трансакції відбуваються на ринку, тобто поза організаціями. Підтвердженням того, що неоінституціоналісти, не говорячи про це явно, дотримуються саме такої точки зору, є широко визнане ними обґрунтування існування організацій наявністю трансакційних витрат.

Це обґрунтування походить до праці Р. Коуза «Природа фірми» і було розвинуто О. Уільямсоном, що став на сьогоднішній день, імовірно, найбільш яскравим продовжувачем ідей Р. Коуза, який зробив істотний самостійний внесок в інституціональні дослідження. Його дослідження переважно являють собою застосування теорії трансакційних витрат до економіки організацій – особливої течії неоінституціоналізму, що являє собою застосування його ідей до проблем організацій. Саме це завдання вирішували найбільш відомі праці О.Уільямсона «Ринки й ієрархії», «Економічні інститути капіталізму» та ін.

У рамках неоінституціонального підходу одержали розвиток також теорія контрактів, теорія агентських відносин, теорія прав власності. На останній варто трохи зупинитися, тому що її виникнення пов'язане з ім'ям Р. Коуза (у подальшому її розвитку сприяли Армен Алчіан, Гарольд Демсец та ін.). Право власності припускає право використання активу, право одержання доходу від активу і право вносити зміни у форму і зміст активу. Згодом французьким дослідником А. Оноре був запропонований більш повний опис прав власності з 11 елементів.

Р. Коуз у праці «Проблема соціальних витрат» по-новому підійшов до дослідження зовнішніх ефектів (екстерналій), що виникають у третіх осіб у результаті виробничої діяльності. Він запропонував розглядати зовнішні ефекти як результат певного розподілу прав власності й одночасно запропонував спосіб вирішення проблеми екстерналій чисто ринковим шляхом на основі продажу прав власності чи їх частини. Цей висновок одержав назву «теорема Коуза», що містить, однак, два

істотних застереження: права власності повинні бути чітко визначені (не повинно виникати суперечок із приводу їх розподілу), а трансакційні витрати на укладання угод з передачі прав власності повинні бути незначні (у цій умові виявляється безпосередній зв'язок теорії прав власності з теорією трансакційних витрат). На прикладі згаданих теорій добре помітна корінна відмінність традиційного інституціоналізму і неоінституціоналізму. Якщо представники першого виступали з позицій критики капіталізму і висували програми його перетворення, то неоінституціоналісти скоріше є прихильниками вільної дії ринкових сил, тобто, у кінцевому рахунку, ліберального напрямку економічної науки.

Утім, у неоінституціоналізмі є напрямок у значній мірі занепокоєний здійсненням інституціональних змін.

Найбільш видатним представником нової економічної історії є лауреат Нобелівської премії 1993 р. Дуглас Норт (нар. 1920). Хоча найбільший внесок він зробив у розуміння впливу інституціональних змін на економічний розвиток, інструментом, за допомогою якого він оцінював вплив інститутів, були трансакційні витрати. У зв'язку з цим Д.Норт є також значною фігурою в теорії трансакційних витрат, неформально очолюючи її напрямок, що виник у Вашингтонському університеті, завдяки дослідженням С. Чена і Й. Барзеля. Зокрема Д.Норт разом із Дж. Уоллісом уперше здійснили підрахунки розміру трансакційного сектору економіки, тобто частки валового національного продукту, що створюється в процесі здійснення трансакцій. Відповідно до цих підрахунків уже до останньої третини ХХ ст. частка трансакційного сектору в США перевищила 50%, що обумовлює важливість дослідження цього сектора економіки.

Однак головний внесок Д.Норта в неоінституціоналізм полягає в проведеному ним аналізі еволюції інститутів (поняття, що лежить в основі інституціоналізму) і її зв'язку з динамікою трансакційних витрат. Д. Норт визначає інститути як сукупність формальних і неформальних правил, що виступають у вигляді обмежень для економічних агентів, а

також механізмів контролю за їх дотриманням. Проблема неформальності різко ускладнює завдання розроблення категоріального апарату неінституціоналізму, дозволяючи всі існуючі в суспільстві типи поведінки віднести до інститутів (на зразок філософського принципу «все існуюче розумне» – «все існуюче інституціональне»). Перешкодою на шляху такого розширювального трактування є розуміння інститутів (інституцій) як обмежень. Свавілля у будь-якій формі не може бути інституцією, тому що це не обмеження, а відсутність будь-яких обмежень. Це ж стосується будь-яких неформальних відносин, спрямованих на зняття обмежень: з економічної точки зору вони не можуть бути віднесені до інституцій.

Досліджуючи інституціональні зміни, Д.Норт прийшов до висновку, що в найбільш загальному вигляді взаємозв'язок останніх із трансакційними витратами виявляється у вигляді скорочення трансакційних витрат у ході інституціональних змін, хоча в окремих випадках може спостерігатися і їх збільшення. Кінцевий результат у значній мірі залежить від того, який характер носять зміни – еволюційний чи революційний. Д. Норт підкреслював, що «процес (інституціональних. – авт.) змін у переважній більшості випадків залишається безупинним (incremental)». Самі зміни в ході еволюційного розвитку потенційно є ефективними. Причиною цього є автоматичні сигнали ринку у вигляді співвідношення вигод і витрат, що підштовхують до вибору варіантів змін, сумісних з існуючою інституціональною структурою. Спрямованість еволюційних змін визначається терміном «path dependence», чомусь перекладеному як траєкторія розвитку, але буквально він означає залежність від цієї траєкторії. Причина існування подібної залежності криється в необхідності узгодження інтересів залучених в економічні процеси осіб, груп та інститутів.

Дійсно, становище учасників економічних процесів є результатом пройденого шляху розвитку: інтереси кожного суб'єкта утворюють «поле» бажаних для нього змін, а накладення даних полів визначає кінцеву спрямованість

розвитку. Можна сказати, що спрямованість розвитку залежить від характеру усього реально пройденого шляху. Відповідно варто очікувати не просто збереження траєкторії розвитку, що мала місце у визначений момент у минулому, а її безупинної корекції з урахуванням кожної нової ділянки шляху. Адекватним еквівалентом терміна «path dependence» є поняття: обумовлена пройденим шляхом траєкторія чи скорочено – обумовлена траєкторія. Плавність траєкторії визначає еволюційний характер розвитку, безперервність здійснення змін. У цьому випадку виникає принципова можливість забезпечення інституціональних змін, найбільш прийнятних для учасників економічних процесів.

Нова економічна історія виявилася особливо актуальною в умовах ринкової трансформації постсоціалістичних країн, що припускає корінні інституціональні зрушення в економіці. Не менш важливе значення для ринкової трансформації має теорія транснаціональних витрат, тому що цей вид витрат виявився властивим перехідній економіці в набагато більшому ступені, ніж розвинутому ринковому господарству. У зв'язку з цим інституціональні і трансакційні дослідження розвиваються в сучасній Україні і Росії. Серед найбільш плідно працюючих авторів можна назвати А. Гриценко, Р. Капелюшнікова, В. Кокорева, І.-С. Коропецького, С. Малахового, В. Радаєва, В. Тамбовцева, А. Шаститко, О. Яременко та ін.

10.7.3. Нова інституціональна економіка

Нова інституціональна економіка в більшому ступені пов'язана із традиційним інституціоналізмом, ніж неоінституціоналізмом. Дж. Гелбрейт (нар. 1908 р.) набув популярності після виходу його праці «Нове індустріальне суспільство», виданої в 1961 р. Гелбрейт розробив теорію зрівноважувальних сил у ціноутворенні. Він показав, що механізм вільного ринкового ціноутворення в сучасних

умовах уже не діє. Ціни врівноважуються в результаті дії двох протилежних тенденцій:

- з одного боку, монополії й олігополії, що домінують в економіці країни, намагаються завищувати ціни;

- з другого боку, антимонопольна політика держави спрямована на зменшення цін. У цьому ж напрямку діють профспілки і союзи споживачів, що стежать за динамікою цін. Особлива роль у сучасних умовах належить профспілкам, що контролюють ринок праці і також мають монопольне положення на цьому ринку.

Дж. Гелбрейт вбачає елементи нового суспільства у вже існуючій капіталістичній системі: соціальний захист населення, існування безкоштовного медичного обслуговування, безкоштовної освіти. Змінюється і психологія людей: вони стають більш духовними й уважними до проблем інших людей, зростає їхня соціальна активність.

Представники нової інституціональної теорії пропонують реконструювати економічну теорію, сформулювати нові підходи до аналізу, підсилити її прагматичний характер. Те, що було актуально в минулому, вважають вони, сьогодні застаріло. Зате зараз актуалізуються проблеми влади і політики, що тривалий час знаходилися за межами економічного аналізу. Чим багатшим стає суспільство, тим більше уваги варто приділяти соціально-політичним проблемам і їх зв'язкам з економікою. Необхідний широкий міждисциплінарний підхід.

Одним з відомих сучасних представників нової інституціональної теорії є Гері Беккер (нар. 1930), професор Чиказького університету, лауреат Нобелівської премії 1992 р. Своє завдання Г. Беккер бачить у тому, щоб застосувати методи економічного аналізу до пояснення ряду суспільних явищ.

У своїй відомій праці «Злочини і покарання: економічний підхід» Г. Беккер намагається пояснити такі соціальні явища, як злочинність, розлучення, прийняття урядових рішень з позицій економічного аналізу співвідношення вигод і витрат. У кожній своїй дії людина

зіставляє вигоди, що вона одержує, з втратами чи витратами, що вона несе. Так, явище злочинності Г. Беккер пояснює оцінкою злочинцем співвідношення доходів, що він сподівається одержати від злочинних дій, і втрат, що він може понести, якщо буде пійманий. Якщо ступінь імовірності бути пійманим невелика, злочинець піде на злочин. При цьому він також враховує альтернативну можливість одержати такий же дохід, але іншим шляхом. Таким чином, основний економічний мотив тих, хто йде на порушення закону, – це простий економічний розрахунок співвідношення ступеня ризику і вигоди. Пояснення Г. Беккером розлучень також будується на аналізі співвідношення вигод, що людина має в шлюбі, із втратами, що вона при цьому несе.

У праці «Теорія розподілу часу» (1965) Г. Беккер обґрунтовує положення про подорожчання фактора часу. З ростом оплати праці людина починає інакше оцінювати свій час. Беккер прагне оцінити вартість вільного часу. Повна вартість будь-якого виду діяльності дорівнює, на його думку, сумі ринкових цін, оплачених за товар чи послугу, плюс цінність витраченого при цьому часу. Вартість відвідування театру – це не тільки ціна квитка, але й вартість втрачених можливостей використувати час в іншій сфері діяльності. Якщо час, витрачений на роботу, буде приносити більший дохід, ніж домашнє господарство, то люди, і насамперед жінки, кинуть домашнє господарство і підуть працювати. Таким чином, кожна одиниця часу оцінюється з позицій того, що людина втрачає і що вона при цьому одержує. Якщо отримані вигоди менше втрачених можливостей, то час використовується нерационально.

Велику увагу Беккер приділяє теорії людського капіталу. Він зумів по-новому підійти до значення людського фактора в сучасній економічній діяльності. Норма віддачі від інвестицій у людський капітал росте. За розрахунками Г. Беккера, у США не менш 60% усього накопиченого капіталу вкладено в людський капітал: у наукові і

дослідницькі центри, навчальні заклади, у знання, досвід і професійні навички працівників.

Ще одним представником неоінституціоналізму є лауреат Нобелівської премії 1986 р. Дж. Бьюкенен (США), що відомий своєю теорією суспільного вибору. У своїй праці «Воля, ринок і держава» (1986) Дж. Бьюкенен використовує економічний аналіз при дослідженні такого політичного явища, як вибори органів державної влади.

Дж. Бьюкенен підкреслює, що і ринкова економіка в чистому вигляді, і державне регулювання економіки мають ряд недоліків. Головне для їх подолання – навчити державних чиновників приймати вірні політичні рішення. Але досягти цього досить важко, оскільки кожен політичний кандидат іде на вибори зі своїми власними інтересами, і виборці не вірять у їхню щирість і правдивість. У результаті формується визначений ринок політичних ідей, на якому кандидати формують пропозицію ідей, а виборці формують попит на ці ідеї.

На політичному ринку йде обмін обіцянок політиків на голоси виборців. Вибори будуть ефективними, якщо більшість обраних політиків будуть відображати інтереси більшості виборців. У рамках політичного обміну виділяються два рівні суспільного вибору. Перший рівень – розроблення правил і процедур політичної гри. Другий рівень – практична діяльність держави і її органів на основі прийнятих правил і процедур.

В основі теорії суспільного вибору лежить застосування економічних методів до вивчення політичних процесів. Політичні рішення – це вибір альтернативних варіантів. І якщо на ринку люди обмінюють яблука на огірки, то в політиці платять податки в обмін на суспільні блага. Але це недостатньо раціональний обмін, оскільки податки платять одні, а блага одержують інші. Тому держава повинна виконувати лише захисні функції і не брати на себе функції участі у виробничій діяльності. Суспільні блага необхідно перетворити в товари і послуги, що продаються на ринку.

Розділ 11. СВІТОВЕ ГОСПОДАРСТВО ТА ОСНОВНІ НАПРЯМКИ ЕКОНОМІЧНОЇ ДУМКИ НА ЕТАПІ ІНФОРМАЦІЙНО-ТЕХНОЛОГІЧНОЇ РЕВОЛЮЦІЇ (кінець ХХ – початок ХХІ ст.)

11.1. Динаміка і структура зміни господарського розвитку світу в другій половині ХХ ст.

Після відновлення зруйнованого Другою світовою війною господарства в провідних країнах світу на початку 50-х рр. світова спільнота сягнула у своєму розвитку вперед, спираючись на використання невичерпного потенціалу НТР. По-перше, різко збільшувалися в другій половині ХХ ст. темпи економічного росту; по-друге, корені зміни відбулися в структурі національного господарства провідних країн і світової економіки в цілому; по-третє, відбувається своєрідна «кристалізація» національних господарств у формі регіональної міжнародної економічної інтеграції (РМЕІ), нарешті, почався інтенсивний процес глобалізації господарських зв'язків, утворюється більш-менш органічне цільне світове господарство.

Безперечним лідером цих процесів були і залишаються до цього дня США. Війна сприяла посиленню економічного потенціалу США, за роки війни їх національний дохід подвоївся, більш ніж у 2 рази збільшилося промислове виробництво, в країні склався добре відладжений на новій технічній базі виробничий механізм, що спирається на ємкий внутрішній і широкий зовнішній ринок. Економічна перевага США базувалася також на їх фінансовій потужності. Бреттон-Вудська конференція в 1944 р. заснувала золотовалютний стандарт, долар США став світовою конвертованою валютою, розрахунковою і резервною грошовою одиницею світу. Нині 80% світових операцій здійснюється за допомогою долара США. Світовий банк (СБ) і міжнародна валютна фундація (МВФ) залежали від США, що надали їм значний первинний капітал.

Завдяки плану Маршалла США вдалося вирішити ряд післявоєнних проблем і не тільки зберегти, але й зміцнити лідируюче положення у світовій економіці. План Маршалла дозволив безболісно розв'язати проблему реконверсії, оскільки різко зріс попит на нове устаткування з боку країн, які поновлювали своє зруйноване господарство. По-друге, за цим планом США розширили джерела надходження дефіцитної для себе сировини, по-третє, позбулися на еквівалентній основі від неліквідних товарів, що накопичилися, по-четверте, американський капітал отримав широку можливість глибоко упровадитися в економіку європейських країн, по-п'яте, все це сприяло черговому оновленню виробничого апарату США на основі новітніх досягнень науки і техніки.

Що стосується Англії, Франції, Італії, ФРН та інших європейських країн, то план Маршалла прискорив відновлення їх зруйнованого або підірваного війною господарства, дозволив їм відновити свій основний капітал на новій технічній основі і, спираючись на національні і світові досягнення науки і техніки, нарощувати в ході подальшого розвитку темпи зростання свого господарства.

Вміло скориставшись своїм багатством, толерантністю і сприятливою ситуацією, США сконцентрували у своїй країні значні когорти провідних вчених і конструкторів світу, що дало їм можливість розгорнути потужний науково-технічний потенціал, виділяючи для його фінансування значні кошти (1950 р. – 2,8; 1965 р. – 26,9; 1981 р. – 69,1 і 1996 р. – 140,9 млрд дол.).

Друга половина ХХ ст. ознаменувалася розгортанням нової хвилі НТР, суть якої – в глибоких якісних зсувах в продуктивних силах суспільства. Електроніка, електронно обчислювальна техніка, управляючі пристрої дозволили комплексно автоматизувати виробництво; принципово нові машини та устаткування забезпечили зростання продуктивності праці і раціональне використання матеріалів і електроенергії; нові матеріали з наперед заданими властивостями та електрохімічна техніка;

біотехнологія; синтетичні волокна і матеріали, полімери і пластмаси; загальна комп'ютеризація; штучні супутники Землі та освоєння космічного простору; супутниковий зв'язок і багато іншого характеризують зміст НТР.

З одного боку, багато з цих найбільших досягнень світової науки і техніки в період «холодної війни» (1959–1985 рр.) в першу чергу використовувалися для гонки озброєнь, йшли на непомірне і, як виявилось, нікому непотрібне накопичення ракетно-ядерної зброї, здатної тридцятикратно знищити все живе на Землі. Проте, з другого боку, США, країни Західної Європи, Японія значною мірою скористалися досягненнями НТР для всестороннього нарощування економічного потенціалу, цивільного виробництва, неодноразово за останні 40-45 років обновляючи його на новій і новітній технічній основі, удосконалюючи одночасно галузеву структуру своєї і світової економіки.

Якщо взяти до уваги справедливість учення Н.Д.Кондратьєва про довгі цикли, то в період 1950-1972 рр. йшла підвищувальна хвиля і середньорічні темпи зростання світового ВВП досягли 5%; в подальший двадцятирічний період (1973-1993 рр.) наступала пора знижувальної хвилі і ці темпи впали втричі, склавши всього 1,6%. В 1994 р. почалася загальна комп'ютеризація, вищою формою якої є розвиток світової мережі Інтернет. Знов позначилася підвищувальна хвиля і темпи економічного зростання знову піднялися майже удвічі, за останні 10 років вони склали 3%. Проте немає ніякого сумніву в тому, що у міру оновлення виробничого апарату у всіх галузях господарства на базі загальної комп'ютеризації вони піднімуться ще вище.

За останнє півстоліття докорінно змінилася галузева структура суспільного господарства. Особливо яскраво це виразилося в провідній групі індустріально розвинутих країн, про що свідчать дані табл. 11.1 [84].

Таблиця 11.1

Динаміка галузевої структури трьох світових центрів економіки в 1950-1980 рр., %

Країни	Сільське господарство		Промисловість		Сфери послуг	
	1950р.	1980р.	1950р.	1980р.	1950 р.	1980р.
США	10	3	30	25	60	72
Західна Європа	25	10	30	30	45	60
Японія	40	10	20	25	40	65

В епоху індустріального розвитку його ознакою було зростання питомої ваги промисловості. Починаючи з середини ХХ ст. ознакою динамічного розвитку національної і світової економіки стало наростання сфери послуг, на частку якої на початку ХХ ст. у світовому масштабі припадало не більше 45%, сьогодні ж – 63%. Виділення сфери послуг в самостійний і відособлений сектор економіки пояснюється тим, що сучасна цивілізація, нарешті, закономірно повернулася обличчям до людини, до створення всесторонніх умов для її становлення, розвитку, самоствердження і самореалізації. А всі ці процеси в основному відбуваються всередині і за допомогою сфери послуг. З другого боку, відбувається різке скорочення питомої ваги сільського господарства і добувних галузей промисловості. Не дивлячись на вражаюче збільшення абсолютних обсягів продовольства і сировини, питома вага сільського господарства скоротилася за 100 років з 18 до 5%. Сьогодні за питомою вагою аграрного сектора у ВВП судять про ступінь зрілості або відсталості національної економіки.

Найважливішими тенденціями сучасного етапу розвитку світової економіки є інтернаціоналізація, транснаціоналізація, регіональна інтеграція і глобалізація господарських процесів.

Інтернаціоналізація господарського життя означає зближення національних економічних комплексів, що виявляється в умінні виробничої взаємозалежності,

інтенсифікації міжнародної торгівлі, рух капіталів і робочої сили. Ядром цього процесу є інтернаціоналізація виробництва, під якою розуміється встановлення безпосередніх, стійких виробничих зв'язків між підприємствами (фірмами) різних сторін на основі подальшого поглиблення міжнародного розподілу праці, спеціалізації країн з урахуванням ґрунтово-кліматичних особливостей і наявних у них корисних копалин. Оборотною стороною спеціалізації є кооперація виробництва, тобто регулярний обмін продуктами глибокої спеціалізації для досягнення кінцевого результату.

Услід за інтернаціоналізацією виробництва і на її основі здійснюється інтернаціоналізація капіталу, яка є процесом переплетення і об'єднання національних приватних і державних капіталів, що трансформують чисто національну власність в сумісну, міжнаціональну її форму.

Інтернаціоналізація капіталу веде до виникнення нового явища у світовій економіці – транснаціоналізації, яка реалізується через утворення густої мережі транснаціональних корпорацій (ТНК), їх все частіше називають багатонаціональними корпораціями (БНК) або навіть фірмами (БНФ). БНК вносять новий момент у зміст інтернаціоналізації – взаємне переплетення національних економік, розмивання колишніх економічних меж. Поява розгалужених багатогалузевих комплексів і конгломератів вже не збігається з державними межами. БНК (БНФ) нині перетворилися на домінуючий чинник формування світової економіки як єдиного цільного організму.

У 1970 р. таких корпорацій (фірм) було близько 7 тис., в 1980 р. – 10 тис. з 90 тис. іноземних філіалів в 125 країнах, в 1990 р. – вже 44 тис. з 280 тис. філіалів в 160 країнах, причому кожна 10-а належить країнам, що розвиваються, а 9/10 – розвинутим. У даний час їх налічується не менше 53 тис. з більш ніж 450 тис. зарубіжних філіалів. Вони контролюють 1/3 світового виробництва, 20% світової робочої сили. Світова торгівля сировиною і теплоносіями майже повністю знаходиться під їх контролем. Під БНК

розуміються такі корпорації, на зарубіжну частку яких припадає 20–30% її загального товарообігу і які мають свої філіали у двох і більше країнах. БНК є «локомотивом» розвитку новітніх технологій, появи нових більш високоякісних товарів і послуг. Словом, вони стоять на передньому краї НТП.

З боку країн базування (місце знаходження штаб-квартири) діяльність БНК в інших країнах шляхом відкриття своїх філіалів виглядає як створення центрів упровадження іноземного капіталу в їх економіку. При великих масштабах проникнення утворюється ніби «друга економіка». Така «друга економіка» США утворилася, наприклад, в Канаді. Обсяг випуску всіх зарубіжних філіалів американських БНК приблизно рівний обсягу матеріального виробництва в самих США, тому роль і значення США слід визначати не тільки питомою вагою їх власного виробництва, але й враховувати розміри їх «другої економіки». Важко переоцінити значущість БНК і для приймаючих країн. У розвинутих країнах частка іноземного капіталу у ВВП складає біля чверті, а в деяких країнах, що розвиваються, вона досягає 50% і більше їх ВВП. Сьогодні БНК міцно і широко вплетені в тканину економічного життя приймаючих країн, а самі ці країни – в тканину світової економіки.

Міжнародна економічна інтеграція (МЕІ) підрозділяється на два види: регіональну і глобальну. Як приклад РМЕІ стисло розглянемо становлення Європейського Союзу (ЄС). РМЕІ можна визначити як тривалий процес господарського, політичного і культурного зближення, об'єднання, вирівнювання і взаємного збагачення групи країн і народів, на основі сумісного розвитку всесторонніх взаємозв'язків, використовуючи при цьому відмінності в природно-кліматичних умовах, спеціалізацію національної праці і культурно-історичні особливості народів, з метою становлення єдиного загального господарського організму із загальною збагаченою національними досягненнями системою соціально-культурних цінностей і єдиним політичним

керівництвом, що базується на вищих досягненнях сучасної демократії.

Закон нерівномірності розвитку національних економік і особливо окремих галузей промисловості і сільського господарства в післявоєнний період різко загострив проблеми реалізації надмірних товарів і послуг, а також проблеми переміщення капіталів і робочої сили на світовому ринку, де після розпаду колоніальної системи енергійно запрацював закон вільної конкуренції. Якщо всередині країни конкуренція, як відомо, веде до концентрації виробництва і капіталу й утворення на цій основі монополій, то в межах світового економічного простору, крім створення і розповсюдження БНК, конкуренція детермінує регіональну економічну інтеграцію (PMEI), яка починається з утворення загального ринку.

Виходячи з історичного досвіду становлення ЄС, а його поки можна взяти за класичний зразок, відзначимо основні етапи PMEI.

1. Зона вільної торгівлі (ЗВТ), в рамках якої підтримується вільний режим торгівлі для учасників союзу. В 1951 р. з метою захисту ледве відновленої після війни економіки від посилюючої свою негативну дію американської конкуренції Італія, Франція, ФРН (що стала справжнім «локомотивом» цієї інтеграції), Бельгія, Люксембург і Нідерланди утворили Європейське об'єднання вугілля і сталі (ЄОВС).

2. Митний союз (МС), який доповнює ЗВТ встановленням єдиного зовнішньоторговельного тарифу і проведенням загальної зовнішньої для союзу торгової політики відносно третіх країн, тим самим блокує свої зовнішні межі митним бар'єром. Шестірка ЄОВС в 1957 р. утворює в Римі Європейське Економічне Співтовариство (ЄЕС) і Європейське об'єднання атомної енергії (Євроатом).

3. Загальний ринок (ЗР), доповнює МС злагодженою галузевою політикою спеціалізації, включаючи сферу науково-технічних досліджень. Тут вже створюються спеціальні наднаціональні інститути, що беруть на себе

частину національного суверенітету союзних держав, утворюються фінансові структури і фундації, покликані координувати економічну політику всередині союзу. В 1958 р. Консультативний збір парламентаріїв шестірки об'єднує три юридично самостійні організації (ЄОВС, ЄЕС, Євроатом) в одну під назвою «Європейський Парламент», в подальшому перетворений в Європейське Співтовариство (ЄС).

4. Єдиний внутрішній ринок (ЄВР), що забезпечує не тільки вільне переміщення товарів, але також вільний рух послуг, капіталу і робочої сили. ЄВР припускає більш різносторонню діяльність наднаціональних органів контролю та управління у напрямі гармонізації всього спектра економічної політики, уніфікації національних законодавств. В 1971 р. держави-учасниці ЄС віддають співтовариству свої законодавчі повноваження. В 1973 р. Данія, Великобританія та Ірландія стають членами ЄС.

5. Економічний і Валютний союз (ЕВС). Створюється єдиний економічний, валютно-фінансовий, правовий та інформаційний простір, незалежна система центральних банків на чолі з Банком ЄС, наділена винятковим правом емісії уніфікованої грошової одиниці. В 1981 р. Греція, в 1986 р. Іспанія і Португалія стають членами ЄС. Одночасно в 1986 і 1992 рр. зазнав всеосяжної переробки установчий договір спочатку в «Єдиний Європейський акт», а потім в «Маастріхтський договір». Цим створюються умови для утворення ЄС і введення єдиної валюти в рамках Європейського валютного союзу (ЄВС). Розширюються права Парламенту.

6. Політичний союз (ПС), результатом якого стає перехід країн-учасниць до загальної зовнішньої політики і загальної політики безпеки, введення єдиного громадянства, прав громадян держав – членів союзу обирати і бути обраними як в національні, так і в наднаціональні органи влади. Реалізується співпраця в галузі правосуддя і внутрішніх справ, істотно розширюється діяльність у сфері культури, освіти і захисту прав і інтересів

всіх громадян. Вищеназваний перероблений «Маастріхтський договір» повністю реалізує цей останній етап регіональної інтеграції ЄС.

В 1995 р. членами ЄС стали ще 3 країни – Фінляндія, Австрія, Швеція. Союз збільшився до 15 країн. Громадянам ЄС гарантується право на свободу пересування і мешкання на території будь-якої держави союзу.

В 2002 р. введена в обіг єдина валюта ЄС – євро, яка вже завоювала права стійкої валюти не тільки на регіональному, але й на світовому рівні й успішно змагається з американським доларом і японською ієною.

В травні 2004 р. до складу ЄС було прийнято ще 10 країн Центральної і Східної Європи з відносно низьким рівнем загального та економічного розвитку швидше з політичних міркувань, ніж економічних. Тепер ЄС об'єднує та інтегрує 25 країн Європи. До цих країн належать Болгарія, Угорщина, Румунія, Польща, Чехія, Словаччина, Словенія, Литва, Латвія, Естонія. Знадобиться не одне десятиріччя, щоб наблизитися за рівнем розвитку цим країнам до середнього рівня старих членів ЄС. Після переговорів з Туреччиною, що почалися, про її включення в інтеграційний процес ЄС, Президент Франції Жак Ширак мав всі підстави заявити: «Євросоюз, населення якого складає 450 млн чоловік, стає однією з найбільших економічних держав, в якій економічне зростання і зростання інвестицій дозволяє розв'язати багато економічних проблем».

Нині це могутнє співтовариство, що є одним з трьох центрів розвитку світової економіки, за своєю інституційною дією на прогрес людства значно перевершує і Північноамериканське інтеграційне об'єднання НАФТА на чолі з США і Азіатсько-тихоокеанське економічне співробітництво (АТЕС) кероване на паритетних началах Японією і США. Річ у тому, що в рамках ЄС створена унікальна система інститутів двох типів – міждержавних і наднаціональних. Такий подвійний принцип формування керівних органів ЄС сприяє підтримці балансу між

інтересами окремих держав-членів і інтересами Європейського Союзу в цілому. До таких інститутів належать Європейський Парламент, Європейська Рада, Рада міністрів, Європейська комісія, Європейський суд, Палата аудиторів (Рахункова Палата), Фонд регіонального розвитку, Фінансові інструменти і ресурси ЄС, Соціальний фонд, Фонд орієнтації і гарантій в галузі сільського господарства, Фонд сприяння економічного зближення держав-членів (Фонд об'єднання), Європейський інвестиційний банк. Вся ця системи інститутів ЄС відпрацьовується в режимі реального часу, збагативши людський досвід всесторонньої інтеграції на регіональному рівні і принесе чималу користь при створенні аналогічних інститутів в масштабах регіональної і глобальної інтеграції.

Якщо уподібнити нинішній світ людства своєрідному «розчину», де як зважені частинки різної величини і притягувальної сили виступають 210 суверенних держав, то регіональна економічна інтеграція (РМЕІ) типу ЄС є процес утворення «кристалів», об'єднуючих десятків-другий таких держав. При цьому консистенція самого «розчину» поступово стає густішою й ущільнюється, а потім завдяки формуванню стійких і всебічних взаємозв'язків між інтеграційними об'єднаннями з часом стає більш-менш гармонізованим єдиним кристалічним монолітом устрою всього людського суспільства на Землі. В цьому моноліті, що складається з безлічі правильних кристалічних решіток, своє гідне місце знайде кожний атом, тобто кожна окрема людська особа.

Крім вже названих трьох, РМЕІ сьогодні практично охопила всі 210 країн світу, проте переважна більшість цих об'єднань, на жаль, поки не пішла далі 1–2 етапів інтеграції.

Глобалізація світової економіки – складна і багатоаспектна проблема. Крім вже розглянутих процесів, вона включає, так би мовити, функціональну інтеграцію і створення системи міжнародних організацій (МО). До функціональних аспектів сьогодні належать інтернаціоналізація наукових і технічних досліджень. НТР

підняла такі складні пласти проблем науки і техніки, які сьогодні не під силу вирішувати окремим державам. У світі йде розроблення окремих проектів і напрямів дослідження, особливо потребують об'єднання зусиль провідних країн фундаментальні дослідження. Витрати на НДОКР ростуть стрімкими темпами. Тільки за 15 років (1979–1994 рр.) в 5 країнах (США, Японія, Німеччина, Франція, Англія) вони збільшилися з 103 до 333 млрд дол. в рік, тобто в 3,2 рази, в даний час вони перевищують 0,5 трлн дол. в рік.

Інший аспект глобалізації стосується фінансової системи, формування єдиного центру регулювання світових фінансових потоків кредитних та інвестиційних ресурсів. Провідну роль тут відіграють фінанси МНК, що накопичили такі резерви валют, які у декілька разів перевищують сумарні резерви всіх центральних банків світу. Ці гігантські суми капіталів шукають по всьому світу сфери прибуткового застосування, а деколи використовуються зі спекулятивною метою, вражаючи всю світову фінансову систему (приклад 1998 р.).

Третій аспект функціональної глобалізації – це розвиток комунікації та інформатики, що спираються на електронну, комп'ютерну техніку і супутниковий зв'язок. Генеральним напрямом технічної і сервісної підготовки інформаційного суспільства (ІС) є всесвітній процес комп'ютеризації сучасного суспільства шляхом забезпечення службовими і домашніми комп'ютерами кожного робочого місця і кожної сім'ї. Вищим досягненням в цій галузі є формування і розвиток комунікаційної мережі Інтернет.

Міжнародні організації (МО) покликані сприяти становленню, розвитку і регулюванню окремих аспектів глобалізації перш за все господарського життя. В цілому МО служать політичною і правовою формою співпраці держав і забезпечують цю співпрацю на базі загальнодемократичних принципів міжнародного права, вони також є координаційними центрами, на них покладаються численні функції (арбітражні, слідчі, судові і т.і.). В останні півстоліття

створена ціла система МО, їх загальна чисельність перевищує 5 тис., у тому числі міжурядових понад 300.

Центром цієї системи є ООН (1944 р.), об'єднуюча нині 185 країн світу. Її головне завдання – забезпечення миру і безпеки народів. Проблеми миру і роззброєння, питання мирного врегулювання конфліктів; вузлові питання світової економічної політики посідають центральне місце в діяльності ООН. Перші 15 років у створенні і діяльності МО проходили під егідою американської переваги. В 1948 р. утворена МО – Генеральна угода по торгівлі і тарифам (ГУТТ), перетворена в 1994 р. у ВТО – Всесвітню торгову організацію. До 1948 р. належить і створення Організації європейського економічного співробітництва (ОЄЕС) для реалізації плану Маршалла, що проіснувала до 1961 р.

На другому етапі формування МО (почався з 1961 р.) відбувається стрімке зростання числа суверенних держав, що звільнилися від колоніальної залежності і стали членами ООН, МВФ, ГУТТ. Замість ОЄЕС в 1961 р. створена нова організація економічного співробітництва і розвитку (ОЕСР) у складі 24 розвинутих країн (18 західноєвропейських, США, Канада, Японія, Австрія, Нова Зеландія, Фінляндія), в 1997 р. до них приєдналися Туреччина, Мексика, Угорщина, Чехія, Польща. ОЕСР координувала і розробляла єдину економічну політику країн з ринковою економікою. В ОЕСР сформувався великий висококваліфікований дослідницький апарат, що готує значний обсяг аналітичних і статистичних матеріалів і публікацій, який видається 2 рази на рік під назвою «Економічні перспективи ОЕСР».

В 60-ті р. продовжують створюватися нові МО під егідою ООН, зокрема, Конференція ООН з питань торгівлі та розвитку (ЮНКТАД) в 1964 р., Організація Об'єднаних Націй з промислового розвитку (ЮНІДО) в 1967 р., в тому ж році утворена МО Програма розвитку ООН (ПРООН).

В 1975 р. для оперативного аналізу міжнародних ситуацій було скликано першу нараду «великої сімки» – США, Канада, Японія, ФРН, Франція, Великобританія, Італія, з 1996 р. до них приєдналася Росія. Рішення цих

нарад пов'язані з формуванням механізмів підтримки динамічної рівноваги світової економічної системи, що все більш інтегрується, із забезпеченням її стійкого економічного зростання. ВТО, що почала функціонувати з 1995 р. (об'єднує 130 країн, що представляють 90% світової торгівлі), досягла зниження митних тарифів з 40–50% в 1970-ті р. до 8–9% в 1980-ті р., до 3,8% в даний час. Тому бути її членом дуже престижно. 30 країн чекають черги, щоб поповнити її ряди, у тому числі Україна і Росія.

В останні десятиріччя основна увага приділяється всесторонньому удосконаленню вже створених МО.

Стрімке нарощування світового сукупного потенціалу людського суспільства (СПЛС) зусиллями головним чином 50 найбільш розвинутих країн не тільки наближає нас до інформаційного суспільства, але й породжує цілий ряд глобальних проблем, що вимагають для свого вирішення невідкладної і пильної уваги всієї світової спільноти, величезних матеріальних, трудових і фінансових ресурсів. До числа цих проблем належать: збереження миру, ліквідація найнебезпечніших видів зброї, різке скорочення витрат на нове озброєння; оздоровлення екології; істотне збільшення продовольчого і сировинного потенціалів; освоєння космосу і ресурсів світового океану; багаторазове скорочення в темпах розвитку і рівні ВВП на душу населення між верхніми і нижніми 20 відсотками населення планети; рішуча боротьба з найнебезпечнішими видами хвороб.

Таким чином створення глобальної економіки, як бачимо, набуває поступово всеохоплюючого характеру, який в останньому рахунку сформує світовий сукупний потенціал людства, відповідний за своєю універсальністю і зрілістю майбутньому інформаційному, комуністичному, ноосфери суспільству. Міцний каркас такого потенціалу у вигляді могутнього світового економічного потенціалу споруджується вже сьогодні і з кожним новим десятиріччям набуває все більш виразних і зримих рис.

11.2. Геоекономічна просторова структура сучасного світового господарства

У міру розвитку світового господарства видозмінюється, ускладнюється не тільки його галузева, але і просторова структура, ієрархічна співпорядкованість окремих його частин.

В економіці та економічній географії за основу їх виділення звичайно приймають співвідношення економічної потужності окремих країн і груп країн, що розраховується на основі даних про валовий внутрішній продукт. При цьому необхідно розрізняти два підходи, дві методики здійснення таких розрахунків: в номінальному вираженні і за фактичною купівельною спроможністю.

До порівняно недавнього часу в національній і міжнародній статистиці використовувалася методика підрахунку ВВП в номінальному вираженні. При такій методиці його обсяг обчислюють в національній валюті, а потім перераховують, виходячи з офіційного обмінного курсу даної валюти по відношенню до долара. Проте потім було помічено, що подібна методика в цілому виявляється значною мірою формальною, оскільки звичайно не відповідає реальній купівельній спроможності національних валют. Тому останнім часом все ширше почали застосовувати іншу методику розрахунків ВВП — по паритету купівельної спроможності (ПКС) національної валюти.

При розрахунку на його основі показники ВВП можуть змінюватися дуже істотно: в невеликих європейських державах, де товари звичайно дорогі, вони помітно знижуються, а в країнах, що розвиваються, навпаки, як правило, зростають. Відповідно змінюється і ранг країн в їх загальній ієрархії за розмірами ВВП, що можна прослідкувати навіть на прикладі країн, що входять за цим показником в першу десятку. У країнах з перехідною економікою при розрахунку ВВП на основі ПКС показники також можуть зрости в півтора-два рази і навіть більш.

Відмінності між двома методиками розрахунків позначаються і на оцінках обсягу світового ВВП. У 2000 р. в номінальному вираженні він складав приблизно 30 трлн, а при розрахунку за купівельною спроможністю — близько 40 трлн дол.

У науковій літературі можна зустріти різні просторові моделі світового господарства – двочленну, тричленну і багаточленну.

Генералізована двочленна модель заснована на поділі всіх країн світу на економічно розвинуті і країни, що розвиваються, або, як часто говорять, на країни Півночі і країни Півдня. Їх співвідношення в останні десятиріччя поступово змінюється у бік збільшення у світовому ВВП частки Півдня, який розвивається більш високими темпами. Вже в 1990 р. частка країн Півдня в ньому досягла за валютним курсом 18%, за паритетом купівельної спроможності валют в 1990 р. – 35%, до кінця 90-х р. — до 40%.

При тричленній моделі за основу беруть співвідношення між економічно розвинутими країнами, країнами, що розвиваються, і країнами з перехідною економікою (табл. 11.2).

Таблиця 11.2

Частка трьох груп країн у світовому ВВП за паритетом купівельної спроможності, %

Група країн	1990	1995	2000
Розвинуті країни Заходу	59,3	53,8	52,7
Країни, що розвиваються	32,6	41,4	40,3
у тому числі Китай	6,6	9,7	10,5
Країни з перехідною економікою	8,1	4,8	7,0

З табл. 11.2 також випливає, що основна тенденція зсувів у співвідношенні розвинутих країн Заходу і країн, що розвиваються, полягає в деякому зменшенні частки у світовому ВВП перших і збільшенні частки других. Що ж до країн з перехідною економікою, то їх частка зазнала

найбільшого падіння в середині 90-х рр., але потім почала поступово зростати.

У вітчизняній і західній економіко-географічній літературі останнім часом склався дещо інший підхід до тричленного поділу світового господарства. Це підхід, заснований на виділенні трьох таких його складових частин, як Центр, Периферія і Напівпериферія.

У Центрі спостерігається ефект вивільняється ресурсів, що використовуються в неефективних для даної економіки галузях і виробництвах. На цій основі відбуваються промислові і науково-технічні революції в Центрі. На Периферії подібні процеси не відбуваються із багатьох причин, включаючи і те, що виручені від експорту гроші спрямовуються не у виробництво і не на модернізацію суспільства, а витрачаються на імпорт предметів розкоші або на інвестиції в країнах Центру, переведення капіталу в офшорні зони і т.д. Подібна поведінка характерна для багатьох сучасних країн, що розвиваються.

В майбутньому умови торгівлі також не зможуть змінитися на користь країн, що розвиваються, тому що в країнах Центру промислове виробництво стимулює розвиток знання. Як висловлюються економісти, відбувається «дематеріалізація економіки» Центру. Наприклад, в структурі валового внутрішнього продукту США на частку промислової продукції в 1997 р. припадало 20,5%. У майбутньому знання як товар у вигляді патентів, «ноу-хау», наукоємких послуг буде співмірне зі все більш великою кількістю промислової продукції.

Відсталість значної частини країн стала гальмом загальнопланетарного розвитку і тягарем для розвинутих країн. Можна виділити три такі обмежувальні аспекти розвитку країн Центру:

- економічний. Неможливо розвивати виробничий потенціал високо розвинутого світу, не розвиваючи ринків збуту, джерел сировини і напівпродуктів в решті частин світового господарства;

- екологічний. Якщо кинути країни, що розвиваються, напризволяще, то вони, використовуючи деякі традиційні технології, зруйнують рівновагу між глобальним співтовариством і географічною оболонкою;

- демографічний. Якщо не допомагати країнам, що розвиваються, швидше підвищити рівень життя і загальну культуру, то демографічний перехід розтягнеться за межі 2020 р., що спричинить за собою величезний наплив мігрантів у високорозвинуті країни, підірве їх благополуччя, породить в них нові соціально-політичні проблеми.

Триярусна просторова структура світового господарства, представлена країнами Центру, Напівпериферії і Периферії.

1. *Центр світового господарства* (ядро) включає транснаціоналізовану олігополію умовної Півночі, в країнах якої йде становлення постіндустріального суспільства, а в економіці фінансова сфера успішно контролює виробництво. Це країни, які повністю трансформувалися приблизно за 500 років і накопичили величезний капітал. Тільки на ведучу сімку в 1999 р. припадало 44,6% сумарного ВВП світу, при 11,6% проживаючого в ній населення світу. У відомій «світовій тріаді» (США – ЄС – Японія) проживає 13,1% населення планети, а виробляється 48,4% світового ВВП. Більшість країн Центру пов'язана геополітичною та історико-культурною єдністю і вийшла з процесу європейської модернізації, що зародилася в XVI ст. Ці країни раніше позначалися терміном «європейська цивілізація», а зараз все частіше – терміном «західний світ», хоча це і створює «незручності», пов'язані з входженням в нього, наприклад, Японії. При цьому підході під поняттям Центр мають на увазі групу з 25-30 країн умовної Півночі, в яких відбувається становлення і розвиток постіндустріального суспільства. Саме ці країни стоять на чолі сучасного етапу НТР, саме тут знаходяться світові центри ухвалення рішень, найбільш високий рівень інформатизації і комп'ютеризації. Країни цієї

групи виробляють приблизно 1/2 світового ВВП (а в номінальному його вираженні – і того більше).

2. Напівпериферія включає:

– індустріально розвинуті країни умовного Заходу з ліберальною ринковою моделлю розвитку, що досягли успіхів на шляху модернізації суспільства та економіки. Яскравим прикладом є Іспанія, що почала модернізацію суспільства приблизно з 1970-х рр. і мала в 1999 р. ВВП з розрахунку на душу населення на рівні 56,4% до відповідного показника США.

– нові індустріальні країни і території світу, особливо першого покоління, тобто країни, що узяли старт в розвитку з 1970-х рр. (Республіка Корея, Гонконг, Сінгапур і Тайвань). Це країни і території першого прориву всієї групи економічно відсталих країн до добробуту. Модель, що імітує розвиток країн Заходу, зазнала тут трансформацію в модель інноваційного типу. Нові індустріальні країни Південно-Східної Азії входили у світовий ринок в період зеніту «епохи» масового виробництва і споживання. Властиві цьому періоду широкі масштаби збуту при нескладній технології виготовлення достатньо простих виробів і здійснення операцій зі складання як найкраще підходили для країн, що володіють дешевою робочою силою;

– нафтоекспортуючі країни, що входять в ОПЕК. Організація ОПЕК – це міжнародний картель, учасники якого дотримуються дисципліни у квотах видобутку та експорту нафти, що є основою їх багатства. Ці країни диференціюються в основному залежно від чисельності населення. При нечисленному населенні в країнах підтримується високий рівень життя, соціальної інфраструктури, освіти. Такі країни можуть бути віднесені до Напівпериферії.

Напівпериферія, що знаходиться ніби на стику між Центром і Периферією, символізує індустріальну стадію розвитку. До її складу входять країни середньорозвинутого капіталізму в Азії, Африці і Латинській Америці, нові

індустріальні і нафтоекспортуючі країни, в першу чергу близькосхідні. Деякі автори відносять до напівпериферії і частину постсоціалістичних країн з перехідною економікою. Особливу групу складають постсоціалістичні країни, для яких, зокрема для Росії і України, одні (оптимісти) передбачають економічне диво, а інші (песимісти) остаточне скочування в «південне співтовариство», яке раніше називалося третім світом.

3. *Периферія* – це більшість країн, що розвиваються, переважно з сировинним типом експорту і низькими технологіями виробництва. Це країни умовного Півдня, серед яких і група якнайменше розвинутих, віддалених від світових центрів і торгових шляхів, з клановою соціальною структурою, традиційним господарством. До складу Периферії звичайно включають близько 100 країн Азії, Африки і Латинської Америки, що розвиваються, з переважанням аграрної економіки або початкової стадії розвитку індустріальної, в яких ще досить слабо виявляється НТР. Основу цієї групи складають якнайменше розвинуті країни світу. Нафтовидобувні країни, де населення значне (наприклад, Ірак, Іран, Нігерія), але рівень життя більшості населення низький, повинні бути віднесені до Периферії.

Необхідно відзначити, що в останні декілька років багато з країн, що розвиваються, перейшли до стратегії лібералізації економіки і зовнішньоекономічних зв'язків. Тут розвивається масова промисловість. В той же час дослідники виділяють серед країн, що розвиваються, «задвірки» світової системи, або «зони обмеженого хаосу», де відсутні загальноприйняті норми державного регулювання, де правлять насильство, убогість і аморальність.

Таким чином, на сучасному етапі еволюції світового господарства наголошується різка нерівномірність в економічному, науково-технічному, соціальному і політичному розвитку країн. Активізація участі в міжнародному розподілі праці постсоціалістичних країн і

Китаю привела до зростання числа форм соціально-економічних устроїв і суб'єктів відносин в системі світового господарства. Модернізація країн Напівпериферії може відбуватися протягом достатньо тривалого часу, у ряді випадків – цілої історичної епохи.

Протягом ХХ ст. розрив між Центром і Периферією за середньодушовим розміром валового внутрішнього продукту істотно збільшився. За даними доповіді МВФ «Огляд світової економіки», за період 1900-2000 рр. найбагатша чверть населення світу мала майже шестиразове зростання середньодушового ВВП, а найбідніша чверть – тільки триразовий.

Першою з багаточленних моделей просторової структури світового господарства можна, мабуть, розглядати традиційний поділ світу на великі географічні регіони. Проте значно цікавіше і важливіше розглянути безпосередньо десять основних центрів економічної потужності сучасного світу. Основою для їх визначення може стати перша десятка країн, що лідирують за цим показником (табл. 11.3).

Але насправді ця перша десятка країн лише наполовину зумовлює перелік десяти головних центрів — в тих випадках, коли в цій ролі виступають окремі країни (США, Китай, Японія, Бразилія, Мексика). Решта шість центрів формується на основі груп країн.

Провідне положення в сучасному світовому господарстві – приблизно «на рівних» (по 21-22% від світового ВВП) – займають Північна Америка (у складі США і Канади) і Західна Європа, які були і залишаються його, так би мовити, несучими структурами. На третє місце в 1994 р. вийшов Китай (11%), завдяки дуже високим темпам приросту ВВП, що обігнав Японію (8%). Далі, вже з порівняно невеликим відривом один від одного, йдуть нові індустріальні країни Азії, Індія, Бразилія, країни СНД, Мексика і нафтоекспортуючі країни Персидської затоки.

Таблиця 11.3

Перші десять країн світу за розмірами ВВП, 2000 р.

Ранг країни	Країна	ВВП в номінальному вираженні, млрд дол.	Ранг країни	Країна	ВВП за паритетом купівельної спроможності, млрд дол
1	США	7 920	1	США	7 920
2	Японія	4 100	2	Китай	3 985
3	Німеччина	2 100	3	Японія	2 930
4	Франція	1 465	4	Німеччина	1 710
5	Великобританія	1 265	5	Індія	1 660
6	Італія	1 165	6	Франція	1 310
7	Китай	930	7	Великобританія	1 220
8	Бразилія	760	8	Італія	1 165
9	Канада	610	9	Бразилія	1 020
10	Іспанія	555	10	Мексика	785

Слід звернути увагу на різке зниження частки СНД у світовому господарстві. В 70-80-ті рр. Радянський Союз за обсягом ВВП поступався лише США, причому в окремі роки обсяг його ВВП досягав 30-40% від американського. Ще в 1990 р. СРСР виробляв 5,6% світового ВВП, але потім почалося швидке зниження частки його наступників – країн СНД.

Те ж стосується і Росії та України. В 50-80-ті рр. обсяг ВВП Росії збільшився майже в чотири рази і до кінця цього періоду склав 3,5% світового і 20% європейського ВВП. Потім частка Росії у світовій економіці почала скорочуватися, склавши в 2000 р. (навіть по більш вигідному розрахунку по ПКС) всього 1,5%. Це значить, що по відношенню до США російський ВВП нині складає приблизно 7%. Тільки на початку ХХІ ст. почалося повільне зростання цього важливого показника.

Геоелекономічна структура світу визначається економічною вагою держав, що відображає їх економічний потенціал, який прийнято на агрегативному рівні оцінювати через індикатор ВВП/ВВП. Аналіз співвідношення валового продукту до валового внутрішнього продукту на основі їх порівняльних характеристик дозволяє виявити економічну потужність держави, яка може оцінюватися як полюс.

Закон геоелекономічного "полюса", за формулюванням О.А. Аріна, свідчить: в геоелекономічному просторі глобальний або регіональний полюс означає суб'єкт, відмінний від інших суб'єктів перевагою своєї економічної потужності над економічним потенціалом суб'єкта, що услід йде, як мінімум, у 2 рази або більше.

Звідси впливає що економічний потенціал не є синонімом потужності, але саме явище потужності породжує явище полюса.

Сказане означає, що майже в кожному регіоні є свій "полюс". Розрахунки на 1999 р. показали, що в Латинській Америці регіональним полюсом є Бразилія з ВВП в 743 млрд дол., випереджая Мексику (429 млрд дол.), що йде за нею, майже у два рази. В Африці полюсом є ПАР (ВВП – 133 млрд дол.); за нею йде Нігерія (38 млрд дол.). На Близькому і Середньому Сході таким полюсом можна вважати Туреччину (186 млрд дол.); за нею Іран (111 млрд дол.). У Східній Азії – це Японія (близько 4 трлн дол.), за нею КНР (близько 1 трлн дол.). У Західній Європі полюсів взагалі немає, оскільки Німеччина з ВВП в 2,1 трлн дол. недостатньо випереджає економічний потенціал Франції, що йде слідом, ВВП якої 1,4 трлн дол.

На глобальному рівні існує в даний час тільки один полюс, і ним є США (ВВП більше 8,3 трлн дол., що в два рази випереджає ВВП Японії, що йде слідом).

У Східній Європі і СНД найсильніша держава – Російська Федерація (див. табл. 11.4).

Таблиця 11.4

Економічний потенціал (ВНП) країн Прикаспійського регіону і Середньої Азії в 1999 р, в млрд дол.

Країна	ВНП	Місце у світі
Азербайджан	4,4	116
Вірменія	1,9	151
Білорусь	26,6	61
Грузія	3,4	128
Індія	442,2	11
Іран	110,5	33
Казахстан	18,9	68
Киргизія	1,4	159
Пакистан	64	44
Росія	332,5	16
Таджикистан	1,8	153
Туркменістан	3,2	132
Узбекистан	17,6	70
Україна	37,5	55

У Східній Європі полюсом у 1990-х рр. була Росія (333 млрд дол.), за нею Польща (153 млрд дол.). В результаті кризи 1998 р. в 1999 р. Росія втратила якість полюса сили в Східній Європі через різке падіння свого ВВП до 240 млрд дол., тоді як Польща його наростила до 161 млрд дол. Оцінки реального російського ВВП різняться: в 1999 р. від 240 млрд дол. до 612 млрд дол. в цьому ж році, різниця пов'язана з методиками підрахунку (в даній роботі автори нехтували розрахунками по ПКС, оскільки вони мають значення більше для оцінки внутрішньоекономічної ситуації в країні, а для міжнародних відносин достатньо порівнювати ВВП і ВНП). Економічний потенціал Росії дозволяє формувати "полюс" в рамках СНД (ВВП України, що йде вслід за Росією – близько 38 млрд дол.). Російський економічний потенціал (ВНП), за яким вона в 1999 р. посідала 16 місце в світі, а за ВВП на душу населення – 98 (а якщо через ПКС – 80 місце), не тільки не "тягне" на

глобальність, але навіть і на регіональність. Місце Росії як "полюс" локально – тільки в просторі СНД.

Таблиця 11.5

Зміна ряду економічних показників в інтеграційних структурах СНД

Регіональні об'єднання країн СНД	Чисельність населення		Валовий внутрішній продукт (в поточних цінах)		Продукція промисловості		Продукція сільського господарства (в поточних цінах)		Роздрібний товарообіг через всі канали реалізації (в поточних цінах)	
	1990	1998	1990	1998	1990.	1998	1990	1998	1990	1998
СНД	100,0	100,0	100,0	100,0	100,0	100,0	100,0	100,0	100,0	100,0
Союз Білорусі і Росії	56,2	55,4	68,0	77,9	67,5	65,5	54,9	59,5	63,6	78,8
Митний союз	65,7	64,7	74,2	83,3	72,8	70,6	63,9	65,9	70,2	83,1
Центрально-азіатське економічне співтовариство	16,8	17,8	9,4	8,6	8,3	11,9	14,4	14,5	10,8	9,4
ГУУАМ	31,7	32,2	24,0	15,7	25,9	28,1	34,2	33,0	26,4	16,1

Геостратегічна структура міжнародних відносин визначається не через полюси, а через категорію "сили", формуючої "центри сили" (частіше за всю – державу).

"Центр сили" – це суб'єкт, що має нагоду підпорядкувати діяльність інших суб'єктів або факторів міжнародних відносин відповідно до власних національних інтересів. Залежно від сфери розповсюдження такого контролю центр сили може бути локальним, регіональним або глобальним. "Гегемонія" – це сила, спрямована на підкорення всіх факторів міжнародної політики на реалізацію інтересів гегемона.

Різниця між гео економічним полюсом і центром сили полягає в тому, що перший суб'єкт – полюс – не обов'язково діє в системі міжнародних відносин. Наприклад, Китай до початку ХІХ ст. за економічною масою перевершував будь-

яку країну Європи, але практично не вів активної зовнішньої політики, тобто не нав'язував свій контроль в системі міжнародних відносин. Іншими словами, полюс перетворюється на центр сили лише за умови проведення активної та агресивної зовнішньої політики, спрямованої на підкорення інших суб'єктів своїм зовнішнім і внутрішнім інтересам.

Закон "центру сили", за формулюванням О.А. Аріна, свідчить: суб'єкт ПОЛЮСА перетворюється на ЦЕНТР СИЛИ, якщо обсяг його зовнішньополітичного потенціалу (ЗПц) перевершує зовнішньополітичний потенціал суб'єкта-конкурента як мінімум в 4 рази.

Сам по собі ЗПц формується через сумарний ресурс, затрачений на зовнішню політику. Цей ресурс складається з фінансових потоків, які закладаються до бюджету країни, реалізованого через апарат зовнішньої політики (АЗП). Хоча нерідко важко чітко визначити, що належить до зовнішньої, а що до внутрішньої політики, проте, існують деякі інститути, які однозначно належать до АЗП: міністерство закордонних справ, міністерство оборони, інформаційно-пропагандистські служби, прикордонна охорона, зовнішньоекономічні організації, служби зовнішньої безпеки або розвідки та ін.

На загальносвітовому рівні є один глобальний "центр сили" – США (у США ЗПц на 1999 фінансовий рік, без урахування фінансування рядка "Міжнародне економічне співробітництво", був рівний приблизно 300 млрд дол., тобто перевершував Японію, що йде за ними, майже в 5 разів. Росія не використовує в належній мірі всі можливості, якими потенційно володіє полюс сили (в даному випадку і центр сили). Зате Сполучені Штати повною мірою використовують можливості глобальних "полюса" і "центру сили", примушуючи Японію, Китай і Європейський Союз діяти на користь американської економіки.

11.3. Господарство країн, що розвиваються, і країн з перехідною економікою в другій половині ХХ ст.

Раніше йшлося в основному про роль індустріально розвинутих країн в становленні світової економіки. Після розпаду колоніальної системи в 50–70-х рр. ХХ ст. утворилася численна група суверенних держав. Вона отримала поповнення в кінці 80-х рр. після розпаду так званого соціалістичного табору.

Тут доречно віддати належне Президенту США Франкліну Делано Рузвельту (президент 1933–1945 рр.), який стояв біля витоків розпаду колоніальної системи і порівняно мирного протікання процесів сучасної глобалізації. Сумний історичний досвід, пережитий США в період великої депресії 1929–1933 рр., в ліквідації руйнівних наслідків якої Ф.Д. Рузвельт взяв таку плідну участь, що вдячний американський народ всупереч конституційному обмеженню президентства двома термінами вибрав його не тільки на третій, але навіть на четвертий термін, – цей гіркий досвід вчив: щоб утримати і зміцнити своє лідерство у світовій економіці, яке США завоювали на зломі ХІХ–ХХ ст., необхідно забезпечити вільну торгівлю ресурсами, товарами і послугами на всьому світовому економічному просторі. Але як це зробити в умовах, коли вся територія планети виявилася поділеною між великими державами, а економічні розділи і переділи сфер впливу теж породжують досить гострі конфлікти між найбільшими монополіями? Німеччина, прагнучи, за словами Рузвельта, «зайняти пануюче положення в торгівлі Центральної Європи» ініціювала дві страшні, руйнівні світові війни. Цей мотив діятиме і надалі, якщо не встановити режим рівноправної для всіх країн світу вільної торгівлі ресурсами, товарами і послугами.

Обстоюючи мирний шлях вирішення цієї глобальної проблеми вибору магістральної дороги всього подальшого прогресу світової економіки, він запропонував досить широку програму політичних і економічних основ

улаштування післявоєнного світового порядку, найважливіші аспекти якого полягають в нижченаведеному.

Головною перешкодою встановлення рівності народів, яка передбачає широку свободу торгової конкуренції на світовому ринку, є безнадійно застаріла колоніальна система. Не можна вести війну проти фашистського рабства, говорив Ф.Д. Рузвельт в серпні 1941 р., не прагнучи в той же час звільнити народи всього світу від відсталого колоніальної системи. Народи Індії, Африки, Близького і Далекого Сходу тому відстали у своєму розвитку, що в цих країнах видобувається величезна кількість сировини без будь-якої для них компенсації. Не можна далі забезпечити міцний мир, не досягнувши доступу на рівних підставах до торгівлі і до світових сировинних джерел, необхідних для процвітання відсталих країн. Методи ХХ ст. означають розвиток промисловості в колоніях і зростання добробуту їх народів шляхом підвищення життєвого рівня та освіти, шляхом забезпечення компенсації за їх сировинні ресурси.

Ці епохальні положення про свободу конкуренції і рівноправність всіх країн світу – великих і малих, переможців і переможених, – були закріплені в рішеннях Потсдамської конференції країн-переможниць в 1945 р., що ініціювали успішну національно-визвольну боротьбу народів колоній, напівколоній і залежних країн і привели до утворення групи політично незалежних суверенних держав. Решта країн сучасного світу, включаючи країни Азії, Африки і Латинської Америки складають загальну групу країн, що розвиваються, багато з яких були колоніями і напівколоніями імперіалістичних держав. Економіка цих країн носила відсталий, аграрно-сировинний характер. У багатьох з них у виробництві і експорті переважала монокультура – вирощування на експорт однієї-двох сільськогосподарських культур або видобуток тієї або іншої корисної копалини. Вони, як правило, успадкували відсталу напівфеодальну соціально-

економічну структуру, де панували племінна знать і окремі клани. Після національного звільнення ці країни вступили на шлях прискореного економічного розвитку, в них іде формування національного капіталу, в деяких з цих країн він вже досяг достатньо високого рівня.

У ряді таких країн йде процес індустріалізації, росте частка промисловості в національному ВВП. В Алжирі, Бразилії, Індонезії, Шрі-Ланці, Колумбії частка населення, зайнятого в сільському господарстві, істотно знизилася, відповідно росте частка зайнятих в промисловості. Йде процес диверсифікації експорту країн, що розвиваються, в якому питома вага оброблюваної промисловості зросла з 23% в 1970 р. до 68% в 1996 р., а питома вага продукції машинобудування – з 2,4 до 30,5%. Разом з тим іде процес економічної диференціації.

Особливе положення зайняли нафтовидобувні країни, перш за все країни ОПЕК. В Кувейті, Катарі, ОАЕ, Бахреїні, Саудівській Аравії ВВП на душу населення наближається до рівня високорозвинутих країн. В багатих нафтою країнах дохід на душу населення склав в ОАЕ – 23 тис. дол. в рік, Катарі – 21, Бахреїні – 18, Кувейті – 17, Саудівській Аравії – понад 12 тис. дол. в рік. І життєвий рівень тут такий, що викликає подив: прекрасно обладнані школи, лікарні, безкоштовне медичне обслуговування та освіта, включаючи вищу; у разі потреби хворих відправляють за кордон лікуватися за рахунок держави; чудово відбудоване житло, шляхи, міста, побутова інфраструктура. Різке зростання цін на нафту в 70-х рр. привело до значного збільшення зовнішніх доходів. Проте, якщо деякі з цих країн (Алжир, Лівія та ін.) використовують їх для розвитку національної економіки і створення власної промисловості, то в багатьох державах Близького і Середнього Сходу значна частина доходів привласнюється правлячою верхівкою, вивозиться за кордон у вигляді позикового капіталу.

Серед країн, що розвиваються, виділилася група більш розвинутих в економічному відношенні країн, що наблизилися за багатьма показниками до країн середнього і навіть високого рівня розвитку. Сюди слід віднести Бразилію, Аргентину, Мексику, в Азії – це Сінгапур, Тайвань, Гонконг, Південна Корея, в Африці – ПАР. Їх прийнято називати нові індустріальні країни (НІК). Вони упевнено наближаються до рівня індустріально розвинутих країн і в недалекому майбутньому поповнять їх ряди. Другий ешелон НІК складають в Південній Америці Венесуела, Колумбія, Перу, Чилі, Уругвай, в Південно-Східній Азії – Індонезія, Малайзія, Філіппіни, Таїланд. Хоча велика частина населення цих країн ще зайняті сільським господарством, тут випереджаючими темпами росте обсяг промисловості іта експорт її продукції.

З решти країн, що розвиваються, відносно більш високі показники ВВП на душу населення мають країни, в яких видобуваються багаті корисні копалини (Ботсвана, Габон, Намібія, Марокко та ін.) або є розвинуте сільське господарство, плантації (Багамські острови, Барбадос, Сейшельські острови, Фіджі і т. д.).

Істотних результатів в індустріалізації економіки досягла Індія. За рядом абсолютних показників виробництва промислової продукції Індія знаходиться в числі провідних країн світу. Проте велика частина мільярдного населення її зайнята в малопродуктивному сільському господарстві.

Величезних успіхів в економічному розвитку за останні півстоліття досяг Китай. Поєднуючи принципи централізованого управління економікою з розвитком ринкових відносин і переходом до відкритої економіки, залученням у великих кількостях іноземного капіталу Китай досяг останнім часом щорічного приросту ВВП на 9–10%. Значно зріс китайський експорт. Високими темпами розвивається наука і техніка. В найближчі роки Китай буде здатний претендувати на роль другої наддержави світу, його населення складає сьогодні 1,2 млрд чоловік, тобто 1/5 частина населення світу.

Тут розглянута історія і перспективи розвитку лише верхньої частини загального масиву країн (близько 40), що розвиваються, в сотні, що залишилася, також спостерігається значна диференціація. Група чисельністю приблизно 40–50 наближається до середнього рівня розвитку цього масиву і зберігає шанси при ефективній допомозі індустріально розвинутих країн перейти в недалекому майбутньому у верхню частину. 50–60 країн з найнижчим рівнем розвитку, що залишилися, представляє одну з найгостріших глобальних проблем світу, ефективні шляхи вирішення якої поки не позначилися. Ця сотня країн, що розвиваються, переживає період формування лише потенціалу виживання.

Країни з перехідною економікою, за нашими підрахунками їх приблизно три десятки, включаючи 12 суверенних держав, що виникли на початку 90-х рр. на просторах колишнього СРСР, країни Східної Європи і Південно-Східну Азії – колишні члени соціалістичного табору. За рівнем сукупного потенціалу виживання, розвитку та удосконалення людського суспільства (СПВРУЛС) і сукупністю потенціалу людського суспільства (СПЛС) вони належать до загального масиву країн, що розвиваються, частина з них порівнянна з другим ешеленом НІК, частина може бути віднесена до першої групи з сотні. В кінці 80-х – початку 90-х рр. у світі виникла нова група країн, яка отримала назву країн з перехідною економікою, що вступили на шлях погано підготовлених ринкових перетворень.

Відмова від централізованого планування, необґрунтоване усунення держави від регулювання перехідних процесів, структурна диспропорція, властива єдиному господарському комплексу СРСР, бездарно популістські розриви економічних зв'язків між колишніми союзними республіками, привели до катастрофічного падіння ВВП, промислового і сільськогосподарського виробництва. Справу довершила криміналізація приватизаційних процесів і державної влади. В результаті

цього падіння виробництва країни з перехідною економікою за рівнем свого економічного розвитку були відкинуті далеко назад і за показником величини ВВП на душу населення виявилися на середньому рівні країн, що розвиваються.

Важливим елементом ринкових перетворень став перехід до відкритої економіки, зниження торгових бар'єрів, введення оборотності валют. Характерною межею для більшості країн цієї групи є переорієнтація їх зовнішньоекономічних зв'язків. Велику увагу надається залученню в економіку іноземного капіталу. Особливо досягли успіху в цьому відношенні Угорщина, Чехія, Польща. Оскільки 10 країн Східної Європи в травні 2004 р. було прийнято до складу ЄС, вони автоматично вибувають з даної групи.

Колишні союзні республіки СРСР замість союзної держави утворили регіональне інтеграційне об'єднання – Співдружність незалежних держав (СНД). В його рамках створюється зона вільної торгівлі (ЗВТ). Для поглиблення інтеграції Росія, Білорусь, Казахстан, Україна погодилися утворити Єдиний економічний простір (ЄЕП), щось на зразок Митного союзу (МС). Зміцнення економічного потенціалу країн з перехідною економікою, їх вступ до складу ВТО є важливим чинником підвищення їхньої ролі у світовій економіці.

З погляду сукупного потенціалу вони знаходяться на етапі переходу від процесу виживання до процесу розвитку, хоча окремі з них, у тому числі Росія, Україна, Білорусь за рівнем розвитку науки, техніки та освіти можуть бути віднесені до групи НІК.

Розділ 12. ЕКОНОМІЧНИЙ РОЗВИТОК УКРАЇНИ В УМОВАХ РАДЯНСЬКОЇ ЕКОНОМІЧНОЇ СИСТЕМИ ТА ЙОГО ТРАКТУВАННЯ В ЕКОНОМІЧНІЙ ДУМЦІ

12.1. Економічна політика «військового комунізму»

25 жовтня (7 листопада) 1917 р. до влади в Росії прийшла партія більшовиків РСДРП(б). Історичні умови 1917–1918 рр. сприяли розповсюдженню ідей про можливість негайного втілення в життя комуністичних принципів. Економічну політику перших місяців радвлади (жовтень 1917 р.–серпень 1918 р.) В. Ленін визначив як "червоногвардійську атаку на капітал", метою якої було зосередження в руках органів диктатури пролетаріату керівної ролі в економіці і створення соціалістичних органів управління. Основними напрямками діяльності в цей період були: організація робочого контролю, націоналізація, введення державної монополії зовнішньої торгівлі. Положення про робочий контроль було прийнято 14 (27) листопада 1917 р. Контролю підлягало виробництво, поставки сировини, продаж, зберігання товарів. Встановлювалася судова відповідальність власників підприємств за невиконання розпоряджень органів робочого контролю. В листопаді-грудні 1917 р. робочий контроль був встановлений в промисловості, на транспорті, в банках, торгівлі, сільському господарстві. Робочий контроль прискорив проведення націоналізації. Націоналізація почалася з великих заводів військового призначення, які мали загальнодержавне значення, окрім цього за ініціативою трудівників оголошувалися націоналізованими і підприємства місцевого значення. Ці підприємства передавалися створеній 1 грудня 1917 р. Вищій раді народного господарства Росії, філіали якої були створені на Україні. Були націоналізовані 9 з 15 найбільших металургійних заводів України, 230 великих шахт, суднобудівні заводи, підприємства Харкова, Єкатеринослава.

Брак досвіду призводив до того, що часто націоналізувались підприємства, до управління якими працівники не були готові, а також невеликі підприємства, націоналізація яких була економічно не вигідною. Окрім цього, отримала розповсюдження практика незаконної конфіскації за рішенням фабзавкому з подальшим затвердженням її державним органом. Такі дії негативно позначалися на економічному стані країни. Виробництво чавуну і сталі скоротилося в 1917 р. на 24%, видобуток вугілля в Донбасі – в 2 рази [75, с. 305]. Погіршилася ситуація з постачанням хлібом. Для того, щоб не допустити подальшого погіршення економічного стану країни, Раднарком здійснив заходи, спрямовані на подальшу централізацію господарського життя. Протягом травня-червня 1918 р. націоналізувались цілі галузі: цукрова промисловість, нафтова, металургія, машинобудування.

Реформування аграрних відносин почалося з ухвалення на 2-му з'їзді Рад Декрету про землю, який був спрямований на ліквідацію приватної власності на землю і передачу поміщицьких маєтків, а також церковних і монастирських земель зі всім інвентарем в розпорядження волосних повітів і рад селянських депутатів з правом розподілу землі по трудових або споживацьких нормах. Націоналізація і розподіл землі здійснювалися на основі Закону про соціалізацію землі (27 січня 1918 р). В 1917–1919 рр. землю отримали більше 6 млн селян. Їх звільнили від орендної плати і від сплати боргів Селянському банку. Наслідком аграрних реформ стала зміна соціальної структури села: скоротилася питома вага заможних селян з 15 до 5 %, зросла питома вага середняків з 20 до 60 %, скоротилося число бідняків з 65 до 35% [76].

Громадянська війна та іноземна інтервенція призвели до зміни економічної політики більшовиків. Комплекс надзвичайних заходів, спрямованих на зосередження в руках держави всіх ресурсів і збереження господарських зв'язків, згодом отримав назву політики «військового комунізму». «Військовий комунізм» можна розглядати як

одну з моделей державного регулювання економіки. Ця модель була реакцією на надзвичайний соціально-економічний і політичний стан в країні і тому носила тимчасовий характер. Одночасно «військовий комунізм» був спробою перейти до нового суспільного устрою. Основні риси «військового комунізму» були такі:

- введення продовольчої диктатури, що мало на увазі державну монополію на закупівлю хліба; створення продовольчих загонів і комітетів бідноти, завданням яких було вилучення надлишків хліба за твердими цінами (фактично хліб вилучали безкоштовно, оскільки до 1918 р. гроші перестали виконувати свої функції). Основою політики «військового комунізму» була продрозкладка, відповідно до якої кожна губернія повинна була здавати державі надлишки хліба та інших продуктів. Спочатку розмір надлишків визначався реальними потребами сім'ї, згодом основним критерієм стала потреба держави в хлібі та інших продуктах. В 1919 р. продрозкладка дала 10,5 млн пудів зерна. В 1920 р. продрозкладкою була охоплена більша кількість районів і було заготовлено вже 71,5 млн пудів [71, с. 394]. Продрозкладка привела до зниження матеріальної зацікавленості селян в результатах своєї праці і посилення соціальної напруженості на селі, яка переросла в селянські повстання;

- націоналізація всіх підприємств;
- централізований розподіл сировини і готової продукції;
- заборона вільної торгівлі (листопад 1918 р.);
- упровадження карткової системи розподілу продуктів;

- упровадження загальної трудової повинності.

21 січня 1920 р. ухвалою Раднаркому РРФСР і Всеукраїнському була створена Українська трудова армія, що налічувала 30 тис. чоловік. Її завданням були збільшення заготівель заготівель забезпечення підприємств робочою силою.

12.2. Економічна політика України 20-х рр. Нова економічна політика

Соціально-економічний стан України на початку 20-х рр. був складним. Найбільший спад виробництва відбувся в галузях важкої промисловості. На початку 1921 р. не працювала жодна домна, не було виготовлено жодної тонни прокату. Громадянська війна, засуха 1920 р., економічна політика уряду привели до масового голоду, від якого в південній частині України загинуло близько мільйона чоловік. Кризова ситуація в економіці, незадоволеність селян продрозкладкою (необхідно враховувати, що більше 75% Червоної армії складали селяни), що проводиться, внутріпартійні розбіжності щодо шляхів виходу з кризи, зміна міжнародного стану і загроза нової інтервенції привели до формування нової моделі господарського розвитку.

Проголошуючи нову економічну політику (неп), голова Раднаркому В. Ульянов-Ленін ґрунтувався на тому, що «єдиною матеріальною основою соціалізму може бути велика машинна промисловість, здатна реорганізувати землеробство». Це передбачало проведення індустріалізації багатуукладної економіки країни. Ленін підкреслював, що «нова економічна політика не міняє державного господарського плану і не виходить з його рамок, а міняє підхід до його здійснення» [75, с. 305]. Єство непу розкрив нарком фінансів Р. Сокольников, визначивши його як систему державного господарювання за методом складного і непрямого регулювання через кредитно-банківський ланцюг, кооперацію, госпрозрахункові підприємства, які «мають своєю задачею накопичення заощаджень» [51]. Початок переходу до нової економічної політики був встановлений на X з'їзді РКП(б) в березні 1921 р. З'їзд ухвалив резолюцію про заміну продрозкладки продовольчим податком. Продподаток був значно менше продрозкладки, після сплати цього податку (до 1924 р. в натуральній формі) селянин міг самостійно розпоряджатися продукцією, що залишилася.

З переходом до непу почала відроджуватися кооперація. Уряд бачив у ній оптимальну форму залучення селянства до соціального будівництва. За нетривалий період сільгоспооперація зосередила у своїх руках значну частину товарної продукції: до 37% планових заготівель зерна і близько 50% технічних культур [76]. Подальший розвиток продуктивних сил сільського господарства вимагав його технічної реконструкції, але через переважання дрібнотоварних одноосібних селянських господарств це було неможливо. Дрібні розрізнені індивідуальні селянські господарства, виробництво яких було підпорядковане в основному задоволенню особистих потреб, не були готові до технічної реконструкції. Проте сільське господарство за рядом показників досягло довоєнного рівня. Країна повністю забезпечила себе продовольством і сільськогосподарською сировиною, відновила експорт хліба.

За роки непу відбулися серйозні зміни в промисловості. Функціонування підприємств державного сектора переводилося на комерційну основу і госпрозрахунок. Вже до середини 1922 р. значна кількість підприємств була знята з безкоштовного державного забезпечення і їм було надано право реалізовувати свою продукцію на ринку. До 1923 р. близько 1/3 підприємств знаходилися на госпрозрахунку.

Зберігши контроль над базовими галузями економіки, держава перейшла до нових форм господарських відносин – оренди. В оренду як організаціям, так і приватним особам здавали дрібні і середні підприємства, які випускали переважно споживацькі товари. В 1921 р. було здано 5200 таких підприємств, тобто близько половини. Відбулася реорганізація форм управління: були створені трести, що стали основними ланками управління державною промисловістю. В Україні були створені 21 республіканський і 54 губернські трести, вони об'єднували 304 підприємства [76, с. 310]. Трести у свою чергу об'єднувалися в синдикати, завданням яких було забезпечення трестів сировиною, матеріалами, а також реалізація готової продукції. Для координації економічної діяльності, що сполучає ринкові і

планові принципи, в 1921 р. був створений Держплан України.

Для залучення іноземного капіталу в країні почали створюватися концесії. Держава передавала підприємство або територію іноземцям для розроблення природних ресурсів, контролювала їх використання, не втручаючись безпосередньо в господарську діяльність. Концесії обкладалися такими ж податками, як і державні підприємства. Частина концесій у промисловому виробництві СРСР була незначною – близько 1%, але в деяких галузях, наприклад, видобутку марганцевої руди їх питома вага досягала 85%. Відродження виробництва на основі товарно-грошових відносин стимулювало розвиток торгівлі. Створюється мережа товарних бірж. Найбільшими біржами в Україні були Харківська і Київська.

В країні була відновлена грошова оплата праці, заробітна плата почала виплачуватися залежно від кваліфікації і кількості виробленої продукції, були зняті обмеження на збільшення заробітку при збільшенні виробітку, тобто ліквідовувалася зрівнялівка при оплаті праці, характерна для періоду «військового комунізму». Була скасована загальна трудова повинність. В результаті проведення грошової реформи 1922-1924 рр. вдалося створити стабільну грошову одиницю – червонець. В першій половині 1922 р. була проведена деномінація існуючої грошової одиниці (совзнака) у співвідношенні 1:10 тис., а в 1923 р. – ще одна, з обміном старих совзнаків на нові у співвідношенні 1:100. Одночасно з випуском нових совзнаків, в листопаді 1922 р. була випущена в обіг нова радянська валюта – червонець, який по золотому вмісту прирівнювався до золотої царської десятки (7,74 г золота). Нові гроші на 25% забезпечувалися золотом, іноземною валютою та іншими цінними паперами, а на 75% – товарами з високою ліквідністю. Існувала заборона на використання червонців для покриття бюджетного дефіциту. Червонці призначалися для кредитування промисловості і комерційних операцій в оптовій торгівлі. Не

дивлячись на це, спочатку частина червонців у грошовій масі була незначною (3%), вже в другій половині 1923 р. вони майже витіснили совзнаки з обігу. Селяни погоджувалися продавати зерно лише за червонці, іноді навіть знижуючи ціни, лише б отримати «золоту валюту». Стійкість червонця підтверджувалася тим, що Держбанк, створений в 1922 р., обмінював червонці на іноземну валюту по курсу: 1 дол. США – 1,94 червонці. Восени 1922 р. були створені фондові біржі, на яких дозволялася купівля-продаж валюти, золота, облігацій державних позик по вільному курсу. В 1925 р. червонець став конвертованою валютою, він офіційно котирувався на різних валютних біржах світу.

Одночасно з грошовою проводиться податкова реформа, завдяки чому вже в кінці 1923 р. основним джерелом прибуткової частини бюджету стають податки з підприємств, а не з населення. Вводиться ряд непрямих податків на тютюн, спиртні напої, сірники та ін. В 1922-1925 рр. виникають спеціалізовані банки: акціонерні – для кредитування різних галузей господарства; кооперативні – для надання кредитів споживкооперації; товариства взаємного кредиту – для кредитування приватної промисловості, а також ощадні каси. Пайовиками банків були синдикати, кооперативи, приватні особи. Таким чином, в 20-ті рр. на основі широкого використання товарно-грошових відносин була створена нова, принципово відмінна від «військового комунізму» модель господарювання – змішана економіка, з участю держави. Переведення державних і кооперативних підприємств на госпрозрахунок, допущення приватного капіталу, функціонування всіх економічних суб'єктів на основах конкуренції, стабілізація грошової системи, боротьба за бездефіцитний держбюджет – все це привело до створення ефективних ринкових структур. Проте їх перетворення в дієздатний ринковий механізм так і не відбулося. Головною причиною цього стала повна відмова вищого партійного керівництва країни в кінці 20-х рр. від непу. Враховуючи

досвід економічної історії, можна зробити висновок про неможливість існування непу в довгостроковому періоді, оскільки він базувався на двох основах, що взаємовиключаються: ринкових відносинах і адміністративно-командному ухваленні рішень в політичній сфері. Однією з основних причин відмови від непу був курс комуністичної партії на соціалістичну індустріалізацію. Офіційно цей курс був проголошений в 1925 р. на XIV з'їзді ВКП(б). Прискорення економічного розвитку, створення сучасної промисловості, модернізація сільського господарства були об'єктивною необхідністю. Але питання про темпи перетворень, джерела індустріалізації, пріоритетні галузі залишалося дискусійним. Наприклад, нарком фінансів Р. Сокольніков, запропонував свою схему індустріалізації при збереженні «внутрішньої рівноваги в господарському механізмі», що вимірюється станом грошового обігу: селянське господарство, розвиваючись, стає ємким внутрішнім ринком для легкої промисловості і разом із тим через зовнішньоторговельні операції надає накопичення для її розвитку – легка промисловість разом з сільським господарством перетворюється на ринок для важкої промисловості і джерело накопичень для неї [51, с. 428]. В цей же час були переглянуті погляди на неп. Трактуювання непу як способу будівництва соціалізму, поступилося поглядам на неп як на відступ до капіталізму.

У 1926 р. виявився брак металу, а потім і інших видів сировини. Одночасно почав назрівати товарний голод на споживацькому ринку. Серед причин такого становища називають такі:

– селян не могли задовольнити державні заготівельні ціни, і вони вважали за краще продавати продукцію приватним заготівникам або вичікувати більш вигідну кон'юнктуру. Як наслідок стався зрив хлібозаготівель і невиконання експортних зобов'язань; недостатність доходів від експорту змусила скоротити плани промислового виробництва і капітального будівництва;

– залучення на будівництво великої кількості робітників (переважно з села) збільшило платоспроможний попит, що не покривався товарною масою; іншими чинниками зростання попиту були зниження цін на 10%, паралельне зростання номінальної зарплати робітників;

– політика витіснення приватного капіталу, що проводилася з 1926 р.: зростання тарифів на перевезення приватних вантажів; припинення державного кредитування приватних підприємств; ліквідація товариств взаємного кредиту; введення податку на надприбуток (1927 р); замкне здавання в оренду окремим особам держпідприємств і розрив, укладених раніше договорів, скорочення числа іноземних концесій [50].

Це привело до швидкого скорочення приватного сектора перш за все в торгівлі, а підтримати нормальний товарообіг державна торгівля не змогла через нерозвиненість своєї мережі. Те ж саме можна сказати і про державні заготівельні органи.

12.3. Згортання політики непу. Перші «п'ятирічки»

У грудні 1927 р. партійне керівництво вийшло з програмою подальшого соціалістичного будівництва: «перереконструювання непу», розгортання кооперації за виробничим принципом колективізації, розширення планових засад в економіці, наступ на капіталістичні елементи міста і села. І хоча спочатку серед керівництва країни існували різні точки зору щодо темпів економічного розвитку країни, хлібозаготівельна криза 1927/28 господарського року привела до застосування надзвичайних заходів, використуванню адміністративного і судового натиску на заможних селян для забезпечення міста хлібом, включаючи конфіскацію хлібних надлишків. В 1928 р. Сталін виступив з теорією «податі»: додаткового податку на селянство, для підтримки високих темпів індустріалізації. Таким чином, надзвичайні заходи фактично стали початком формування адміністративно-командної

системи управління. Перехід на карткову систему в 1929 р. завдав останнього удару по приватній торгівлі. До 1930 р. була ліквідована більшість концесій, скасовані товарні біржі і ярмарки, припинилася діяльність приватних і змішаних акціонерних товариств, товариств взаємного кредиту. До осені 1931 р. була ліквідована і приватна промисловість.

В 1927 р. XV з'їзд ВКП(б) затвердив директиви щодо першого п'ятирічного плану розвитку народного господарства СРСР, розрахованого на 1928/29–1932/33 господарські роки. Проект плану мав два варіанти – «відправний» і «оптимальний». Останній був розрахований на більш сприятливі умови і містив більш високі показники. В обох варіантах передбачався прискорений розвиток промисловості, розгортання колективізації сільського господарства на добровільній основі (з охопленням до кінця п'ятирічки до 20% селянських господарств) і підвищення рівня життя. Середньорічні темпи приросту промислової продукції відповідно до «відправного варіанта» складали 18%, а «оптимального» – 20-22%.

Необхідно відзначити, що в 20-ті рр. сформувалися два підходи до побудови народногосподарських планів. Відповідно до першого підходу головне завдання плану – «досягнення оптимальних результатів з наявним запасом сил і засобів» на основі принципу госпрозрахунку. Автор такого підходу В.А. Базаров-Руднев. На його думку, щоб планове господарство було «максимально стійкою системою рухомої рівноваги» необхідно дотримуватися таких умов: плавне зростання в запроєктованих темпах, відповідність розвитку окремих галузей, оптимізація розмірів накопичення. Починати індустріалізацію, з погляду Базарова, треба з галузей, що виробляють предмети споживання і ті види засобів виробництва, потреба в яких носить масовий характер. На відміну від Базарова, С.Г. Струмилін вважав, що «основним завданням в області плану є подолання неосоціалістичних елементів непу, тобто подолання стихії товарно-капіталістичного господарства». Він також

висловив думку, що «наука – це служниця партійних установок». Переміг другий підхід до складання народногосподарських планів. Економісти, розділяючі позиції Базарова, як і сам Базаров, були не тільки піддані критиці, але й репресовані [51, с. 435].

В травні 1929 р. «оптимальний варіант» плану схвалила XVI партконференція ВКП(б). Відповідно до показників п'ятирічного плану розробляються і плани економічного розвитку України. Капіталовкладення в її економіку були визначені центром в сумі 13 млрд крб (майже 20% від загальної суми). Планувалося завершення будівництва Дніпровської гідроелектростанції, інших електростанцій відповідно до плану ГОЕЛРО, спорудження нових шахт, заводів, фабрик. Але з моменту ухвалення плану починаються численні коректування його показників у бік підвищення. Завищені планові завдання не виконуються через відсутність в народному господарстві відповідних ресурсів. Не дивлячись на вражаючі досягнення, формально перший п'ятирічний план не був виконаний. Планом передбачалося збільшити обсяг випуску промислової продукції в 2,8 рази при пріоритетному розвитку важкої промисловості. Статистичні дані про промислове виробництво в період першого п'ятирічного плану наведені в таблиці 12.1. [43, с.12].

З табл. 12.1 видно, що протягом першої п'ятирічки змінилася також і структура промислового виробництва: питома вага важкої промисловості (група «А») у валовій продукції всієї промисловості піднялася до 53,4% проти 39,5% в 1928 р. Випуск продукції машинобудування і металообробки зріс в 4 рази.

Таким чином, до особливостей індустріалізації, що проводиться в країні, належать такі: почалася індустріалізація з галузей важкої промисловості, здійснювалася дуже високими темпами за короткі терміни, фінансувалася тільки за рахунок внутрішніх джерел.

Таблиця 12.3.1

Динаміка промислового виробництва 1928–1932 рр.

	1928 р.	1932 р.	1932р., % до 1928 р.	Приріст в середньому за рік, %
Національний дохід (в цінах 1926/27 рр., млрд крб)	24,4	45,5	186	16,8
Валова продукція фабрично-заводської промисловості	15,8	36,8	233,3	23,5
Група «А»	7,0	20,6	293	31,0
Група «Б»	8,8	16,2	184	16,5
Продуктивність праці в промисловості	----	----	141	9,0

Необхідність залучення величезних засобів для індустріальних новобудов змушувала здійснювати їх «перекачування» із сільськогосподарського сектора. З темпами індустріалізації, таким чином, виявилися безпосередньо пов'язані і темпи колективізації, оскільки в той момент тільки колективне (контрольоване і кероване державою) господарство могло дати збільшення сировинних і фінансових надходжень.

Спочатку основним завданням у сфері сільського господарства визнавався розвиток всіх форм кооперації і перехід до колективної обробки землі, без визначення конкретних термінів цього переходу. Фактично аграрний сектор став донором промисловості, з нього за безцінь забирали хліб і сировину, шляхом організованого набору і пропагандою про переваги міського життя залучали селян на знов побудовані фабрики і заводи. Колективізація сільського господарства мала суперечливі і трагічні наслідки. Спочатку вона розглядалася як засіб для прискорення індустріалізації, вирішення хлібної проблеми, ліквідації заможного селянства – ворога радвлади. Першим кроком до суцільної колективізації повинен був стати

перший п'ятирічний план, за яким колективізації на добровільних засадах підлягало до 20% селянських господарств, а в Україні – 30%. Але криза хлібозаготівель 1927/28 рр., необхідність застосування надзвичайних заходів для вилучення хліба стали поштовхом для прискорення колективізації, необхідність якої генсек ЦК ВКП(б) Й. Сталін обгрунтував у статті «Рік великого перелому» (листопад 1929 р.). У статті стверджувалося, що широкі шари селянства готові до вступу на шлях колективного господарювання, а також підкреслювалася необхідність наступу на куркульство. Темпи реальної колективізації значно перевищували планові, але досягалися вони насильними методами. В Україні місцеве керівництво ухвалило рішення про необхідність завершення колективізації в окремих районах вже до осені 1930 р. Якщо на 30 січень 1930 р. в республіці колективізовано 15,4% господарств, то на 1 березня 1930 р. – вже 62,8% [55, с. 140]. Велика рогата худоба, птахи – все ставало власністю колгоспу. Такі методи колективізації викликали опір селянства, але виступи селян придушувалися за допомогою частин Червоної Армії. Одночасно з колективізацією відбувалося розкуркулення, в процесі якого у селян вилучали майно, землю, а їх самих з сім'ями висилали в необжиті місця, позбавляючи всіх політичних і громадянських прав. Так на практиці реалізовувалася теза про ліквідацію куркульства як класу. Розкуркулення привело до того, що село позбавилося найміцніших і заповзятливих господарів. Особливо інтенсивно в Україні терор проти заможних селян вівся в перші місяці 1930 р. На 1 червня було розкуркулено 90 тис. селянських господарств України, які складали 1,8% їх загальної кількості. Всього в Україні за роки колективізації розкуркулили близько 200 тис. селянських господарств, або 1,4 млн чоловік. Більше половини з них було вислано до Сибіру. Селяни не хотіли передавати своє майно в суспільну власність, підпалювали будівлі, знищували худобу (передана колгоспу худоба все одно гинула через відсутність підготовлених приміщень, кормів,

догляду). В 1929-1934 рр. загинуло майже 150 млн голів худоби, а її вартість перевищує вартість побудованих за цей період фабрик і заводів. Протягом наступних десятиріч країна так і не зуміла повністю подолати наслідки цих заходів, відчуваючи нестачу продовольства. Знищення худоби, дезорганізація роботи в колгоспах, репресії відносно кулаків, збільшення обсягів продовольства, що вивозилося із села, привели до голоду 1932-1933 рр.

В СРСР в роки першої і другої п'ятирічок існувала карткова система постачання населення. В Україні, традиційній житниці Російської імперії, люди вимирали цілими сім'ями. Сучасні дослідники дотепер не прийшли до єдиної думки щодо кількості загиблих в результаті голодомору, називаючи різні цифри – від 3 до 10 млн [55, с. 121; 76, с. 314]. Колективізація завершилася в 1937 р., колгоспи України об'єднали 96,1% селянських господарств і 99,7% посівних площ. Становище колгоспників було складним, особливо після введення в 1932 р. паспортної системи: паспорти могли одержувати тільки жителі міст, робітничих селищ, новобудов. Щоб змінити місцепроживання, селянин повинен був отримати в сільраді довідку, але видача її обмежувалася багатьма обставинами. До середини 60-х рр. колгоспники були прикріплені до землі, як при панщині, одержуючи за свою роботу низьку оплату.

Разом з тим не можна заперечувати того, що за роки довоєнних п'ятирічок відбувалася модернізація сільськогосподарського виробництва. Колгоспи оснащувалися сільськогосподарською технікою, яку випускали заводи сільськогосподарського машинобудування – Харківський тракторний, Запорізький комбайновий «Комунар», Харківський «Серп і молот», Кіровоградський «Червона зоря» та ін. Технічне обслуговування колгоспів здійснювали державні організації – машинно-тракторні станції (МТС). До кінця другої п'ятирічки їх налічувалося в Україні 958. Якщо на початку 20-х рр. головними знаряддями праці були плуг, серп і ціп, то в кінці 30-х рр. в МТС налічувалося 100 тис. тракторів, 33 тис. комбайнів, 550 тис. вантажних машин.

МТС виконували 3/4 операцій з обробітку ґрунту, збирали зерно з 40% посівних площ. Але при цьому натуроплата колгоспників складала лише 12–15% вирощеного урожаю. В таких умовах селянство втрачало господарність, працьовитість, ініціативність. Примусова праця була малоефективною, обсяг сільськогосподарського виробництва зростав повільно [55, с. 143].

Другий п'ятирічний план розвитку народного господарства країни був розрахований на 1933–1937 рр. Як основне політичне завдання п'ятирічки висувалася остаточна ліквідація капіталістичних елементів, повне знищення причин, що породжують розподіл суспільства на класи. Матеріальною основою вирішення цих завдань повинне було стати завершення технічної реконструкції народного господарства: необхідно було створити новітню технічну базу для всіх галузей, освоїти нову техніку і нові виробництва. Як вирішальні умови виконання плану висувалися: 1) розвиток соціалістичного змагання; 2) зростання продуктивності праці (на 63% за п'ятирічку); 3) забезпеченість кваліфікованими кадрами (намічалось підготувати 5 млн працівників масових професій, 850 тис. фахівців середньої і 340 тис. фахівців вищої кваліфікації).

Основні завдання другої п'ятирічки (на відміну від першої) були виконані. Було побудовано і введено в експлуатацію 4500 нових промислових підприємств, досягнуто збільшення валової продукції промисловості у 2,2 рази, продукції сільського господарства в 1,5 рази. Середньорічний темп приросту промислової продукції перевищив планове завдання і склав 17,1%. Активно проводилася технічна реконструкція господарства. В 1937 р. більше 80% всієї промислової продукції було отримано від нових і повністю реконструйованих підприємств. В результаті перевищення планових показників зі зростання продуктивності праці в цілому ряді галузей вдалося знизити собівартість продукції більш ніж на 10% (в першій п'ятирічці вона зросла на 3%). Відбулося зростання доходів громадян у два рази за рахунок

збільшення заробітної плати, відміни карткової системи, зниження цін на товари масового споживання [50, с. 305].

У результаті виконання другої п'ятирічки СРСР в 1936 р. вийшов на перше місце в Європі і друге у світі за обсягом промислової продукції, хоча по виробництву на душу населення все ще значно відставав від розвинутих країн. Найважливішим підсумком двох п'ятирічок вважалося набуття техніко-економічної незалежності Радянського Союзу, який почав виробляти практично всі види промислового устаткування.

Третя п'ятирічка (1938-1942) повинна була стати черговим етапом у вирішенні основного економічного завдання – наздогнати і перегнати головні капіталістичні країни з виробництва на душу населення. Для цього передбачалося підтримувати високі темпи розвитку всіх галузей радянської економіки. Разом з тим зміна міжнародного стану, наростання військової загрози зумовили пріоритетний розвиток машинобудування, хімічної промисловості, енергетики, металургії. У цілому виконання завдань третьої п'ятирічки проходило успішно. У 1940 р. нові або повністю реконструйовані підприємства випускали понад 92% продукцію важкої промисловості України. До середини 1941 р. промисловість довела випуск продукції до 86% плану, намічалися господарські перетворення, зокрема упровадження госпрозрахункових відносин, але почати їх реалізацію не вдалося [50].

Високі темпи розвитку важкої індустрії України не супроводилися відповідним розвитком легкої і харчової промисловості, соціально-культурної сфери. Індустріальна потужність України була орієнтована на первинну переробку сировини і виготовлення інвестиційних товарів, а не на задоволення повсякденних потреб людини.

12.4. Економіка України в 1939–1950 рр.

Початок Великої світової війни приніс Україні значні територіальні зміни: Східна Галичина і Західна Волинь в

1939 р., Північна Буковина і Бессарабія в 1940 р. з населенням 7 млн чоловік ввійшли до складу Радянської України.

Відразу після приєднання західно-українських земель на них почалася націоналізація промислових підприємств, великих поміщицьких і куркульських господарств. Частково ці землі були розподілені між мало- і безземельними селянами, частково згодом використовувалися для створення колгоспів і радгоспів. Для технічної допомоги колгоспам було створено 182 МТС.

Колективізація проводилася примусовими методами, опір поміщиків і куркулів придушувався репресіями: розкуркулення, виселення, висилання з сім'ями до Сибіру і Середньої Азії. До середини 1941 р. було колективізовано близько 13% господарств.

Ліквідація старої системи управління супроводилася висиланнями разом з сім'ями службовців держaparату, органів суду, прокуратури, поліції. Та ж доля спіткала частину інтелігенції, що не визнала радвлади: адвокатів, вчителів, вузівських викладачів і діячів культури. В результаті першої хвилі репресій із Західної України було депортовано 1,2 млн чоловік. Інша хвиля депортації прокотилася у квітні 1940 р., коли виселяли куркулів.

Незважаючи, проте, на ці трагічні події, включення Західних земель до складу УРСР слід розцінювати як історичне прогресивне явище. За сотні літ свого існування українці вперше й остаточно об'єдналися в межах єдиної державної структури.

22 червня 1941 р. фашистська Німеччина без оголошення війни напала на СРСР. Першими зазнали нападу Білорусь, Україна, Молдавія, Литва і Латвія. Через 4 місяці війни ворожі сили окупували майже всю територію України. До грудня 1941 р. вони контролювали територію з населенням 80 млн чоловік, що становило 42% населення всього СРСР. На цій території до війни знаходилося 47% посівних площ, вироблялося 30% промислової продукції, більше 40% електроенергії, видобувалося 63% кам'яного

вугілля, виплавлялося 68% чавуну, 58% – сталі, вироблялося 84% цукру.

Евакуація частини активного населення, багатьох промислових підприємств, худоби, руйнування електростанцій, транспортних артерій, мостів і гребель, вивезення устаткування 2593 заводів і фахівців у Поволжя, на Урал, до Сибіру, Середньої Азії і Казахстану різко ослабили економічний потенціал України. При відступі спочатку радянських військ, потім – німецьких по території України двічі прокотилася хвиля тактики «випаленої землі».

Гітлер вважав Україну першочерговим об'єктом німецької колоніальної експансії, а українців – майбутніми рабами німецьких колоністів. Багато десятків тисяч молодих людей у віці 18-20 років було погнано до Німеччини на каторжні роботи.

У ході війни Україна була зруйнована більше, ніж будь-яка країна Європи. Безпосередній збиток СРСР оцінюється в 679 млрд крб, з них 285 млрд крб припадає на Україну, тобто 42 %. Країна, без перебільшення, опинилася в руїнах. Загальні ж втрати України оцінюються в 1,2 трлн крб, тобто було знищено 40% національного багатства. В руїни було перетворено 720 міст, 28 тис. селищ і сіл, 16,5 тис. промислових підприємств, 18 тис. лікувальних закладів, 33 тис. шкіл, технікумів, вузів, НДІ, 19 тис. бібліотек, понад 30 тис. колгоспів, радгоспів, МТС. Більше 10 млн чоловік залишилися без домівок над головою.

Проте найстрашнішими і нічим непоправними були людські втрати нашої країни: 8 млн чоловік, у тому числі 2,5 млн військовослужбовців і 5,5 млн чоловік цивільного населення було вбито, десятки мільйонів покалічено. Загальні демографічні втрати України, які включають убитих в боях, померлих в концтаборах, депортованих, евакуйованих і тих, хто не повернувся з евакуації, нарешті, емігрантів досягають майже 15 млн чоловік.

Після звільнення України в жовтні 1944 р. почався процес відновлення міст і сіл, заводів і фабрик, електростанцій і шляхів, лікарень і навчальних закладів, НДІ

і культурних установ. Чималу допомогу в цій великій справі відновлення народного господарства України надали братські народи РРФСР і середньоазіатських республік. Проте основний тягар ліг на плечі народів, що проживали на її території. Завдяки їх героїчним і самовідданим зусиллям вдалося за 6-7 років відновити довоєнний рівень народного господарства.

У промисловості перш за все вводилися в лад підприємства важкої індустрії, харчова і легка промисловість хронічно продовжували відставати, як і до війни. До кінця війни було введено майже 3 тис. великих підприємств промисловості. Відновлені Дніпрогес, заводи «Запорозжсталь», «Азовсталь», машинобудівні заводи Києва, Харкова, інших міст. До початку 1951 р. більш ніж до війни видобувалося і перероблялося залізної руди, вироблялося прокату, продукції машинобудування, електроенергії, цементу і т.д.

Особливо важке становище склалося в сільському господарстві, хронічно не вистачало техніки, інструменту, тяглової худоби, насіння, добрив, робочих рук – в селах в основному залишилися жінки, діти, старі. В 1946 р. засуха знищила урожай в південних областях. В Україні в 1946-1947 рр. знов настав голод, який охопив багато мільйонів її жителів, з них померли близько 800 тис. Це і багато іншого зумовило те, що до початку 50-х рр. було досягнуто лише 60% довоєнного рівня сільськогосподарського виробництва.

Одночасно в нових Західних областях і великих містах України загальними зусиллями Радянського Союзу будувалися великі промислові підприємства (Львів – заводи автобусний, автонавантажувачів, з виробництва кінескопів і телевізорів, Калузький хімкомбінат, заводи в Тернополі, Івано-Франківську, Чернівцях та інших містах). Йшов процес індустріалізації Західної України. В 1948-1949 рр. там була завершена колективізація.

У цілому до початку 50-х рр. народне господарство України було відновлено, проте його структура залишалася

однобокою, найбільш розвинутою були важка промисловість і підприємства ВПК, тоді як легка, харчова промисловість і сільське господарство, не дивлячись на багатство чорноземів, безнадійно відставали і були нездатні забезпечити народ необхідними продуктами харчування, одягом, взуттям, житлом, сучасними предметами домашнього побуту, затишку, культури. До того ж в Україні, як і у всьому Радянському Союзі, були украй обмежені права і свободи людини, демократичні інститути. Тому в середині 50-х рр. були потрібні корінні політичні, соціальні та економічні реформи, частина яких була проведена, але проведена зверху бюрократичним апаратом. Реформи виявилися половинчастими і не дали належних результатів.

Однобокість економічного потенціалу, відсутність належної цілісності і взаємодії решти потенціалів у складі народногосподарського комплексу України, останній ледь-ледь забезпечував лише виживання її народу, не надаючи потрібного простору і належних умов для гармонійного розвитку.

12.5. Господарський розвиток України в 50–80-ті рр. XX ст.

12.5.1. Україна в умовах кризи радянської тоталітарної системи

Хоча завдяки надконцентрації ресурсів на окремих напрямках розвитку (важка промисловість, ВПК) до початку 50-х рр. вдалося відновити зруйноване війною господарство, в цілому економіка України у складі народногосподарського комплексу СРСР зіткнулася з настільки значними проблемами, що можна характеризувати її стан як передкризове. Головною проблемою були серйозні диспропорції в ході відтворювального процесу. Упор на розвиток важкої промисловості, в якійсь мірі виправданий у відновний період, набув необоротного характеру. Частка продукції групи «А» в загальному обсязі промислового виробництва наближалася до 75%. Ці галузі вимагали все

нових і нових капіталовкладень, тоді як галузі легкої, харчової промисловості, виробництво товарів народного споживання різко відставали. Норма накопичення в національному доході, яку офіційна статистика визначала не вище 25%, реально досягала 40%. Несприятливою залишалася структура паливного балансу, де переважала частка вугілля, а в електроенергетиці основну масу електроенергії виробляли теплові електростанції.

Але найбільш разючою диспропорцією було відставання сільського господарства. Ще не оговтавшись повністю від наслідків колективізації, зазнаних величезних втрат в роки війни, ця галузь традиційно стала донором для форсованого розвитку промисловості. Заготівельні ціни на сільськогосподарську продукцію залишалися на рівні 1928 р., тоді як ціни на промислову продукцію збільшилися у 20 разів. Сільське господарство залишалося технічно відсталим. Брак техніки змушував концентрувати її в машинно-тракторних станціях (МТС), які обслуговували колгоспи і радгоспи відповідно до своїх можливостей. Більш-менш механізованою були тільки оранка (90%) і сівба (70%). Збирання було механізовано на 34%, решта робіт проводилася практично вручну. Було електрифіковано лише 18% колгоспів. При цьому плани хлібозаготівель постійно підвищувалися, не залишаючи часто колгоспам ні фуражного зерна, ні посівного фонду, що робило матеріальне становище селян дуже важким. Система оплати праці колгоспників здійснювалася в умовно-облікових одиницях – трудоводнях, на які нараховувалася продукція за певними нормами в натуральній формі. Норми були дуже низькими (наприклад, 400 г хліба на трудоводень), але і вони часто не дотримувалися. Колгоспники виживали тільки за рахунок продукції з особистих підсобних господарств, але і з них вони повинні були платити натуральні і грошові податки. Якщо врахувати, що колгоспники не мали паспортів, а отже, не могли вільно залишати свої місця проживання, то вся ця система дуже нагадувала кріпацтво.

З вересня 1953 р. почалися зміни в аграрній політиці у бік підвищення матеріальної зацікавленості колгоспів і колгоспників. Були підвищені закупівельні ціни, знижені обов'язкові поставки, а податки з присадибних ділянок скасовані. Частину продукції колгоспи могли не здавати, а продавати державі через спеціальні заготівельні організації. В 1958 р. МТС були ліквідовані, а техніка продана колгоспам і радгоспам. Почало вводиться щомісячне грошове авансування колгоспникам.

Ці заходи дали певні результати: із середини 50-х рр. почалося повільне зростання виробництва. Воно, проте, виявилось недовгим. Не всі намічені заходи на практиці виконувалися, не вистачало коштів (капіталовкладення в сільське господарство складали 16% всіх інвестицій), а ті, що були, використовувалися неефективно.

Освоєння цілих земель в Казахстані і на півдні Сибіру, що почалося з 1954 р., лише тимчасово відсунуло кризу, законсервавши до того ж екстенсивний шлях розвитку. В 1963 р. криза виявилася в недостатчі продовольства, і вперше довелося закупляти зерно за рубежем.

У пошуках виходу із ситуації, що склалася, вдавалися до адміністративних перетворень. Надмірну централізацію управління економікою вирішили ослабити шляхом ліквідації ряду галузевих міністерств і створення територіальних органів управління – рад народного господарства. Звичайний п'ятирічний період народногосподарського планування замінили семирічним (1959-1965). Проте всі ці реорганізації лише посилили загальну плутанину і диспропорцію, вступивши в суперечність з основним принципом адміністративно-командної системи – жорсткою централізацією по вертикалі. Все це привело до зниження досягнутих в 50-ті рр. достатньо високих темпів економічного зростання, падіння ефективності виробництва, зокрема, фондівіддачі, а також ефективності капіталовкладень, що виразилося в зростанні незавершеного будівництва. Ставало очевидним, що без істотного реформування господарського механізму сповзання до кризи не подолати.

12.5.2. Господарська реформа 1965 р.

Усвідомлення необхідності радикальних перетворень змусило звернутися до використання елементів ринкового механізму для підвищення ефективності господарської діяльності. Пригадали про успішне їх застосування в роки непу і почали, за традицією, із сільського господарства.

У березні 1965 р. був прийнятий ряд рішень про зміни в галузі аграрної політики. Колгоспам і радгоспам встановлювався постійний план закупівель сільськогосподарської продукції на шість років. За продукцію, продану понад план, встановлювалася 50%-ва надбавка до ціни. Самі закупівельні ціни були підвищені. Передбачався перехід на гарантовану грошову оплату праці колгоспників за кінцевими результатами діяльності.

Проте істотних зсувів у стані сільського господарства не відбулося. Воно залишалося найбільш економічно відсталою ланкою господарського організму.

На вересневому (1965 р.) Пленумі ЦК КПРС були визначені основні напрями господарської реформи в промисловості. Головна ідея полягала у створенні умов, які давали б можливість підприємствам функціонувати, хай на обмеженому, але ринку, як самостійним господарським одиницям, що зіставляють витрати і результати і максимізують прибуток. З цією метою:

а) різко зменшувалося число директивних планових показників: їх залишалося всього 8 (пізніше додали ще 2). Інші переводилися в розряд розрахункових, що розробляються самими підприємствами;

б) змінювалася якість оцінних показників. Замість показника валової продукції вводився показник обсягу реалізованої продукції, що за задумом повинен був стимулювати випуск конкурентоспроможної, потрібної споживачу продукції;

в) центральною категорією господарської діяльності підприємства ставав прибуток. Він вже не просто

відраховувався до бюджету, а ділився між підприємством і державою. Відрахування від прибутку до бюджету здійснювалися перш за все у вигляді плати за виробничі фонди, ніж передбачалося стимулювати більш ефективне використання устаткування і позбавлення від наднормативних запасів. Крім того, до бюджету йшли рентні платежі і відсотки за кредит.

Частина прибутку, що залишалася на підприємстві, призначалася для створення за встановленими нормами фондів матеріального стимулювання як підприємства в цілому, так і персоналу, і фонду розвитку виробництва. Ці заходи доповнювалися реформою оптових цін, а також намірами розвивати кредит, оптову торгівлю засобами виробництва, прямі зв'язки між підприємствами.

Проте практична реалізація цих заходів зіткнулася із серйозними труднощами. Перш за все не вдалося задумане розширення прав підприємств і перетворення їх у відповідальних товаровиробників. Розрахунок на стимулюючий вплив нового планового показника – обсягу реалізованої продукції – не виправдався. В умовах планового розподілу майже всієї продукції у підприємств не було проблем з пошуком покупців. Їх головним завданням ставало збільшення сукупної вартості продукції. Це досягалось або за рахунок включення в ціну дуже великих витрат, або за рахунок асортиментних зсувів у бік більш дорогих товарів. Не став активним стимулятором і прибуток. Підприємства не були зацікавлені в її максимізації, оскільки їм залишалася дуже незначна і строго фіксована її частка. Основна ж частина вилучалася до бюджету, у тому числі у вигляді так званого вільного залишку (того, що залишалось від прибутку після створення всіх фондів підприємства).

Задумані заходи вступили в суперечність з логікою розвитку командної системи. Якби ці заходи були реалізовані, тобто підприємства отримали б можливість вільно розпоряджатися своїми прибутками, це різко підвищило б попит як на споживацькому ринку, так і на ринку чинників виробництва. Задовольнити ж цей попит в дефіцитній по суті

економіці не було можливості. У такій ситуації потрібно було або відпускати ціни, дозволяючи їм обмежити попит, або перерозподіляти прибуток через бюджет. Логіка командної системи неминуче штовхала на другий варіант.

Заблокувавши економічні методи регулювання, мимоволі зверталися знов до адміністративних. Були відроджені галузеві міністерства, які, не будучи госпрозрахунковими одиницями, почали звично ділити і розподіляти ресурси, регламентуючи кожний крок підприємства. Знову виросла кількість планових показників, які визначалися директивно, і вже на початку 70-х рр. їх стало більше, ніж до реформи.

Це не могло не позначитися на узагальнюючих результатах господарського розвитку. Якщо на початку було досягнуте деяке пожвавлення в темпах економічного зростання, то незабаром вони почали згасати і в цілому за 1965-1970 рр. виявилися нижче, ніж за попередні п'ятирічки.

Офіційна статистика стверджувала, що в результаті вжитих заходів у 8-й п'ятирічці (1966-1970 рр.) вдалося досягти підвищення темпів економічного зростання. Проте альтернативні розрахунки незалежних експертів показували зворотну тенденцію [86, с. 387].

Таблиця 12.2

*Середньорічні темпи приросту
національного доходу в СРСР, %*

	1951- 1955	1956- 1960	1961- 1965	1966- 1970	1971- 1975	1976- 1980	1981- 1985
Дані офіційної статистики	11,3	9,4	6,3	7,8	5,6	4,3	3,6
Альтернативні оцінки	9,3	9,3	4,4	4,1	3,2	1,0	0,6

Про те, що альтернативні оцінки ближчі до істини, свідчить той факт, що з кінця 70-х рр. почалося згортання реформ і серія експериментів у пошуках більш зручних форм регулювання економіки. Проте всі спроби пристосувати ринкові регулятори до потреб командної системи не дали відчутних результатів. Система або відторгала їх, або видозмінювала до невпізнання, пристосовуючи до своїх потреб.

12.5.3. Застійні явища і наростання кризи в радянській економіці в 70–80-ті рр.

Розвиток радянської економіки, як відомо, визначався п'ятирічними планами, директивами по них, що ухвалюються на відповідних з'їздах КПРС.

У даному періоді економічна політика в СРСР розроблялася і затверджувалася рішеннями XXV–XXVII з'їздів КПРС, кожний з яких відзначав відповідні успіхи в розвитку економіки, формулював основне і головне завдання чергової п'ятирічки і основні шляхи досягнення поставленої мети, хоча акценти в головному завданні іноді істотно зміщувалися. Так, у дев'ятій п'ятирічці на перше місце відразу ставилося завдання забезпечення життєвого рівня населення, а потім – шляхи досягнення цього, а в дванадцятій – спочатку шляхи досягнення, а потім – значне підвищення життєвого рівня населення.

Поступальний рух радянської економіки в попередній період був очевидним і вражаючим. Була створена величезна економічна потужність з багатогалузевою індустрією і великим сільським господарством, розвивалися наука, культура, освіта, готувалися кваліфіковані кадри робітників, фахівців, господарських керівників. Радянська економіка на початку 70-х рр. за один день виробляла суспільного продукту майже на 2 млрд крб, тобто в 10 разів більше, ніж до кінця 30-х рр., коли СРСР вийшов на перше місце в Європі і на друге місце у світі за обсягом промислового виробництва. За виробництвом сталі і чавуну

на душу населення одне з перших місць у світі займала Україна.

У 70-ті рр. були створені Єдина енергетична система і Єдина система газопостачання, у тому числі і в Україні; гідроелектростанції, кожна з яких була найбільшою у світі, будувалися вже каскадами; широкий розмах, особливо в Україні, отримало будівництво АЕС; були побудовані або завершували будуватися такі гіганти автомобілебудування, як ВАЗ і КАМАЗ; почато будівництво Байкало-Амурської магістралі.

За даний період реальні доходи на душу населення збільшилися в 2,6 рази, суспільні фонди споживання (витрати держави на задоволення загальних суспільних потреб членів суспільства безкоштовно або на пільгових умовах) – більш ніж у 5 разів, побудовано 54 млн квартир, що дозволило поліпшити житлові умови більшості сімей. Був здійснений перехід на загальну обов'язкову середню освіту, вчетверо зросла кількість осіб, що закінчили вузи.

Усі вказані позитивні моменти були властиві й економіці УРСР. В 1988 р. Україна видобувала і виробляла вугілля, залізняка, сталі, чавуну, тракторів, великотоннажних суден від 25 до 30–46% від загальносоюзного виробництва. Реалізовувалися соціальні програми. Україна за рядом показників входила в першу десятку країн світу.

Разом з тим у 70-х рр. в народному господарстві СРСР почали збільшуватися труднощі, помітно знизилися темпи зростання. У результаті виявилися невиконаними завдання дев'ятої і десятої п'ятирічок. Не повністю були вирішені завдання із соціального розвитку, почала відставати матеріальна база науки та освіти, охорони здоров'я та інших соціальних сфер. Економіка за інерцією продовжувала розвиватися значною мірою на екстенсивній основі, орієнтувалася на залучення у виробництво додаткових трудових і матеріальних ресурсів, як наслідок, серйозно знизилися темпи зростання продуктивності праці і деякі інші показники ефективності. Народне господарство,

що має у своєму розпорядженні величезні ресурси, зіткнулося з їх недостатністю. Утворився розрив між суспільними потребами і досягнутим рівнем виробництва, між платоспроможним попитом і його товарним покриттям.

Поступальний рух радянської економіки, про який весь час говорила офіційна пропаганда, і його реальні прояви виявилися не такими вже ефективними, і не тільки тому що були окремі «недоліки», про які періодично говорилося на партійних з'їздах. Причини ці виявилися набагато глибшими, про них говорили і писали окремі радянські економісти – Венжер В.Г., Валовий Д., Лацис О., Немчинов В.С. та інші, зарубіжна преса. Навіть у новій редакції Програми КПРС наголошувалися негативні процеси, що виявилися в 70-ті і на початку 80-х рр. Голова Ради Міністрів СРСР Рижков Н.І. у своїй доповіді (1986) указував: «Корені причини недоліків полягають в тому, що в практичній діяльності своєчасно не була врахована економічна ситуація, пов'язана з вичерпанням в основному можливостей екстенсивного зростання, що змінилася, не виявилось належної наполегливості у використуванні досягнень науково-технічної революції, в перебудові народного господарства й управління. В центрі і на місцях багато керівників продовжували діяти методами, що вичерпали себе». Тут, звичайно, є видимим акцент у бік людського, психологічного чинника, але у бік психології партійно-господарської номенклатури, абсолютно залишається осторонь інша, наймасовіша частина людського чинника, самі трудівники їх економічна психологія, їх відношення до праці, до самої системи господарювання.

Після реформи 1965 р., про що мова йшла раніше, було прийнято ще декілька ухвал, що стосуються як удосконалення планування та управління, так і методів господарювання в цілому. Проте ефект від цих ухвал був невеликий. Проф. Валовий Д.В. в одній із своїх праць, присвячених методам господарювання, наводить слова австрійського економіста Л. Маше-Суніци: «Радянська політекономія на словах оголошуючи віру в учення Маркса,

по суті від нього відкріплюється». У даному випадку йдеться про показник валової продукції. Правда, реформою 1965 р. він (показник) був скасований і замінений показником реалізованої продукції, проте по суті мало що змінилося, хоча зміни в кращий бік і були. Головне, що залишилося вартісне, стимулююче зростання витрат, оцінка роботи підприємств, що вела до багатократного повторного рахунку, до дутої цифри зростання економіки. Не випадково і до, і після реформи 1965 р. багато радянських економістів характеризували методи господарювання як витратні. Хоча від з'їзду до з'їзду, від п'ятирічки до п'ятирічки ставилися завдання підвищення ефективності (десята п'ятирічка навіть була названа п'ятирічкою «якості та ефективності»), радянська економіка багато в чому була неефективною. На одиницю кінцевої продукції споживалося в 1,5-2 рази більше сировини та енергії, ніж в США. І якщо іноді все ж таки підвищувалися темпи зростання, то тільки на базі максимізації споживання всіх видів ресурсів. І валова, і реалізована продукція, не дивлячись на уявну принципovu відмінність, – обидві включали повторний рахунок.

Свого часу становлення радянських, соціалістичних методів господарювання було пов'язано з вирішенням і таких питань, як організація, планування та облік суспільної праці; оцінювання результатів господарської діяльності колективу.

Одним з найважливіших показників роботи трудового колективу є дохід. К. Маркс підкреслював, що «необхідно відрізнити валову виручку від валового доходу»; «валова виручка або валовий продукт є весь відтворений продукт. Валовий дохід є та частина вартості та вимірювана нею частина валового продукту..., яка залишається за вирахуванням частини вартості та вимірюваної частини всього виробленого продукту, що відшкодовує вкладений у виробництво і спожитий в ньому постійний капітал» [55, с. 409].

Виходячи з цього, Всесоюзний з'їзд статистиків (1922) вказав, що «реальна продукція промисловості є чиста продукція промисловості, тобто валова продукція мінус вартість сировини, палива, допоміжних матеріалів». У 20-х рр. і Леонтьєв В.В. (нині лауреат Нобелівської премії з економіки, США) говорив про небезпеку включення повторного рахунку в обсяг реальної продукції. Тому він взагалі вважав неправомірним виміряти економічне зростання на базі валової, товарної і реалізованої продукції: вони неминуче включали повторний рахунок.

Облік на основі показника валової продукції Дзержинский Ф.Е. (Голова ВСНХ) вважав марнотратством, що веде до неекономного, хижацького поводження із сировиною, паливом, матеріалами. У першому виданні Великої Радянської Енциклопедії (1927) говорилося про необхідність обліку повторного рахунку, необхідності виключати його величину з вартісного обсягу виробництва. Автори посилалися на статистику Англії і США, де розраховувався показник «чиста продукція».

У 1934 р. дискусія про показник оцінки діяльності підприємства закінчилася. Раднарком зобов'язав Держплан СРСР «провести роботу з приведення форм планових показників у відповідність до показників періодичної звітності». А оскільки у звітності основним показником була валова продукція, то під неї підігнали всі планові і звітні показники. Культ валу перемиг, хоча академік С.Г. Струмелін назвав повторний рахунок «статистичною аберацією» (помилкою, спотворенням).

Будучи складовою частиною єдиного народногосподарського комплексу СРСР, економіка України «хворіла» на ті ж економічні хвороби. Капіталовкладення, що ростуть, давали нові об'єкти, які часто «новими» були дуже відносно, бо оснащувалися технологією вчорашнього дня, не вкладалися кошти в реконструкцію металургійної і вугільної промисловості. Фізичний знос основних фондів у промисловості складав у 1988 р. 50–70%, а моральний – 90–95%. Важкою ручною фізичною працею в СРСР (а отже,

і в Україні) були зайняті десятки мільйонів чоловік: у промисловості – близько 40% зайнятих, у будівництві – 60%, у сільському господарстві – близько 70%. Причому темпи витіснення такої праці неухильно падали, склавши в 1975–1982 рр. всього близько 0,75%.

Електронна промисловість (128 підприємств), що зародилася в Україні, також потребувала постійних інвестицій на її розвиток. Проте цій галузі не було приділено керівництвом УРСР належної уваги. У результаті до кінця 80-х рр. електронна промисловість України відставала від США на 10 років. Зараз цей розрив, природно, збільшився.

Як вже наголошувалося, передреформена дискусія хоча і привела до відміни «валу», але і реалізована продукція мала лише тимчасовий успіх з позиції якості продукції, оновлення її асортименту і застосування досягнень НТР для підвищення ефективності виробництва. Символ економічної реформи – «те, що вигідно суспільству, повинне бути вигідне і кожному підприємству» – не спрацював, та й не міг спрацювати. Методи господарювання лише удосконалювалися, але залишалися методами адміністративно-командної системи. Вони були створені цією системою і «удосконалювалися» практично в умовах заперечення економічної теорії (а часом і просто здорового глузду), коли проголошувана позитивна мета досягалася не на основі економічних розрахунків, а на основі командних методів.

Ще одна спроба усунути валові, вартісні показники (а отже, і повторний рахунок) була зроблена в 1979 р. Для промислових підприємств був встановлений показник нормативно чистої продукції, згідно з яким підприємства повинні були враховувати тільки знов створену вартість, включати витрати на сировину і матеріали. Передбачалося, що це стимулюватиме упровадження нової техніки, підвищення якості продукції.

Становище в економіці і в соціальній сфері погіршувалося. Знизилися темпи промислового і сільськогосподарського виробництва. Замість 41% приросту національного доходу в 1966–1970 рр., у дев'ятій п'ятирічці цей показник зріс тільки на 28%. Приріст загального показника ефективності суспільного виробництва впав з 18% у восьмій п'ятирічці до 6% – у дев'ятій. За цей час у півтора раза скоротився приріст суспільної продуктивності праці, впала фондівдача. За оцінкою деяких вітчизняних (радянських) і зарубіжних економістів, зростання радянської економіки припинилося на початку 80-х рр.. А відсутність зростання і розвитку – це ознаки застою. В. Новожилов показав, що сама командно-адміністративна система (на прикладі Угорщини) породжує прагнення підприємств до кількісного зростання продукції, що випускається, незважаючи на витрати, а іноді і якість. Для неї стали типовими нехтування міркуваннями економічної ефективності, постійний інвестиційний голод і в той же час величезні наднормативні запаси сировини, матеріалів, устаткування, потрібного іншим підприємствам. Так, матеріальні запаси радянських підприємств у 1985 р. складала 463,5 млрд крб, що приблизно на 170 млрд крб більше економічно виправданої суми і, зокрема, приблизно рівної річному національному доходу СРСР. Виразною ілюстрацією неефективності радянської економічної системи були і надзвичайно тривалі терміни капітального будівництва (наприклад, Харківський завод тракторних двигунів, Харківський оперний театр та ін.) – «довгобудови». В середньому промислове підприємство будувалося близько 15 років у порівнянні з менш ніж двома роками – в США. У результаті одночасно будувалися понад 200 тис. об'єктів і обсяг незавершеного будівництва досягав річної величини капітальних вкладень.

Академік Богомолів О.Т. відзначав, що лімітація і фондування примушує "запасатися", посилюючи дефіцит у народному господарстві. Негнучкість і недосконалість державної системи матеріально-технічного постачання

деформує кругообіг продукції в народному господарстві, а це – найбільш негативний результат командно-адміністративної системи. Така економіка не може не бути марнотратною, неефективною і неконкурентоспроможною на світовому ринку. Упевнений у збуті будь-якої продукції, виготівник викидає на ринок неякісну продукцію, застарілу. У виготівника в такій ситуації немає стимулів до оновлення виробництва, а це неминуче веде до відставання в науково-технічному прогресі. Ринок виробника (продавця), на якому останній займає монопольне положення і диктує свою волю, стає чинником застою. Науково-технічний потенціал все більше відставав від вимог часу і знижувався. Середньорічне число створених зразків нової техніки скоротилося з 4,6 тис. у 1961–1965 рр. до 3,5 тис. у 1981–1985 рр., причому тільки 10% зразків цієї техніки було на рівні або перевищувало світові зразки, загальмувалося освоєння принципово нових технологій, намітилося серйозне відставання в розвитку фундаментальних досліджень, де ще недавно радянська наука займала передові позиції.

Масове будівництво АЕС, що розгорнулося, вимагало і масового виробництва устаткування для них, в першу чергу атомних реакторів. Проте до цього виробництва були підключені не зовсім спеціалізовані підприємства, з недостатньо технологічним і кваліфікаційним потенціалом, але виходячи з гасла «радянське – отже відмінне», пропагандистських заяв про надійність і безпеку «мирного атому», закладалися основи чорнобильської трагедії 1986 р. Чорнобильська катастрофа в цілому (крім людських жертв) привела до зараження 25 млн га земель, з господарського обороту тільки в Україні було вилучено близько 190 тис. га родючих земель. У зв'язку з цим загальні матеріальні втрати України склали 20 млрд крб.

Однією з причин деформації основних пропорцій у народному господарстві СРСР стало співвідношення, що склалося, між виробництвом товарів у групі «А» і в групі «Б» в промисловості. Частка групи «Б» у 1928 р. складала

60,5%, в 1940 р. – 39%, в 1985 р. – 30%. Якщо в передвоєнні роки упор на групу «А» був викликаний необхідністю індустріалізації і зміцнення обороноздатності країни, то у 80-ті рр., коли вже був досягнутий паритет військової потужності СРСР і США, коли СРСР вже перевершував США по атомних підводних човнах, бомбардувальниках та іншим у декілька разів, збереження колишнього підходу до темпів зростання груп «А» і «Б» виглядало вже економічним анахронізмом, що має негативні соціально-економічні наслідки.

СРСР в кінці 80-х рр. витрачав на військову мету не 70 млрд крб (офіційно), а 250–300 млрд крб, оскільки в обсяг військових витрат не входили витрати на виробництво устаткування для ВПК. У кінці 80-х рр. питома вага військової продукції в загальному обсязі машинобудівної продукції складала 30%, у тому числі 32% – устаткування для ВПК. І лише 5% продукції машинобудування складали товари народного споживання. І пріоритет розвитку в промисловості групи «А» і форсований розвиток військово-промислового комплексу (гонка озброєнь) при хронічному відставанні галузей, що виробляли товари народного споживання (та ще і низької якості) і численні «долгобудови», що не дають ніякої продукції, але зумовлюють зростання наявної грошової маси – все це посилювало нерівновагу між товарною і грошовою масою, посилювало приховану інфляцію. У 1988 р. внаслідок цього в СРСР 1 крб знецінився до 42 к.

Зовнішньоекономічні зв'язки СРСР ставали все менш ефективними. Економіка СРСР певною мірою була замкнутою, орієнтованою в основному на країни соціалістичної співдружності. В кінці 80-х рр. СРСР виробляв 14% світового матеріального продукту, але його частка у світовому експорті складала тільки 4%. Країни, що розвиваються, разом узяті, виробляли матеріального продукту трохи більше – 14,3%, а їх частка у світовому експорті складала більше 20%.

В експорті СРСР 60% складали товари сировинної та енергетичної групи, тоді як в експорті Японії машини та устаткування складали 80%. Питома вага машин і устаткування в експорті України складала 22%, а сировини, матеріалів і товарів народного споживання – 72%. Приблизно 80% всього промислового виробництва України не мало завершеного технологічного циклу і залежало від поставок сировини, комплектуючих виробів та іншого з інших республік. У той час такого роду виробничі зв'язки між республіками колишнього СРСР були економічно доцільні. «Парад суверенітетів» розірвав їх і завдав економікам усіх держав величезного збитку, став однією з причин глибокої економічної кризи в Україні. Експорт енергоносіїв дав СРСР у 1980 р. 21,7 млрд крб, велика частина цих засобів – 16 млрд крб, – витрачалася на імпорт товарів народного споживання, продовольства і продовольчої сировини. Доходи СРСР від експорту енергоносіїв поступово зменшувалися, а витрати на закупівлю зерна та устаткування зростали. У другій половині 80-х рр. СРСР перетворився на великого міжнародного боржника.

Устаткування і технології, що закуповувалися, не завжди були останнім досягненням НТР, а вже закуплене устаткування протягом років лежало на складах підприємств, оскільки вони боролися за виконання плану і не були зацікавлені в упровадженні нової техніки і технології. Більш того, деякі винаходи радянських учених, визнані і використовувані в розвинутих капіталістичних країнах, протягом років прокладали собі дорогу. Така доля винайденого радянськими ученими методу безперервного розливання сталі. Ліцензію на нього купили Австрія, Швеція, Японія та ін. Якби СРСР упровадив цей метод, то сталі радянській промисловості було потрібно б на 25 млн т менше, а в машинобудуванні і металообробці не довелося б «заганяти в стружку» 21% чорних металів. Не тільки економічний розрахунок, але і здоровий глузд пригнічував відомчий інтерес.

У таких умовах неусунення «деяких недоліків» поставило економіку СРСР на грань кризи: брак сировинних, трудових і фінансових ресурсів, дефіцит товарів народного споживання, зростання доходів населення, прихована інфляція. Колишні методи керування економікою, витратний, консервативний господарський механізм себе вичерпали. Прийшов час його не «удосконалювати», а кардинально перебудувати, змінювати у всьому господарстві.

Не дивлячись на теоретичну перевагу великих сільськогосподарських підприємств (колгоспи і радгоспи), реальне становище в сільському господарстві ставало все більш складним. Якщо у восьмій п'ятирічці середньорічні темпи зростання сільськогосподарського виробництва складали 3,9%, то в дев'ятій вони знизилися до 2,5%, в десятій – до 1,7%, а в одинадцятій – не перевищували 1%.

Падіння темпів зростання в аграрному секторі викликало ряд заходів, спрямованих на зміцнення матеріально-технічної бази сільського господарства, розроблення ряду програм, серед яких – Продовольча програма (1982). Серед економічних заходів, спрямованих на піднесення сільського господарства, було рішення про зниження плану з обов'язкових державних закупівель зерна і продукції тваринництва при одночасному підвищенні закупівельних цін. Заохочувався надплановий продаж зерна державі 50%-ю надбавкою до закупівельної ціни.

Названі програми припускали розвиток механізації сільського господарства, виробничої і соціальної інфраструктури села, будівництво сучасних тваринницьких комплексів, упровадження нових технологій у рослинництві. Все це вимагало колосальних капіталовкладень, і вони виділялися, проте як і раніше це не давало належного ефекту. Сільське населення істотну частину продукції (61% картоплі, 29% овочів, 29% м'яса і молока, 34% яєць) одержувало від своїх підсобних господарств, які то обмежувалися владою у використуванні, то дозволялися.

Радянське сільське господарство, не дивлячись на неодноразове підвищення закупівельних цін, гігантські капіталовкладення 70-х – початку 80-х рр., не змогло забезпечити потреби суспільства, що ростуть. Посилювався дефіцит продовольчих продуктів, зростаючий попит на них не міг бути реалізований відносним, а іноді і абсолютним зниженням пропозиції. Країна, що володіє переважною часткою світового чорнозему, перетворилася на найбільшого у світі імпортера зерна. Якщо в 1970 р. імпорт зерна склав 2,2 млн т, то в 1980 р. – 27,8 млн т, а в 1985 р. – вже 44,2 млн т. За період 1971–1988 рр. тільки на закупівлю зерна було витрачено 70 млрд крб.

12.6. Розвиток економічної науки в Україні в радянський період

Розвиток економічної думки в Україні має ті ж особливості, що і розвиток теорії державного соціалізму в СРСР: активізація економічної думки в 20-30-ті рр., наступна ідеологізація і догматизм у науці, короткий період відродження в 60-ті рр., криза 70-80-х рр. і новий період відродження економічної думки після 80-х рр.

У 20-ті рр. ХХ ст. в Україні активно розвивалася економічна думка. Учені-економісти дореволюційної школи спиралися на концепції політекономічних шкіл Заходу і розвивали принципово нові підходи до вирішення економічних проблем. Вони бачили можливості широкого використання усіх форм власності, розвитку ринкових відносин і проведення державного регулювання економіки. Серед них були М.І. Туган-Барановський, В.А. Косинський, К.Г. Воблий, М.В. Птуха, Є.Є. Слуцький, В.Ф. Левитський, М.Н. Соболев, П.І. Фомін, Л.Н. Яснопольський, Я.Б. Диманштейн та ін. Багато з них виступали проти націоналізації у виробництві і колективізму в землеробстві, що, на їхню думку, приведуть до анархії, диктату й убогості, а саморегулююча сила ринку і приватний інтерес не можуть бути замінені волею й умінням людей.

З іншого боку, течія ортодоксального марксизму, що склалася в роки радянської влади як офіційна і була спрямована на ламання існуючих інститутів і відносин. Ця течія була представлена в основному партійними і державними діячами: В.Я.Чубар, С.В. Косіор, В.П. Затонський, Г.І. Петровський, Є.І. Квіринг, П.П. Любченко, Н.А. Скрипник, К.В. Сухомлин та ін. Сюди ж відносять професійних економістів-марксистів, а також учених, яких у 20-х рр. посилено готували наукові установи України (економісти нової формації). Це В.Я. Введенський, А.Б. Віткун, П.В. Жигалко, Д.Б. Наумов, А.З. Александров, Н.Г. Єфимов-Малтапар, М.М.Кривицький, А.Г.Шліхтер та ін.

Ці течії розвивалися в постійному протистоянні. Перемогу, як відомо, одержала офіційна «наука», а економістам дореволюційної школи був приклеєний ярлик «буржуазних економістів».

Найбільш популярним і визнаним у країні і за кордоном економістом був М.І. Туган-Барановський (1865-1919). Уродженець Харківської губернії, у період навчання в Петербурзькому університеті він брав участь у студентських заворушеннях, був висланий і завершив навчання в Харківському університеті. Він багато працював за кордоном, а повернувшись в Україну в 1917 р., очолив Українське наукове товариство економістів (1920) і Інститут економічної кон'юнктури, ним же і створений у 1918 р. В інституті досліджувалися закономірності суспільного розвитку і розроблялися рекомендації із соціально-економічного стимулювання. Тут створювався план самостійного розвитку України – створення української кооперації і власної валюти.

М.Туган-Барановський і А. Челинцев розвивали ідеї сімейно-трудового селянського господарства. А.Челинцев створив наукову програму розвитку кооперації (споживчої, кредитної, збутової) і аграрні реформи в період непу спиралися на ці наукові розробки.

У товариство економістів входило багато видатних учених: Е.Слуцький, Р.Орженцький, Ф.Задорожний та ін., що

досліджували як теорію, так і практику народного господарства. Багато з них критикували ідею централізованого соціалістичного планування і як альтернативу пропонували орієнтацію на ринок і ринкові показники, а також складання прогнозів. Українські вчені знаходилися в авангарді економічної думки і їхні ідеї широко використовувалися на Заході. Так, праця Слуцького «Етюд до проблеми побудови формально-праксеологічних основ економіки» набагато випередила дослідження західних вчених у галузі праксеології. Будучи математиком, він широко застосовував математичні методи в економіці. Але до 30-х рр. склалися умови, у яких він змушений був обмежитися сферою чистої математики.

Ідеї М.Туган-Барановського, А.Челинцева, Е. Слуцького, В. Косинського, К.Воблого і М. Волобуєва, що доводили переваги самостійного економічного розвитку України, були визнані «ворожими». Восени 1930 р. в справі «Промпартії» була арештована група працівників Держплану України за обвинуваченням у шкідництві і контрреволюційній діяльності. Серед них Я.Б. Диманштейн, К.К. Хартуларі, М.Н. Соболев, А.І. Челинцев та ін. Репресіям піддавалися як економісти дореволюційної школи, так і нової формації. Арешти продовжувалися до 1937-1938 рр. Боротьба із «шкідництвом на науковому фронті» методами наклепу і виказування охарактеризована праці проф. Е.Л. Лортикяна [73] на документальному матеріалі Харківських архівів, що у певній мірі відновлює історичну справедливість.

Ідеологізація і тоталітаризм перервали розвиток самостійної економічної думки в Україні і перетворили її в складову частину радянської економічної науки.

Відродження науки почалося у 60-ті рр. У своїх працях учені І. Лукінов, Ю. Пахомов, В. Корнієнко, І. Ястремський пропонували змінити підходи до визначення ролі політичної економії в соціально-економічних перетвореннях. У працях Е. Лібермана обґрунтовувалася необхідність реформування економіки в 60-70-ті рр. З'явилися фундаментальні праці

А. Чухно і В. Черняка з дослідження господарського механізму, вивчення ринкових форм в умовах соціалізму. Учені Ю. Пахомов, В. Черняк, А. Чухно, О. Гош та інші проводили ідею про необхідність дослідження проблем соціалістичної власності з погляду її доцільності і соціально-економічної ефективності.

Сформована в післявоєнний період на базі Харківського університету харківська школа економістів помітно активізувала свою діяльність, починаючи з 60-х рр. З її рядів вийшли такі широко відомі вчені, як академік АН СРСР А.М. Румянцев, професор Е.Г. Ліберман. Вагомий внесок школа зробила в дослідження теоретичних і практичних проблем соціалізму й удосконалювання його господарського механізму.

У своїх працях і публікаціях, що ініціювали економічні дискусії 60-х рр., Ліберман пропонував теоретично обґрунтовані і практично прийнятні способи посилення матеріальної зацікавленості трудових колективів у підвищенні продуктивності праці на базі довгостроково діючих нормативів заробітної плати, прибутку і його розподілу між державою і підприємством. Частково ці пропозиції були реалізовані в косигінській реформі у вигляді фондів матеріального стимулювання підприємств. Високий науковий рівень харківської школи дозволив підготувати кілька поколінь учених, висококваліфікованих фахівців в галузі економічних досліджень, що гідно представляють сучасну економічну науку.

Переоцінка цінностей і ламання сформованих у свідомості і науці радянських стереотипів мислення, що почалася у 80-х рр., ще не закінчена, але відродження української економічної науки почалося. Дослідження українських учених із сучасних проблем трансформації економіки України зробили певний творчий внесок у світову економічну думку.

Розділ 13. ФОРМУВАННЯ ЗАСАД РИНКОВОГО ГОСПОДАРСТВА В УКРАЇНІ (90-ті рр. ХХ ст.)

13.1. Спроби перебудови господарського механізму в 1985-1991 рр.

На квітневому (1985) Пленумі ЦК КПРС Горбачов М.С. висунув установку на прискорення соціально-економічного розвитку країни, під якою розумілося перш за все підвищення темпів економічного зростання, точніше – нова якість зростання: всебічна інтенсифікація виробництва на основі науково-технічного прогресу, структурної перебудови економіки, ефективних форм управління, організації і стимулювання праці. Це була спроба вивести економіку з кризового стану. Курс на прискорення був спрямований на досягнення середнього щорічного приросту національного доходу не менше 4%, для чого потрібно було за п'ятирічку збільшити видобуток сировини і палива на 15%, інвестиції – на 30–40%, включити у виробництво додатково близько двох мільйонів працівників. Оскільки таких ресурсів у країні не було, то ця мета могла бути досягнута тільки за рахунок істотного збільшення темпів розвитку машинобудування в 1,5–2 рази. Для цієї мети під керівництвом академіка А.Г. Аганбегяна була розроблена Комплексна програма науково-технічного прогресу СРСР на 1986–2005 рр. Така модернізація народного господарства вимагала колосальних коштів. В одну лише реконструкцію і технічне переозброєння виробництва, без урахування витрат на реформу системи управління, підготовку кадрів і т.д. планувалося вкласти 200 млрд крб.

Курс на прискорення робив великий акцент (принаймні на словах) на активізацію людського чинника. Почалася реорганізація окремих ланок управління народним господарством. Проте, не дивлячись на те, що однією зі складових прискорення була боротьба з бюрократизацією, фактично оновлення системи управління велося бюрократичними методами: дійсно, номенклатура

змінювалася, «омолоджувалася», проте на місці ліквідованих відомств з'являлися інші. На утримання партійно-бюрократичного апарату витрачалося понад 40 млрд крб, підтримуючи перебудову системи управління, він насправді боровся за своє виживання, фактично гальмуючи спроби прискорення.

Відсутність у партійно-бюрократичної номенклатури дійсного, реального бажання перебудувати весь механізм управління, прагнення поліпшити такими реформами соціалізм все більше робили курс на прискорення ілюзорним, хоча певні результати на перших порах і виявилися.

Був прийнятий ряд законів, що юридично закріплювали перехід на нові умови господарювання: «Закон про індивідуальну трудову діяльність», «Закон про кооперацію», «Закон про державне підприємство», «Закон про оренду» і ряд інших. На цій основі почалося бурхливе зростання кооперативів у сфері послуг, торгівлі, громадського харчування, перехід підприємств на нові умови господарювання. Центр уваги в господарській діяльності був перенесений з кількісних показників на якість і ефективність, на розширення виробничих фондів та їх оновлення; на нарощування паливно-сировинних ресурсів та поліпшення їх використання; на прискорення розвитку наукоємких технологій і галузей. Передбачалося перебудувати структурну та інвестиційну політику.

Разом з новими законами і методами господарювання з'явилися і абсолютно нові поняття, які, якщо і були раніше, то тільки в теорії, а не в практиці: самоврядування трудових колективів, госпрозрахунковий дохід трудового колективу, економічний норматив тривалої дії і господарський договір як основа плану підприємства, договірна ціна. На основі прийнятої Верховною Радою СРСР Ухвали «Про концепцію переходу до регульованої ринкової економіки» ставилося завдання переходу від адміністративно-командних методів господарювання до економічних, намітився рух у бік соціально-орієнтованої ринкової економіки.

Госпрозрахунковий дохід трудового колективу включав все, що вироблене колективом на користь суспільства за мінусом збитку, заподіяного іншим підприємствам, природі. Від госпрозрахункового доходу почав напряду залежати дохід працівників підприємства. З'явилася реальна можливість того, що трудовий колектив сам створює і розпоряджається своїм доходом, є його господарем. Закон про державне підприємство давав право підприємствам самостійно виходити на зовнішній ринок, здійснювати спільну діяльність з іноземними партнерами. Закон давав право підприємствам на велику свободу у використуванні прибутку: вони могли самі вирішувати, скільки прибутку направити на розвиток виробництва і скільки на підвищення заробітної плати працівникам. На жаль, немало підприємств направляли прибуток на підвищення оплати праці, що мало позитивний результат в першому наближенні, зацікавлювало, але в кінцевому результаті підривало можливість розвитку науково-технічного потенціалу підприємства. Проте перехід підприємств на систему повного госпрозрахунку ввів все-таки, певною мірою, економічні важелі, примусив підприємства «рахувати». Підприємства почали економити оборотні кошти, скорочувати надмірні запаси матеріальних цінностей, обачливо витратити капітальні вкладення, відмовлятися від зайвих будівництв, від непотрібного устаткування, чого раніше майже не зустрічалося, підприємства почали витратити «свої гроші», а не «нічиї», державні. Колгоспи і радгоспи в цих умовах зменшили на третину замовлення на сільгосптехніку. Бригади і ланки, що перейшли на оплату по кінцевому результату замість проміжних показників, відмовлялися від потужних тракторів «Кіровоць» на користь гусеничних, оскільки важучий «Кіровоць», ущільнюючи ґрунт, знижував врожайність.

На основі Закону про оренду (1989 р.) трудовий колектив міг узяти в оренду у держави підприємство з тим, щоб надалі викупити його, тобто приватизувати. Одночасно передбачалося, що така перспектива зацікавить працівників

у результатах праці. Орендні відносини розвивалися і в сільському господарстві, що надавало селянським сім'ям права орендувати угіддя на тривалий термін і розпоряджатися виробленою продукцією. Проте справжньої зацікавленості в ефективному господарюванні не вийшло і тут. Радгоспи і колгоспи потрапили під опіку нової управлінської структури Державного агропромислового комітету і його обласних і районних структур. Відродження села і зростання сільськогосподарського виробництва за допомогою оренди не відбулося. До літа 1991 р. господарства орендарів охоплювали лише 2% земельних угідь і 3% поголів'я худоби. Продовольча проблема загострювалася. З 1989 р. почав стрімко рости дефіцит найнасушніших предметів харчування. В 1991 р. з'явилися різні талони: на цукор, тютюн, винно-горілчану продукцію і т.д. А з 1991 року з різних країн і від міжнародних організацій в СРСР почала надходити гуманітарна допомога. Радянське сільське господарство в тому вигляді, в якому воно було, виявило повну неспроможність.

У промисловості, як наголошувалося, намітилися позитивні тенденції, але корінного перелому не відбулося, а подекуди (особливо з товарами народного споживання) становище погіршилося. ХІХ Всесоюзна партконференція (1988), підводячи деякі підсумки перебудови, відзначила, що вона йде важко, складно, суперечливо. Якщо в цілому народне господарство почало працювати дещо краще за рахунок поступового усунення колишніх методів господарювання, то в повсякденному житті населення це мало позначилося. Подекуди положення, як наголошувалося, погіршилося, намітився явний розрив між перебудовою на підприємствах і вищими ланками керівництва – міністерствами і відомствами: підприємства хотіли і працювали, складали плани по-новому, а план ХІІ п'ятирічки був складений по-старому, з тими показниками, які штовхали на дорожчання продукції. Закон про підприємство і Закон про ХІІ п'ятирічку опинилися в повній суперечності. Стара система господарювання в особі

міністерств і відомств залишала трудовим колективам роль рядових виконавців, замість посилення демократизації управління посилювалася бюрократизація, примушуючи підприємства робити те, що у відомчих інтересах. Якщо результати роботи підприємства видно в доході трудового колективу, в госпрозрахунковому доході підприємства, то результати роботи міністерства – в тому, скільки воно «освоїло» капіталовкладень. Директор Івановського заводу верстатобудування В. Кабаїдзе навів на XIX партконференції такий вражаючий приклад: заводу для збільшення виробництва не потрібні додаткові площі, а міністерство нав'язує 100 млн крб і змушує будувати новий корпус. Набагато менші за обсягом доцільні витрати на нове устаткування для діючих корпусів завод сам здійснити не має права. Директор зробив висновок: у такому вигляді міністерство взагалі не потрібне.

У своїй резолюції конференція відзначила, що з метою подолання бюрократичних методів управління, характерних для командно-адміністративної системи, конференція рішуче підтримує курс на перетворення функцій і стилю роботи міністерств, ліквідацію зайвих ланок і передачу їх прав на місця, істотне скорочення апарату і підвищення кваліфікації зайнятих в ньому кадрів.

Була відзначена гостра необхідність фінансового оздоровлення народного господарства, наведення ладу в бюджеті. Міністр фінансів СРСР Гостєв Б.І. був змушений вперше заявити на сесії Верховної Ради СРСР 27 жовтня 1988 р. про дефіцит державного бюджету, який, як виявилось, був і раніше, але маскувався, зокрема, за рахунок позик у Держбанку, який вдавався до емісії грошей, а це – подальше посилення інфляції. Міністр назвав і інші причини, що посилювали дефіцит бюджету: через втрату доходів, пов'язану з різким падінням світових цін на нафту, держбюджет недоотримав з початку п'ятирічки майже 40 млрд крб; втрата податку з обороту через скорочення продажу горілки – більше 36 млрд крб; украй гостре становище в соціальній сфері вимагало додатково (понад

п'ятирічний план) асигнування на її розвиток 18 млрд крб; 8 млрд крб. – витрати на ліквідацію наслідків Чорнобильської аварії.

Є ще декілька причин того, чому населення СРСР не відчуло змін до краще. Економічний стан країни виявився гірше, ніж уявлялося на початку перебудови. Як наголошувалося, доходи від експорту нафти і продажу горілки впали, валюти стало менше, скоротився імпорт товарів народного споживання. Народне господарство почало виробляти товарів більше, але сума незабезпечених товарами грошей росла набагато швидше. Всього за 6 років перебудови, з 1985 по 1992 рр. грошові доходи населення збільшилися на 56%, а грошові заощадження – на 76%.

Надмірна грошова маса наростала, за роки перебудови вона збільшилась майже в 2 рази, що неминуче супроводилося зниженням купівельної спроможності карбованця. Грошова реформа, проведена на початку 1991 р., при одночасному підвищенні роздрібних цін, сприяла тимчасовій макрорівновазі, але вона була швидко порушена емісією, що почалася з метою компенсації населенню втрат від цінової реформи. У цілому ситуація на споживацькому ринку не змінилася, зростання дефіциту продовжувалося, знижувався життєвий рівень населення. Після введення талонів на цукор, тютюнові вироби та інше. частішали випадки ажіотажного попиту, коли покупці придбавали товари не тому, що вони потрібні, а через втрату довіри до торгівлі, до надійності грошей. Тому сіль, сірники, мило населення скуповувало мішками. Була втрачена по суті довіра до держави. Втрата КПСР своїх колишніх керівних позицій особливо виявилася в ході виборів 1989 і 1990 рр., на референдумі в Україні в 1991 р., після путчу, що не відбувся, в серпні 1991 р. Численні демократичні рухи, що з'явилися, широко використовували виниклу соціальну напругу в боротьбі проти КПСР, керівництво якої на чолі з Горбачовим М.С. не змогло справитися з виниклими сепаратистськими рухами, тим більше з озброєними конфліктами (Азербайджан, Вірменія,

Узбекистан та ін.). Все це сприяло руйнуванню єдиного економічного простору СРСР, посилювало кризову ситуацію.

Перебудова, зумовлена об'єктивними причинами, необхідність якої назріла, проходила суперечливо ще і тому що не було спочатку чіткої, науково обгрунтованої програми дій, вона часом набувала стихійного характеру, їй чинив опір старий, консервативний за структурою і економічному мисленню, управлінський апарат. Програма перебудови була в основному програмою КПРС. Не була розглянута та обговорена альтернативна програма Шаталіна і Явлінського «500 днів». Командно-адміністративна система була похитнута, але не зламана. До ухвалення і побудови соціально орієнтованої ринкової економіки радянське керівництво не було готове.

Через соціально-економічні суперечності, міжнаціональні конфлікти, що посилилися, оголошення суверенітету колишніми радянськими республіками, нездатність в цій ситуації керівництва держави і КПРС забезпечити політичну стабільність, СРСР розпався. Радянська економіка, таким чином, перестала існувати.

8 грудня 1991 р. керівники Росії, України і Білорусії Б. Єльцин, Л. Кравчук і С. Шушкевич підписали, так названу, «Біловезьку угоду» про денонсацію Союзного договору 1922 р. й оголосили про створення Співдружності Незалежних Держав (СНД). 25 грудня 1991 р. М. Горбачов подав у відставку з посади Президента СРСР у зв'язку зі зникненням такої держави.

13.2. Головні завдання перехідного періоду

Наприкінці жовтня 1991 р. Верховна Рада України розглянула «Основні напрямки економічної політики в умовах незалежності». У документі передбачалася структурна перебудова господарства України. У програмі надавалося величезне значення конверсії оборонної промисловості, що займала значне місце в

народногосподарському комплексі України, перерозподілу матеріальних і трудових ресурсів на користь виробництв, що забезпечують населення споживчими товарами. Передбачалося закрити нерентабельні підприємства, а машинобудування переорієнтувати на задоволення потреб агропромислового комплексу, легкої і харчової промисловості. Важливе місце в документі приділялося регіональній господарській політиці. Вперше в історії України передбачалося здійснення урядом контролю над формуванням економічної структури, прийнятті рішення про розміщення нових виробничих можливостей, реконструкцію і переоснащення діючих підприємств усіх галузей промисловості.

У березні 1992 р. Верховна Рада України розглянула «Основи національної економічної політики України», у яких відзначалося, що Україна залишається в складі СНД, але цілком виходить з карбованцевого простору. У такий спосіб був покладений початок виходу з господарського механізму колишнього Радянського Союзу і створенню власної господарської системи.

Основними аспектами економічної політики України повинні були стати інтеграція в європейську і світову економіку. Для цього Україна повинна була пройти шлях від командно-адміністративної системи до ринкової економіки. У зв'язку з цим на Україні був прийнятий Закон «Про приватизацію майна державних підприємств», відповідно до якого було створено 300 асоціацій, 75 концернів, корпорацій і консорціумів, 18 акціонерних підприємств. Крім того, було зареєстровано більш 30 тис. малих підприємств і стільки ж кооперативів із загальною чисельністю працюючих більш 670 тис. чоловік.

Країни колишнього Радянського Союзу і, особливо, Україна почали процес реформ у специфічних, більш складних умовах, ніж інші країни Центральної Європи. До таких умов належать:

- нераціональне територіальне розміщення виробництва по території країни;

- висока монополізація господарських структур, практично повна відсутність приватного сектора, недостатній досвід керування якістю, фінансами і збутом у порівнянні з країнами Центральної Європи;

- домінування галузей військово-промислового комплексу;

- відсутність самостійного історичного досвіду розвитку національного господарства і власного досвіду використання національної валюти;

- недостатня чи повна відсутність ринкових традицій, неприйняття категорій ринкової економіки, відмовлення від практичного використання таких понять, як приватна власність, прибуток, індивідуальна ініціатива і т.п.

До економічних умов додаються ряд політичних факторів, що стримували процес реформ. Україні доводилося змінювати не тільки економічну систему, але й вирішувати проблеми перехідного процесу:

1) створювати національну державу;

2) здійснювати перехід від тоталітарної політичної системи до демократії;

3) здійснити перехід від соціальної системи, що спирається на державу, до плюралістичних структур.

До загальної групи факторів, що визначають сутність перехідних процесів, додається ще один: практично повна відсутність ідей, що генерують, у представників провідного економічного персоналу держави. Економічними міністерствами і підприємствами продовжували керувати ті ж люди, що довели країну до кризи.

Варто пам'ятати, що зміна економічної системи не відбувається автоматично, для її здійснення необхідна чітко виражена політична воля. Ламання планової системи і створення ринкових структур економіки відбуваються одночасно і можуть мати хворобливі наслідки для значної частини населення. Криза, зумовлена процесами адаптації, означає безробіття, непевність у завтрашньому дні. Необхідність переорієнтації, подолання депресії вимагає терпіння і непопулярних заходів уряду. Спокусі змазати

реформи чи зовсім їх загальмувати, зберігаючи старе, піддаються навіть уряди, у кабінеті яких є тверде ядро з особистостей-реформаторів, що виступають за ринкові перетворення.

Тому при переході до ринкових відносин потрібно було вирішити цілий ряд проблем:

- 1) лібералізація цін і макроекономічна стабілізація;
- 2) лібералізація торгівлі і введення обмеженої внутрішньої конвертованості валюти;
- 3) проведення малої і великої приватизації;
- 4) проведення структурних перетворень, для яких необхідно створити надійні інститути ринку: правові норми, банківську систему з незалежним Центральним банком і новими комерційними банками, податкову систему, скорочення втручання держави і міністерств в економіку, створення системи соціального захисту;
- 5) одержання підтримки міжнародних фінансових організацій, особливо Міжнародного Валютного Фонду, і західних урядів;
- 6) створення вигідних умов для іноземних інвесторів.

Таким чином, отримавши незалежність і проголосивши курс на ринкові реформи, Україна стала перед необхідністю реалізації надзвичайно складних і важливих заходів.

13.3. Економіка України в умовах незалежності

У 1991 р. Україна одержала лише атрибути суверенної держави, що не відразу наповнилися реальною сутністю. Перехід від адміністративно-командної до ринкової економіки, від всесоюзного економічного комплексу до власної економічної системи не міг бути безболісним, але на Україні ці процеси були найважчими. За період кризи 1990-1999 рр. обсяг ВВП знизився на 59,2%, промислової продукції – на 48,9%, сільськогосподарської – на 51,5%. Реальна заробітна плата скоротилася в 3,82 рази. Найбільші втрати припали на перший етап переходу – 1991-1994 рр. За цей період обсяг ВВП скоротився на

45,6%, промислового виробництва – на 40,4%, сільськогосподарського – на 32,5%.

Були цілком розбалансовані грошова і фінансова системи. Особливо болісними виявилися наслідки найвищої у світі гіперінфляції, що у 1993 р. досягла 10256%. Дефіцит державного бюджету покривався грошовою емісією НБУ. («Європейський вибір. Концептуальні засади стратегії економічного та соціального розвитку України на 2002-2011 роки" Послання Президента України до Верховної Заради України. // Урядовий кур'єр, 4 червня 2002 р.).

Важливу роль в економіці будь-якої країни відіграє банківська система. У вересні 1991 р. створений Національний банк України (НБУ). Він є центральним банком держави, його емісійним центром, який проводить державну грошово-кредитну політику, займається створенням і зміцненням національної валюти, організує міжбанківські розрахунки та ін. Статус НБУ затверджений Законом України «Про банки і банківську діяльність».

Великим недоліком проведення реформ на Україні є повільне і неефективне акціонування державних підприємств, тобто їхній перехід до ринкових відносин. Без приватизації державної власності в країні неможливо створити цивілізовану ринкову економіку.

Найважливішою метою структурної стратегії є зниження енергетичної та іншої ресурсної залежності України від зовнішніх факторів і зміцнення економічної безпеки держави. Тільки за таких умов Україна зможе створити основи для одержання статусу повноправного члена Європейського Союзу, що є стратегічною метою на найближчі десять років.

Аналіз сучасного стану української економіки свідчить про появу стабілізаційних ознак: зниження рівня інфляції і стабілізація національної валюти (з 1998 р.); тенденція збільшення фізичного обсягу роздрібного товарообігу (з 1997 р.); радикальні зміни в сільському господарстві, де з 1994 р. у власність 6 млн селян безкоштовно перейшло 26,5 млн га землі; сформований основний каркас ринкової

інфраструктури і ринкових інститутів, затверджені основи відповідної законодавчої бази і т.д.

Однак деякі позитивні тенденції в розвитку господарства сучасної України не набули стійкого характеру і не забезпечили загальноекономічного оздоровлення.

В різних сферах економіки все ще існує багато гальмуючих чинників соціально-економічного розвитку країни. В реальному секторі економіки до них перш за все належить висока питома вага застарілих виробництв, гальмуючих їх швидку модернізацію, низька інтенсивність оновлення основного капіталу, значна частина збиткових підприємств, сировинна спеціалізація на зовнішньому ринку. В Україні відсутнє системне законодавство у сфері господарських відносин, постійно змінюється податкове і митне законодавство. У сфері соціально-економічних відносин для України характерні, з одного боку, наявність значного трудового потенціалу, з іншого – існування цілого ряду проблем і негативних тенденцій: прогресуюче зниження природного приросту і старіння населення, деформована структура зайнятості робочої сили, проблеми соціального захисту населення.

Перехід до ринку, що супроводиться, зокрема, реформуванням відносин власності, привів до виникнення надмірної диспропорції між різними соціальними групами населення. Така ситуація вимагає активної державної політики, спрямованої на підвищення рівня життя більшості громадян України. Для цього, зокрема, на найближчі роки урядом визначено випереджаюче, в порівнянні із зростанням ВВП, зростання реальних доходів населення; значне зростання мінімальної заробітної плати і трансфертних виплат; відновлення посадових (кваліфікаційних) співвідношень в оплаті праці; зниження податкового тягаря на доходи фізичних осіб.

Реалізація цілей економічного і соціального розвитку України вимагає комплексного рішення взаємозв'язаних задач по ідентифікації економічних (перш за все інвестиційних і інноваційних) і соціальних процесів,

розгортання підприємницької активності подолання тінізації економіки, загрожуючого рівня корупції і бюрократизації економіки, створення сприятливого інвестиційного і політичного клімату. Важливою складовою економічного зростання є забезпечення стабільної (прогнозованої) макроекономічної рівноваги – збалансованості бюджетних доходів і витрат, подальшого зміцнення грошової одиниці, зменшення боргової залежності держави.

Залишається необхідність корекції курсу економічних реформ, де будуть визначені стратегічні пріоритети розвитку країни:

- 1) створення умов для одержання Україною повноправного членства в Європейському Союзі;
- 2) забезпечення стабільного економічного росту;
- 3) утвердження інноваційної моделі розвитку;
- 4) соціальна переорієнтація економічної політики.

Перед Українською державою постають надзвичайно складні і важливі завдання у сфері економіки. Від їхньої реалізації в значній мірі залежить наше просування до цивілізованого життя.

БІБЛІОГРАФІЧНИЙ СПИСОК

Основна література

1. Антология экономической классики: В 2 т. – М., 1992.
2. Асновик Б.Д., Лазарович М.В. Економічна історія: Курс лекцій. – К., 2005.
3. Бабенко С., Гелей С., Гончарук Я. Історія кооперативного руху: Підручник. – Львів, 1995.
4. Багалій Д. Історія Слобідської України. – Харків, 1991.
5. Барановський О. Нові індустріальні країни: науково-технологічна політика // Вісник Академії наук України. – 1993. – № 10. – С. 95-103.
6. Барг М. Некоторые теоретико-методологические вопросы истории формирования мирового рынка в XVI – XVIII вв. // Экономическая история: Исследования, историография, полемика. – М., 1992.
7. Блауг М. Экономическая мысль в ретроспективе. – М., 1994.
8. Бодров В.Г. Трансформація економічних систем: концепції, моделі, механізми регулювання та управління. – К., 2002.
9. Бойко І. Селянство України в другій половині XVI – першій половині XVIII ст. – К., 1990.
10. Боєв Ю.О., Боєва С.Ю. Економічна історія: західна Європа, Японія, США: Навч. посібник. – К.: Вища шк., 2004. – 174 с.
11. Боннар А. Греческая цивилизация. – М., 1992.
12. Боровой С. Кредит и банки России (середина 18 ст. – 1861 р.). – М., 1958.
13. Борисенко В. Курс української історії. З найдавніших часів до XX ст. – К., 1996.
14. Борисенко В. Соціально-економічний розвиток Лівобережної України в другій половині XVII ст. – К., 1986.
15. Борисов Е.Ф. Экономическая теория. – М.: Инфра – М - Контракт, 2002.

16. Бродель Фернан. Матеріальна цивілізація, економіка і капіталізм. – XVI – XVIII ст. – К., 1995.
17. Бугайов В., Преображенский А., Тихонов Ю. Эволюция феодализма в России: Социально–экономические проблемы. – М., 1980.
18. Витанович І. Історія українського кооперативного руху. – Нью-Йорк, 1964.
19. Вирчинский В., Котенков В. Очерки истории науки и техники. 1870–1917 гг. – М., 1988.
20. Воробьев Е.М. Экономическая теория в вопросах и ответах. – Харьков: ТОВ «Р.И.В.», 2002.
21. Всемирная история экономической мысли: В 6 т. / Гл. ред. В.Н. Черковец. – М., 1994.
22. Гаврилюк О., Румянцев А. Економічна інтеграція в сучасному світі. – К., 1991.
23. Гончарук Т.Г. З історії вивчення української економіки першої половини ХІХ ст. (Історіографічні нариси). – О., 1999.
24. Голобуцький В. Економічна історія Української РСР. Дожовтневий період. – К., 1970.
25. Голобуцький В. Про цехове ремесло і зародження капіталістичного виробництва в ХVІ першій половині ХVІІ ст. на Україні // Вісник АН УРСР. – 1958. – № 8.
26. Грицак Я. Нарис історії України. – К., 1996.
27. Грушевський М. Історія України-Руси: В 11 т., 12 кн. – К., 1991 – 1999.
28. Гуржій І. Зародження робітничого класу України (кінець ХVІІІ – перша половина ХІХ ст.). – К., 1958.
29. Дерев'янків Т. Промисловий переворот на Україні. Питання теорії та історії. – К., 1975.
30. Джинчарадзе В. Экономическая история США. – М., 1973.
31. Дмитренко В. Советская экономическая политика в первые годы пролетарской диктатуры. – М., 1987. – Гл. 6.

32. Дорошенко Д. Нарис історії України. – Львів, 1991.
33. Економіка зарубіжних країн: Підручник / А.Філіпченко, В.Вергун, І.Бурковський та ін. – К., 1996.
34. Економічна енциклопедія: В 3 т. – К., 2001–2002.
35. Железнова В. Экономика США: Учеб. пособие. – М., 1979.
36. Заборовский Я. Очерки по истории аграрных отношений в Римской республике. – Л., 1985.
37. Зайцев Ю.К. Соціалізація економіки України та системна трансформація суспільства: методологія і практика. – К.: КНЕУ, 2002. – 188 с.
38. Западноевропейские страны. Особенности социально–экономических моделей /Отв. ред. В.П. Гутник. – М., 2000.
39. Історія економічних учень: Підручник: У 2 ч. – Ч. 1. – К.: Знання, 2006. – 582.с.
40. Історія економічної думки України: Навч. посібник / Р. Васильєва, Л. Горкіна, Н. Петровська та ін. – К., 1993.
41. Історія економічної думки: Навч. посібник / Л.Я. Корнійчук, Н.О. Титаренко. – К.: Фенікс, 1996.
42. Історія української еміграції. Матеріали до спецкурсу / За ред. Б. Плановика. – К., 1992. – С. 5-24.
43. Иванченко Н.А. Опыт, вошедший в историю // Экономист. – М.: ИНФРА-М, 2000. – Гл. 9,10.
44. Илларионова А. Основные тенденции развития мировой экономики. – 1997. – № 10. – С. 117 – 141.
45. История Европы с древнейших времен до наших дней: В 8 т. – М., 1988.
46. История мировой экономики /Под ред. М.В. Конотопова, С.И. Сметанина. – М., 1995.
47. История мировой экономики: Учеб. для вузов /Под ред. Г.Б. Поляка, А.Н. Марковой. – М., 2000.
48. История США: В 4 т. /Под ред. Г. Севастьянова. – М., 1983.
49. История Франции: В 3 т. – М., 1972–1973.

50. История экономики: Учебник /Под общ. ред. проф. О.Д. Кузнецовой, И.Н. Шапкина. – М., ИНФРА-М, 2000. – Гл. 9, 10.
51. История экономических учений: Учеб. пособие / Под ред. В. Автономова, О. Ананьина, Н. Макашевой. – М.: ИНФРА-М, 2001.
52. Економічна історія: Лекції / Н.О. Тимочко, О.А. Пучко, Л.М. Рудомьоткіна та ін. – К.: КНЕУ, 2000.
53. Економічна історія України і світу / За ред. Б.Д. Плановика. – К.: Вікар, 2005. – 486 с.
54. Європейський вибір. Концептуальні засади стратегії економічного та соціального розвитку України на 2002-2011 роки // Урядовий кур'єр. – 2002. – 4 черв.
55. К. Маркс. Капитал. Т.ІІІ. – Маркс К., Энгельс Ф. Соч. – Изд. 2. – Т. 25. – Ч.ІІ.
56. Карпинський І. Нові індустріальні країни. Хто вони? – К., 1990.
57. Кашникова Т.В. История экономики: Учебник. – Ростов н/Д: Феникс, 2006. – 512 с.
58. Ковальчук В.М., Лазарович М.В., Сарай М.І. Історія економіки та економічної думки: Навч. посібник. – К.: Знання, 2008. – 647 с.
59. Кондратьев Н.Д. Проблемы экономической динамики. – М., 1989.
60. Конотопов М.В., Сметанин С.И. История экономики: Учеб. для вузов. – М.: Академический Проект, Изд-во научно-образовательной литературы РЭА, 1999.
61. Конквест Р. Жнива скорботи: Радянська колективізація і голодомор / Пер. з англ. – К., 1993.
62. Корнійчук Л.Я. Історія економічної думки України: Навч. посібник – К.: КНЕУ, 2004.
63. Котельникова Л. Феодализм и город в Италии в XIII–XV вв. – М., 1987.
64. Кривцов О.С., Бережний В.М. Економічна теорія: Навч. посібник. – Харків: Факт, 2004.
65. Крижанівський О. Історія Стародавнього Сходу. – К., 1996.

66. Крип'якевич І. Всесвітня історія: В 3 кн. – К., 1995.
67. Крип'яченко І. Галицько-Волинське князівство. – К., 1984.
68. Крючкова И., Гончар Н. Дилемма 1999-го, или ещё раз о качестве отечественной экономической политики // Зеркало недели. – 1999. – 15 мая.
69. Кульчицький С. Новітня історія України // Укр. істор. журнал. – 1991. – № 10, 12.
70. Лазанська Т.І. Історія підприємництва в Україні (на матеріалах торгово–промислової статистики 19 ст.). – К., 1999.
71. Лановик Б., Матисякевич З., Матейко Р. Економічна історія України світу: Підручник. – К., 1999.
72. Лановик Б.Д., Матисякевич З.М., Матейко Р.М. Економічна історія України і світу: Підручник. – К.: Вікар, 2001.
73. Лановик Б.Д. Лазарович М.В. Економічна історія. – 5-те вид. – К., Вікар, 2005. – 405 с.
74. Лісовицький В.М. Історія економічних вчень: Навч. посібник. – К.: Центр навчальної літератури, 2004.
75. Ленин В.И. Полн. собр. соч. – 3-е изд. – Т. 54.
76. Леоненко П.М., Юхименко П.І. Економічна історія: Навч. посібник. – К.: Знання–Прес, 2004. – Розділ 6.
77. Лейберт М.Я. История экономики. Учеб. пособие – М.: Инфра–М, 1998.
78. Ломакин В. Внешнеэкономическая политика Великобритании. – М., 1988.
79. Лортикян Э.Л. История экономики и экономической мысли Украины. Эволюция рыночной экономики. – Харьков: Консул, 2004. – 360 с.
80. Лященко П. Історія народного господарства СРСР: В 2 т. – К., 1951–1952.
81. Мазурок П.П. Історія економічних вчень у запитаннях і відповідях: Навч. посібник. – К.: Знання, 2006. – 477 с.
82. Мельник Л. Технічний переворот на Україні у ХІХ ст. – К., 1972.

83. Міжнародні економічні відносини: Історія міжнародних відносин: Підручник / За ред. А. Філіпенка. – К., 1992.
84. Мировая экономика. Экономика зарубежных стран: Ученик / Под ред. В.П. Колесова, М.Н. Осьмовой. – М.: Флинта, 2000.
85. Мочерний С. Суть та структура економічного суверенітету України // Економіка України. – 1992. – № 11.
86. Народное хозяйство СССР в 1987 году. – М.: Статистика, 1988.
87. Несторенко О. Розвиток промисловості на Україні: В 2 ч. – К., 1959.
88. Новейшая история зарубежных стран: Европа и Америка. 1917–1945. – М., 1989.
89. Павленко Ю. Історія світової цивілізації. Соціокультурний розвиток людства: Навч. посібник. – К., 1996.
90. Пивовар С. Слісаренко А., Стельмах С. Всесвітня історія. Новітній період. 1945 – 1947 рр. – К., 1998.
91. Пирожков С., Поповкін В. Українська економіка: важкий шлях до ринку // Політика і час. – 1994. – № 4. – С. 3-12.
92. Проэктор Д. Мировые войны и судьбы человечества. – М., 1986.
93. Соболева О. Становлення ринкової інфраструктури в Україні у 20-ті роки // Історія народного господарства та економічної думки України. – 1997. – Вип. 29. – С. 12-21.
94. Селезнев В.В. Основы рыночной экономики Украины: Учеб. пособие. – К.: А.С.К., 2000. – 544 с.
95. Слабченко М. Організація господарства України від Хмельниччини до світової війни: В 4 т. – К., 1922 - 1925.
96. Стратегія економічного і соціального розвитку України (2004-2015 роки). Шляхом Європейської інтеграції. – К.: УВІ Держкомстату України, 2004. – 416 с.
97. Субтельний О. Україна: Історія. – К.: Либідь, 1992.
98. Теневая экономика и организационная преступность в Украине: современное состояние и проблемы борьбы с ними // Зеркало недели. – 1996. – 10 февр.

99. Терещенко Ю. Україна і європейський світ: Нарис історії від утворення Старокиївської держави до кінця XVI ст.: Навч. посібник. – К., 1996.
100. Толмачёва Р.П. Экономическая история: Учебник. – 2-е изд. – М.: Дашков и К, 2003. – 604 с.
101. Україна і світ: Історія господарства від первісної доби і перших цивілізацій до становлення індустріального суспільства: Навч. посібник / За ред. Б.Д. Плановика. – К., 1994.
102. Українська еміграція: від минувшини до сьогодення: Навч. посібник / Б.Д. Лановик, М.В. Траф'як: За ред. проф. Б.Д. Лановика. – Тернопіль, 1999.
103. Ходзінський К.Г., Мазурок П.П., Економічна історія України та провідних країн світу. – Львів: Магнолія Плюс, видавець СПД ФО «В.М. Піча», 2006. – 152 с.
104. Царенко О.М., Захарчук А.С. Економіка України і світу. Навч. посібник. – Суми: Університетська книга, 2000. – 310 с.
105. Чайковський В. Економічна історія світу і України: Навч. посібник – Тернопіль, 1997.
106. Черкащина Н.К. Економічна історія: Навч. посібник. – К.: ЦУЛ, 2003. – 193 с.
107. Экономическая история зарубежных стран: Курс лекций / Н.И. Пролетаева, В.И. Голубович, Л.Ф. Пашкевич и др.; Под общ. ред. В.И. Голубовича. – М.: Экономперспектива, 1997.
108. Юхименко П.І., Лейоненко П.М. Історія економічних вчень – К., 2002.
109. Яворницький Д.І. Історія запорізьких козаків: У 3 т. – Львів, 1990.

Додаткова література

110. Барановський А., Сиденко В., Проблемы собственности и легализации капиталов в Украине // Зеркало недели. – 2004. – 15 мая. – № 18-19.

111. Белоусов Р. Экономическая история России: XX век (конспект лекций) // Общество и экономика. – 1992. – № 5-6. – С. 117 – 126.
112. Белоусов Р. Две крестьянские реформы. 1861 и 1907 гг. // Экономист. – 1992. - № 12. – С. 73 – 81.
113. Бутыч И., Теличко В. Фирма Яхненко–Симиренко: основатели и потомки // Капитал. – 1995. – № 3. – С. 30 – 32.
114. Васильев В. Советская экономика на рубеже 80-90-х годов: американские оценки // США: Экономика, политика, идеология. – 1991. – № 1. – С. 26 – 35.
115. Васильева Р., Смолка А. Соціально-економічна політика Б. Хмельницького // Економіка України. – 1995. – № 11. – С. 73 – 80.
116. Васюта І. Західноукраїнська кооперація: досвід господарської діяльності (1883–1939 рр.) // Економіка України. – 1994. – № 3. – С. 76 – 82.
117. Витанович І. Аграрна політика українських урядів 1917–1920 рр. // Український історик. – 1967. – № 3 – 4.
118. Герасименко В. Новое в развитии общеевропейского рынка // Рос. эконом. журнал. – 1994. – № 3. – С. 83 – 88.
119. Голобуцкий В. О начале нисходящей стадии феодальной формации // Вопросы истории. – 1959. – № 9.
120. Голобуцький В. Про цехове ремесло і зародження капіталістичного виробництва в XVI – першій половині XVII ст. на Україні // Вісник АН УРСР. – 1958. – № 8.
121. Головки А. Київська біржа на фондовому ринку Російської імперії // Наука і суспільство. – 1994. – № 9–10. – С. 24 – 29.
122. Горкіна Л. До обґрунтування суспільно–економічних перетворень в Україні в 1917–1920 рр. // Економіка України. – 1993. – № 5. – С. 74 – 82.
123. Гутник В., Коровкин В., Кириллов К. Становление системы социального рыночного хозяйства в Западной Германии после 2 мировой войны // Общество и экономика. – 1994. – № 1. – С. 132 – 136.

124. Демидова Л. Сфера услуг в постиндустриальной экономике // МЭМО. – 1999. – № 2. – С. 24 – 32.
125. Деревянкін Т. Велика Вітчизняна війна: ціна перемоги // Економіка України. – 2000. – № 5.
126. Джеймс Мейс. Політичні причини голодомору в Україні (1932 – 1933) // Укр. істор. журнал. – 1995. – № 1. – С. 34 -38.
127. Дьяконова И. Экономическая история России в конце XIX – начале XX века // История СССР. – 1992. – № 1. – С. 201 – 208.
128. Инматов В. Экономическая реформа и стабилизация в послевоенной Японии // ЭКО. – 1993. – № 12. – С. 142 – 152.
129. Илларионов А. Основные тенденции развития мировой экономики во второй половине XX века // Вопросы экономики. – 1997. – № 10. – С. 117 – 141.
130. Катеев А. Изменение статуса римских колон в IV – VI вв. // Вестник древней истории. – 1989. – № 4.
131. Коваль М. Українська РСР у період відбудови і розвитку народного господарства (1945–1955) // Укр. істор. журнал. – 1990. – № 4. – С. 80 – 88.
132. Копиленко М., Копиленко О. Забутні реформи: 3 досвіду економічних перетворень в Україні // Інформація і ринок. – 1993. – № 1. – С. 55 – 60.
133. Кривонос В. Львівсько–левантійська торгівля наприкінці XV – XVII ст. // Укр. істор. журнал. – 1995. – № 1. – С. 48 – 57.
134. Кредисов А. Економічні проблеми сучасної цивілізації // Економіка України. – 1999. – № 5.
135. Маковійчук І., Пилявець Ю. Голод на Україні у 1946-1947 рр. // Укр. істор. журнал. – 1990. – № 8. – С. 14 – 32.
136. Міжнародний імідж України: міфи і реалії (Аналітична доповідь Українського центру економічних і політичних досліджень) // Національна безпека і оборона. – 2000. – № 3.
137. Пеняк П. Про ремісничі об'єднання Русі та Візантії // Укр. істор. журнал. – 1995. – № 1. – С. 122 - 125.

138. Петишкина С. Денежная реформа графа Витте // Деловые люди. – 1993. – № 5. – С. 43 - 45.
139. План Маршалла для Західної Європи // Сучасність. – 1995. – № 1. – С. 83 - 94.
140. Попов В. Україна на шляху до ринкової економіки // Економіка України. – 1992. – № 2.
141. Притуляк П. Економічний договір УНР з Німеччиною та Австро-Угорщиною 1918 р. // Укр. істор. журнал. – 1997. – № 1. – С. 62 - 72.
142. Процюк С. Економічне становище України на початку ХІХ ст. // Сучасність. – 1983. – № 7. – С. 133 – 145.
143. Сікора В. Чилі, Південна Корея і український шлях до ринку // Віче. – 1993. – № 10. – С. 21 – 28.
144. Смолка А. Аграрна політика та земельні відносини в Україні у період Хмельниччини // Історія народного господарства та економічної думки України. – 1997. – Вип. 29. – С. 136 – 146.
145. Сидоренко В. Економічне трансформування у країнах Центральної та Східної Європи // Економіка України. – 1998. – № 12. – С. 60 - 68.
146. Ситник Л. Економіко-історичні передумови сучасного кризового становища підприємств // Економіка України. – 2000. – № 5.
147. Хисао Канамори, Даюн Вада. Япония – мировая экономическая держава. – М., 1986.
148. Хміль В. Аграрні перетворення на Україні. 1917-1920 рр. – К., 1990.
149. Хорос В. Постиндустриальный мир – надежды и опасения // МЭМО. – 1998. – № 12. – С. 5 – 17.
150. Шаталіна Є. Експропріація селянських господарств в Україні у 1929–1933 рр. // Укр. істор. журнал. – 1992. – № 3 – 5.
151. Экономическая история зарубежных стран: Курс лекций / Н. Полетаева, В. Голубович, Л. Пашкевич и др.; Под общ. ред. В. Голубовича. – Минск, 1997.
152. Эльянов А. Индустриализация развивающихся стран в интерьере мирохозяйственных связей // МЭМО. – 1999. – № 1-3.